

**Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний університет**

Заснований
у 1997 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
Серія КВ № 15436–4008 ПР,
22 червня 2009 р.

Адреса редакції :

Україна, 69600,
м. Запоріжжя, МСП-41,
вул. Жуковського, 66

Телефони

для довідок:

(061) 289-12-88

(061) 228–75–21

В і с н и к
Запорізького національного
університету

Філологічні науки

№ 1, 2018

Запоріжжя 2018

Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Філологічні науки. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2018. — № 1. — 172 с.

Затверджено як наукове фахове видання, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (Наказ МОН України від 07.10.2015 № 1021).

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою ЗНУ (протокол засідання № 12 від 18.06.2018 р.)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Павленко І. Я.	— доктор філологічних наук, професор – головний редактор
Христіанінова Р. О.	— доктор філологічних наук, професор – заступник
головного редактора, кандидат філологічних наук,
Хом'як Т. В.	— професор – відповідальний редактор
Меркулова О. В.	— кандидат філологічних наук, старший викладач –
видавничий редактор

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Білоусенко П. І.	— доктор філологічних наук, професор
Брацкі Артур	— доктор філологічних наук, професор (Республіка Польща)
Галич О. А.	— доктор філологічних наук, професор
Гребенюк Т. В.	— доктор філологічних наук, професор
Жуйкова М. В.	— доктор філологічних наук, професор
Єнікєєва С. М.	— доктор філологічних наук, професор
Заверталюк Н. І.	— доктор філологічних наук, професор
Зарва В. А.	— доктор філологічних наук, професор
Зацний Ю. А.	— доктор філологічних наук, професор
Манакін В. М.	— доктор філологічних наук, професор
Панасенко Н. І.	— доктор філологічних наук, професор (Словацька Республіка)
Пахомова Т. О.	— доктор педагогічних наук, професор
Погребна В. Л.	— доктор філологічних наук, професор
Приходько А. М.	— доктор філологічних наук, професор
Приходько Г. І.	— доктор філологічних наук, професор
Семенець О. О.	— доктор філологічних наук, професор
Торкут Н. М.	— доктор філологічних наук, професор
Турган О. Д.	— доктор філологічних наук, професор
Харитончик З. А.	— доктор філологічних наук, професор (Республіка Білорусь)
Чижмарова Марія	— доктор філологічних наук, професор (Республіка Словенія)
Шевченко В. Ф.	— доктор філологічних наук, професор
Юферева О. В.	— доктор філологічних наук, професор

РЕЦЕНЗЕНТИ

Поповський А. М.	— доктор філологічних наук, професор
Харлан О. Д.	— доктор філологічних наук, професор

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

КОЛКУТІНА В. В. ЛІТЕРАТУРНА ГЕРМЕНЕВТИКА ДМИТРА ДОНЦОВА: ЕСТЕТИКО-НАЦІОСОФСЬКИЙ ВЕКТОР	5
ПАВЛЕНКО І. Я. ПРИНЦИПИ ВІДБОРУ, СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ФОЛЬКЛОРНИХ МАТЕРІАЛІВ У ЗБІРКАХ В. А. ЧАБАНЕНКА “САВУР-МОГИЛА” ТА “СІЧОВА СКАРБНИЦЯ”	10
ПУХОНЬСЬКА О. Я. ЛІТЕРАТУРА VS ВІЙНА: “ЖИТТЯ P.S.” ВАЛЕРІЇ БУРЛАКОВОЇ ЯК ПОСТТРАВМАТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ	17
САМОХІНА В. О., БЄЛЯЄВА О. Ю. ІНФОРМЕМА ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ПІДТЕКСТОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В КАТЕГОРІЇ ПРОСТОРУ ПІСЕННО-ДРАМАТИЧНОГО ДИСКУРСУ	24
ХОМ’ЯК Т. В. “ПІДНІМЕМ СОНЦЕ НАШОЇ ЛЮБОВІ”: МОТИВ КОХАННЯ ТА ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ЙОГО В ЛІРИЦІ В. ЧАБАНЕНКА	28

РОЗДІЛ 2. МОВОЗНАВСТВО

БЕЧКО Я. В. ВІДТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ЗНАЧЕНЬ ПРИКМЕТНИКА УКР. ГАРЯЧИЙ У ПРОЦЕСІ ФРАЗЕОТВОРЕННЯ	37
БЄЛОВА М. О., ШИШКІНА К. І. АНТОНІМІЯ ЯК ОСНОВА ЕВФЕМІСТИЧНОЇ НОМІНАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТАБУ У ВІКТОРІАНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ (ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ)	41
ВОРОНЮК І. О. СПЕЦИФІКА ТЕРМІНА В ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЕМИ Є. МАЛАНЮКА “П’ЯТА СИМФОНІЯ”)	50
ГУЦУЛЯК Т. Є. ОБРАЗНА МОТИВАЦІЯ: ПРОБЛЕМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	54
ЖУЙКОВА М. В. СЕМАНТИКА СЛОВА КУПАЛО В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ	65
ЗІНЧУК Р. С. ПОЗИЦІЙНА РЕАЛІЗАЦІЯ ГОЛОСНИХ В ІМЕННИКОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ І СУМІЖНИХ ГОВІРОК)	75
ІЛЬЧЕНКО І. І. ФОНОВІ ОНІМИ “СІЧОВОЇ СКАРБНИЦІ” ЯК ЗАСІБ КОНКРЕТИЗАЦІЇ ЧАСУ ТА ПРОСТОРУ	81
КОТОВИЧ В. В. ЛОКАТИВНІСТЬ ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА ОЗНАКА ОЙКОНІМІВ	86
МАЧУЛЬСЬКА К. Я. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СПРИЙНЯТТЯ РЕКЛАМНОГО СЛОГАНУ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛОМОВНИХ ВЕБ-РЕСУРСІВ)	94
МІНЯЙЛО Р. В. РИБАЛЬСЬКИЙ СЛОВОСВІТ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА В. А. ЧАБАНЕНКА	101
ПАВЛЮК О. О., ФЕДОТИЧЕВА Є. А. ФРАЗЕОЛОГІЧНА НОМІНАЦІЯ З КОМПОНЕНТОМ ‘ЇЖА’ ЯК ЗАСІБ ЗОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ	107
САЄВИЧ І. Г., КЛЮЧНИК Т. О. НОМІНАТИВНИЙ ПРОСТІР “РОЗУМ” В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ	114

ФЕРНОС Ю. І.

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ЗЛАКОВИХ РОСЛИН ТА СТРАВ ІЗ НИХ У СИСТЕМІ
АНТРОПОНІМІКОНУ СУЧАСНОЇ УМАНЩИНИ 121

ФРУМКІНА А. Л.

ФОНОСТИЛИСТИЧНЕ ВАРІЮВАННЯ У ТЕКСТАХ ЗМІ 125

ХРИСТІАНІНОВА Р. О.

УМОВНІ СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ 131

ЧЕРНИК О. О.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ, ЛІНГВОПРАГМАТИЧНІ ТА ЛІНГВОКОГНІТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ
АФОРИЗМІВ ДЕНА БРАУНА (НА МАТЕРІАЛІ ЦИКЛУ РОМАНІВ ПРО ПРОФЕСОРА ЛЕНГДОНА) ... 137

РОЗДІЛ 3. ФОЛЬКЛОРИСТИКА**ЗАВГОРОДНЯ Д. О.**

КОНЦЕПТ “МАТЕРИНСТВО” У СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКИХ ТА АРАБСЬКИХ ПАРЕМІЯХ 143

РЕЦЕНЗІЇ**БЛОУСЕНКО П. І.**

ГРУНТОВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЛЕКСИКОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. РЕЦЕНЗІЯ НА
МОНОГРАФІЮ С. П. ГРИЦЕНКО “ДИНАМІКА ЛЕКСИКОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ.”
(КИЇВ, 2017. 412 с.+ ДОДАТКИ 413-934 с.) 149

ВРАДІЙ Є. А.

“ЦІННИЙ ЗДОБУТОК УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ПАМ’ЯТІ” (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ
ОКСАНИ ЯРОСЛАВІВНИ ПУХОНСЬКОЇ “ЛІТЕРАТУРНИЙ ВИМІР ПАМ’ЯТІ: МОНОГРАФІЯ”
(КИЇВ: АКАДЕМВИДАВ, 2018. 304 с. (СЕРІЯ “МОНОГРАФ”)) 154

ХРИСТІАНІНОВА Р. О.

НЕЧЛЕНОВАНІ СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ В НОВОМУ ВИСВІТЛЕННІ. РЕЦЕНЗІЯ НА
МОНОГРАФІЮ МАРІЇ ІВАНІВНИ ЛИЧУК “СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА СИНТАКСИЧНО
НЕЧЛЕНОВАНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ” (КИЇВ: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА
БУРАГО, 2017. 388 с.) 157

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У “ВІСНИК ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ” ЗА ФАХОМ “ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ”**

..... 162

РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82(477) "18/19" : 801.73

DOI <http://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-01>

ЛІТЕРАТУРНА ГЕРМЕНЕВТИКА ДМИТРА ДОНЦОВА: ЕСТЕТИКО-НАЦІОСОФСЬКИЙ ВЕКТОР

Колкутіна В.В., к.філол.н., доцент

*Національний університет "Одеська юридична академія"
вул. Фонтанська дорога, 23, м.Одеса, Україна*

kolkutinav@ukr.net

У статті вивчається проблема літературної герменевтики Д.Донцова в естетико-онтологічному вимірі. На матеріалі шевченкознавчих студій публіциста (переважно статті "Козак із мільона свинопасів") порушуються питання сутності націоналістичної герменевтики, національної ідеї як квінтесенції націоналістичного світогляду дослідника, розглядаються типи Шевченкових героїв, окреслюється предмет шевченкознавчого дослідження.

Ключові слова: герменевтика, націоналізм, національна ідея, Т.Шевченко, Д.Донцов, естетика.

LITERARY HERMENEUTICS DMITRO DONTSOV: AESTHETIC-NATIONAL VECTOR

Kolkutina V.V., PhD, associate professor

*National University "Odessa Law Academy"
Fontanskaya road street, 23, Odessa, Ukraine*

The article deals with the problem of literary hermeneutics D. Dontsov in the aesthetic-ontological dimension. Based on the material of the Shevchenko's studies of the journalist (mainly articles "Cossack from a Million swineherds") the questions of the essence of national hermeneutics, the national idea as a quintessence of the national-centric outlook of the researcher are considered, the types of Shevchenko's heroes are reviewed, the subject of the Shevchenko study is outlined.

It is revealed, that literary hermeneutics D. Dontsov in the broad sense is aimed to literary interpretation of being at the theoretical and practical levels, helps to reveal the interpretive possibilities of artistic words in a nationalistic sense, presupposes the functioning of a number of supporting hermeneutic moduses, that clearly represent a unambiguous national essence: evil, faith, will, repentance, irony, glory, dream, earth, sun, destiny, hut, sea. They are comprehended by the essayist as genuinely separate existential "markers" that make it possible to highlight the core type of literary presence - the hero-character, the Shevchenko's man, the Cossack, and his antipode - an anti-national type person. Through the prism of "Shevchenko's aesthetics", the thinker cultivates a cossack-centric vision, appeals to the signs of Cossack masculinity, represents a new hero-warrior and his main qualitative characteristics: militancy, the Cossack spirit, the awareness of the code of honor as a code of national dignity.

It is explained that D.Dontsov adhered to the Ukrainian national imperative by developing and introducing into the literary methodology an interpretive conceptual idealist-heroic formula - "Shevchenko's aesthetics", which consists of two form-forming components - "Cossack aesthetics" and "aesthetics of the heroic". It is innovative, authentic, original, constructed and tested by the thinker himself as a constructive expression of nationalistic aesthetics.

It is emphasized that poetry and poem analyzed and studied by a publicist, written in different periods of the poet's creative activity, from folk-ballad to sharply-satirical invective, are parts, elements of a complex, three-dimensional interpretive whole capable of restoring, changing, updating, denationalizing manifestations of the reader, to revive his way of being from the passive-observant to the active-nation-assertive.

It is generalized that the essayist works by T. Shevchenko collectively hermeneutically, at the semantic level, form a single whole - a mega-image of Ukraine, which has absorbed the collective and individual "I". The pivotal constants of the world-view of D. Dontsov were the nation, state, culture and man. It is a cross-sectional axis of its historiographical reception, in which the main key concepts were the historical destiny and the appointment of Ukraine

It is concluded that the literary hermeneutics D. Dontsov in an ontological and existential plan is deeply rooted in the existence of a nation, based on nationalism as a form of culture, has a distinct nation-oriented character, aimed at establishing a national identity on the basis of a national idea, in the conditions of colonial pressure finds its interpretive expression in the interpretation of artistic texts as a spiritual and ideological accumulation of the values of a particular writer. It is a worldview that appreciates the artistic heritage of the artist as an example of nationalistic production.

Key words: hermeneutics, national philosophy, national idea, T. Shevchenko, D. Dontsov, aesthetics.

Постановка проблеми. Один із найнеординарніших і найрезонансних аналітиків ХХ століття Д. Донцов заслуговує бути представленим не як академічний літературознавець, а як націоналістичний філософ та ідеолог, націософ і націоцентричний (національно-екзистенціальний) герменевт. Усі його праці, а значить, і літературознавчі, підпорядковані основній політичній меті: визволенню України від окупантів. Щоб реалізувати цю мету, потрібно було виховати новий тип характеру українця-борця, здатного здійснити це надскладне буттєве завдання. Література у цьому плані поставала могутнім засобом людино-, державо- і націєтворення. У межах новітнього метадискурсу виокремлюється проблема методологічного оновлення українського літературознавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Саме в такому аспекті кардинальні зрушення у цій сфері висвітлено у працях П. Іванишина, О. Багана, Г. Сварник. Осмислення літературознавчої практики Д. Донцова Петром Іванишином у контексті методу політичної герменевтики бачиться нам конструктивним, ефективним і переконуючим особливо в контексті виділення “естетики Шевченка” як сутності герменевтики Д. Донцова, націологічної основи його літературної есеїстики: “ми маємо справу з *націоналістичною* (ще – націоцентричною, націологічною, просто національною тощо) *герменевтикою* або *критикою*” [5, с. 196] (виділення П. Іванишина).

Уповні оцінити доробок і значення Д. Донцова, його політико-ідеологічну концепцію і засади, на наш погляд, вдалося Олегу Багану. Фундаментальні дослідження науковця ґрунтуються на глибокому й широкому витлумаченні ідейно-світоглядних засад націоналізму як провідної суспільно-політичної течії часу. Тому скрупульозно осмислена ним публіцистика Д. Донцова з позицій європейського класичного консерватизму-традиціоналізму, філософського волюнтаризму й ірраціоналізму дає можливість чітко визначити та окреслити світоглядні засади Д. Донцова з огляду на націоналізм як на окрему духовно-історичну субстанцію. Цілеспрямований пошук іманентних українській культурі і суспільству націоналістичних ідей в особі і діяльності Д. Донцова здійснила архівіст Галина Сварник, яка вивчила епістолярій Д. Донцова як повновартісне джерело історичних і мистецькознавчих відомостей, що містить унікальну інформацію і свідчить про національно-імперативний характер творів публіциста.

Згадані науковці проблему літературної герменевтики Д. Донцова в естетико-онтологічному вимірі порушили, але вона потребує подальшого уточнення, осмислення, обґрунтування. Нез’ясованими залишаються питання сутності націологічної герменевтики, національної ідеї як квінтесенції націоцентричного світогляду дослідника, типів Шевченкових героїв, предмета шевченкознавчого дослідження, національно-герменевтичного сенсу його літературної есеїстики.

Мета статті: на матеріалі шевченкознавчих студій публіциста (переважно статті “Козак із мільона свинопасів”) обґрунтувати поняття націософської естетики та літературної герменевтики Д. Донцова.

Націологічна герменевтика, що охоплює іманентний герменевтичний потенціал художньої літератури і спрямована на розтлумачення суто національної української культурної дійсності, методологією роз’яснення кардинально різниться від значної частини дослідницької продукції. Нові оприявлені смисли, візіонерські відкриття, відмінні від усталених сенси, винайдені складні художньо-герменевтичні моделі й коди, безумовно, пов’язані з глибинними онтологічними витоками, а новаторське осмислення сутнісних ознак української літератури – результат роботи вдумливого, творчо мислячого інтерпретатора. Фактично герменевтика – це і мистецтво інтерпретації з наголосом на творчому підході до роз’яснення художніх текстів. І очевидно, що таку роботу неможливо здійснити людині байдужій чи нецікавій, без жаги творіння, спрощеній і неглибокій.

Відомо, що на кожному етапі розвитку української культури чи духовності найголовніші проблеми так чи так зосереджені на особі та творчості Кобзаря, на інтерпретації його творчої

спадщини. Д. Донцов був серед тих, хто вивчав творчість Т. Шевченка, виходячи не тільки з особистих міркувань та припущень, а й із власних захоплень, уподобань, ідейних орієнтирів. Постає Кобзаря в історіографічній рецепції мислителя сприяла зміцненню нонконформізму, бунтарського протесту проти існуючого суспільного устрою, кидала виклик затишку, комфортабельності, спокою й гармонії.

Герменевтично й архітектонічно студії Д. Донцова про Т. Шевченка тяжіють до циклічного об'єднання, що дозволяє в цілому охопити їх як організовану художню цілісність, де репрезентовано ідейні обрії та, до певної міри, розглянуто своєрідність переважно періоду “трьох літ” й останніх років творчості Кобзаря. Будучи ідеологічно спрямованим інтерпретатором духовної спадщини українського поета, Д. Донцов відхилявся від поетового задуму, адже усвідомлював не випадковість такого, націоцентричного, типу творчості. Подібну інтерпретацію можна сприйняти, адже як зазначав Г.-Г. Гадамер, смислова глибина твору повідомляє щось інше і більше, ніж те, про що безпосередньо йдеться, а промовляє інше, ніж те, що мають на увазі [1; 2]). Функціональна поява цього зумовлена історичними катаклізмами 20-30-х років ХХ століття. Студії Д. Донцова були і викликом, і реакцією на злободенні проблеми, а постає поета – дійовою особою, котра ідеологічно, творчо, концептуально об'єднує, пов'язує, моделює основні особливості літературно-аналітичного мислення дослідника, його художній світ. Д. Донцов викристалізовувався як літературний герменевт, який у класичному українському метадискурсі виступив проти виразних спотворень особи, світогляду, творчого досвіду Т. Шевченка, виокремивши національний фактор як сутнісний і найважливіший, що прямо стосується осмислення історіософських настанов українського народу.

Націософська ідея реалізується через комплекс системних ознак, спрямованих на національне самовизначення та самоорієнтацію держави у кризовий період. Основна мета автора статті “Козак із мільона свинопасів” – окреслити вплив Шевченкових творів на формування історичної й національної свідомості українців, увиразнити процес національної самоідентифікації, пошуку власного місця в історичному просторі й часі. Есеїст на матеріалі переважно названих ним творів Т. Шевченка (“Сон”, “Безталанний”, “Псалми Давидові”, “Юродивий”, “Доля”, “Буває в неволі”, “Тоголю”, “Минають дні..”, “Никита Гайдай”, “Неофіти”, “Гамалія”, “Гайдамаки”) розкриває сутність провідної еліти (“козаків”) і підвладної верстви (“мільон свинопасів”), показує засоби “перетворення” юрби на націю, з'ясовує, за яких причин творчість поета “була така вибухова”, неначе “динаміт” [3, с. 105].

Головний редактор “Літературно-наукового вістника” ставив перед собою й інші завдання: сформував світогляд пересічного українця та наблизити світобачення Т. Шевченка до сучасності. Публіцист максимально виразно окреслює трагічні сторінки українського народу задля того, щоб гранично точно, контрастно передати байдужість, пасивність, бездуховність поетів-сучасників. Їх спотворений образ, образ суцільних, національно-безтурботних і бездіяльних, герменевтично розкутий і в такий спосіб виступає пересторогою для звичайного українця-сучасника, сповненого турботою й пізнанням власного тут-буття.

Хоч предметом аналізу Д. Донцова виступають твори Кобзаря антисамодержавного, антикріпосницького, антицарського спрямування, у яких головним об'єктом стає викриття всього феодально-кріпосницького устрою самодержавства, системи колоніального гноблення, дослідника цей аспект цікавить, між іншим, побіжно. Стурбованість національними явищами, збереженням сутності власного тут-буття, розуміння небезпеки чужого для людини буття зумовили вибір есеїстом творів Т. Шевченка. В історичному минулому й сучасному України Д. Донцова цікавили події й традиції, пов'язані з визвольною боротьбою українського народу проти загарбників і національного пригнічення. За цих причин він фактично позбавляє Т. Шевченка антисамодержавної й антикріпосницької тематики, віддаючи перевагу національному та історичному: “Коли б він був співцем лише певного суспільного ідеалу (проти кріпацтва) або національно-політичного (за самостійність) – то зійшов би на другий плян з хвилею скасування кріпацтва або досягнення незалежності.

Але – в дійсності – й в сім випадку не втратить він свого значення, бо є ширший, бо криком кричить з нього пригадка того високого найняття душі, з яким тримаються, а без якого падають правлячі верстви, яке в часи долі ще більше не сміє їх покинути, аніж в часи недолі” [3, с. 105]. Тому в статті Д. Донцов не потрактовує кріпацтво як соціальне лихо та не вважає його причиною написання поетових творів. Д. Донцов наголошує, що Т. Шевченко “хоч бачить кріпацтво”, але його більше турбує занепадний стан України та українців: “[...] де колись “паслися коні” – “трава зеленіє”, а в осідку давньої січової анархії – “мудрий німець картопельку садить” [3, с. 103]. Способи буття художньої присутності – від питомо українських до антинаціональних – допомагають есеїсту окреслити сутність українського буття як суцього, бо розглядається всецільно Україна, і буття української людини, – котра дозволила тому німцеві господарювати.

Вивчені публіцистом типи Шевченкових героїв переконують, що духовно-світоглядне накопичення ціннісних орієнтацій екзистенційно репрезентують “шевченківську людину”, українця, що конкретизується у підтипи “простого козака” і “козака-лицаря”. Вони можуть різнитися індивідуальними рисами, зовнішніми ознаками, проте завжди національно присутні, дієві захисники національної справи конституують життєтворчу, буттєву рису радості як боротьби, представляють “Я-буття”, одухотворені визвольними мотивами й сподіваннями: “це верства людей “благородних”, [...] “з білим тілом”, з “чистою, живою, святою кров’ю, [...] що може оздоровити “гниле серце” свинопасів” [4, с. 154].

Предмет донцовського шевченкознавчого дослідження герменевтично можна окреслити як цілісний комплекс, котрий конститує основоструктуру національного сенсу буття. Виокремлюємо дванадцять (відповідно до авторського поділу у статті) модусів, котрі хоч і не чітко визначені в тексті, проте ясно репрезентують недвозначну національну сутність: лихо, віра, воля, покаяння, іронія, слава, мрія, земля, сонце, доля, хата, море. Вони осмислені есеїстом як автентично окремі (про що свідчить навіть композиційна будова статті), екзистенційні “маркери”, що викристалізують, витворюють, дозволяють виокремити стрижневий тип літературної присутності – героя-персонажа, шевченківську людину, козака, світогляд якого закорінений в українське історичне буття, спроектований та націлений на відродження дійсності, національного тут-буття. Це сутнісно національна людина, котра усвідомлює специфіку українського автентичного історичного шляху виключно як козацької боротьби, бо свідомий того, що лише завзята, нескінченна, безкомпромісна боротьба поверне власну долю українцям: “Хто любив землю через кров і предків, того амбіцією було не випускати спадщини предків з рук. Хто любив її з утилітарних причин (“аби добра була для городу”), – той сю спадщину легко випускав: за обіцянки, за миску сочевиці. Як підсоветські літературні плебеї, що уступали право первородства “щирому, мудрому Ленінові”, за те, що – “чабанам дав землі й баранців” взаїну за уступлення йому влади над собою (І. Кулик, Карчай, Гарт, 1028, 1). Як Ісав дав право первородства Якову. Не дурно Біблія оповідає, що Ісав був “орачем”, а Яків – “мешкав в шатрах”” [3, с. 98].

Козак – полісемантична, багатовимірна екзистенція, адже у проекції до майбутнього символізує долю української нації, виступає шляхом оновлення, рішучих змін; уособлює питомі риси національного буття, дотичний до всіх згаданих модусів, закодованих у висловленнях “веде, куди знає”, не “ратайська”, а “войовницька” душа, “панування у своїй країні”, та виступає репрезентантом героїчної, войовничої, шляхетної, володарської філософії й естетики. Він – виразник значно глибшого буттєво-національного налаштування: це тип проповідника, високий взірець духовного керманіча, ідеал національного охоронця, екзистенція безсмертного минулого й водночас долетворчого відновлення майбутнього. Як бачимо, козак виражає суттєво більше, ніж славний герой, аніж ностальгічний спогад про давні войовничі часи, ніж фольклорний образ-персонаж. Це представник надіндивідуального, колективного типу національного тут-буття, котрий консолідує, формує українців як націю, як духовну спільноту, тому представляє і виражає Ми-буття.

Зрозумілість призначення козака як екзистенції стає найбільш помітною в зображенні імперського, антинаціонального типу – конкретизованого образу людини-раба, для якого

вищий ступінь тут-буття – “молитися”, “годити”, “пищати”, “гнутиися”, “похилитися”, та узагальненого образу імперської людини-пана – з одного боку, тих героїв-“свинопасів”, яких “мільйони”, з іншого – отого мудрого німця, який “картопельку садить”, або полохливих, дріб’язкових земляків, що свідомо радіють чужоземному пануванню на українській землі, відкриваючи і віддаючи національний світ на поталу й сплюндрування: “на царя “*молилися*” (“Неофіти”); їхня душа – “всякому *годила*” (“Великий льох”); в їхньому краю “чорт ма людей” (Лист до Я. Кухаренка); там “всі *похилились*” (М. Гоголь); “мужицькі душі” вміють лише “*пищати*” (“Княжна”); самі на себе “кнути вузловаті *плетуть*” (“Кавказ”), “*гнується*, як ті лози, куди вітер віє” [...], в “ярмі *ходять*” (“Сон”)” (курсив – В. К.).

Д. Донцов дотримувався українського національного імперативу, розбудовуючи і вводячи у літературознавчу методологію інтерпретаційну концептуальну ідеалістично-героїчну формулу – “естетику Шевченка”, заангажовану, котра складається з двох формочинних компонентів – “козацької естетики” та “естетики героїчного”. Це новаторський, автентичний, оригінальний, власне вироблений й апробований самим мислителем конструктивний вияв націоналістичної естетики, котрий яскраво і неупереджено доводить створений публіцистом інтерпретаційний механізм оцінки і розуміння художньої спадщини і світоглядну митця у герменевтичному дусі та зумовлює взаємозалежність естетики й методології. С. Квіт зазначав: “поняття методології тісно пов’язане з поняттям естетики. Наприклад, естетика готики, бароко чи натуралізму вже передбачає певний спосіб розгляду художнього твору. Так само можна розглядати ту чи іншу авторську естетику, пов’язану з індивідуальним стилем. Однак власне методологією є акцентована естетика – практично адаптована до критичного вжитку теорія зі своєю системою правил та прийомів” [6, с. 8].

У межах “шевченківської естетики” потужно удосконалюється національно-екзистенційна методологія Д. Донцова – авторський метод тлумачення творів Кобзаря та його світогляду як фундатора глибоко національного способу мислення.

Націософська складова мислення Д. Донцова оберталася навколо ідеї України. Органічна цілісність його світогляду спрямувалася на припинення духовного й державного руїнництва, викорінення з характерів українців рабської покірності, несамостійності в діях та вчинках. Стрижневими константами світоуявлення Д. Донцова виступили нація, держава, культура і людина. Це наскрізна вісь його історіографічної рецепції, в якій основними ключовими поняттями були історична доля й призначення України. Йдеться про основоположний вектор у творчості Т. Шевченка. Дослідник висвітлює українську націософію своєї доби в її глибинній сутності через історіософське прочитання творчої спадщини поета.

Досліджені есеїстом твори Т. Шевченка герменевтично, на смисловому рівні, утворюють єдине ціле – мегаобраз України, що увібрав колективне й індивідуальне “Я”. Вірші та поеми, проаналізовані й вивчені публіцистом, написані в різні періоди творчої активності поета, від фольклорно-баладних до гостросатиричних інвектив, виступають частинами, елементами складного, об’ємного інтерпретаційного цілого, здатного відновити, змінити, оновити денационалізуючі прояви читача, відродити його спосіб буття з пасивно-спостережливого до активно-націєстверджувального. Як літературний герменевт, Д. Донцов, немов у мозаїці, висвітлює сутнісні моменти окремих поезій генія, найбільших і визначальних для усвідомлення й осмислення реципієнтом різних виявів національної ідеї як рятівної та єдиновірної у добу культурного імперіалізму.

Висновки. Літературна герменевтика Д. Донцова в онтологічно-екзистенціальному плані глибоко закорінена в буття нації, заснована на націоналізмові як формі культури, має виразний націєтворчий характер, спрямована на утвердження національної ідентичності на основі національної ідеї, в умовах колонізаторського тиску знаходить своє інтерпретаційне вираження у тлумаченні художніх текстів як духовно-світоглядного накопичення системи цінностей того чи іншого письменника. Це світоглядна течія, що оцінює художню спадщину митця як зразок націоналістичної продукції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гадамер Г.Г. Актуальність прекрасного. *Герменевтика і поетика: Вибрані твори*. Київ : Юніверс, 2001. С. 51-99.
2. Гадамер Г.Г. Герменевтика і поетика: Вибрані твори. Київ : Юніверс, 2001. 288 с.
3. Донцов Д. Козак з мільона свинопасів. *Вісник*. 1935. Річник 3. Т. 2. Книжка 5. С. 97-106.
4. Донцов Д. Літературна есеїстика. Дрогобич : Відродження, 2009. 688 с.
5. Іванишин П. Політична герменевтика Д.Донцова і Є.Маланюка: теоретичні підстави експлікації. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: зб. наук. праць*. Нац. авіац. ун-т. Київ, 2003. С. 196-204.
6. Квіт С. Основи герменевтики: навч. посіб. Київ : КМ Академія, 2003. 192 с.

УДК 821.161.2:398(=161.2)

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-02>

**ПРИНЦИПИ ВІДБОРУ, СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ТА ПУБЛІКАЦІЇ
ФОЛЬКЛОРНИХ МАТЕРІАЛІВ У ЗБІРКАХ В. А. ЧАБАНЕНКА
“САВУР-МОГИЛА” ТА “СІЧОВА СКАРБНИЦЯ”**

Павленко І. Я., д. філол. н., професор

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

irinaznu@gmail.com

Зіставлення фактичного матеріалу та коментарів, укладених та виданих В.А. Чабаненком у 1990 та 1999 роках збірок легенд та переказів Нижньої Наддніпрянщини, розкриває характер розширення джерельної бази у зв'язку із соціокультурними процесами та розвитком свободи слова в Україні. Аналіз характеру та причин збільшення корпусу текстів від “Савур-могили” до “Січової скарбниці”, систематизації та класифікації творів засвідчив повернення у науковий дискурс раніше заборонених праць та фольклорних збірань значної когорти дослідників запорозької спадщини, появу нових як друкованих, так і усних джерел, можливість оприлюднювати матеріали про раніше замовчувані події та особи, зняття обмежень на інформацію про минуле краю та його відтворення у народній історичній пам'яті. Дослідження фольклористичної спадщини В. А. Чабаненка на тлі розвитку української фольклористики останнього десятиліття минулого століття показало, що вона стала креативним поштовхом для видання збірок регіональної народної історичної прози та фольклору про козацтво, досліджень усної народної творчості та динаміки її розвитку на Нижній Наддніпрянщині.

Ключові слова: фольклор, джерела, історична пам'ять, легенди, перекази, свобода слова

**PRINCIPLES OF SELECTION, SYSTEMATIZATION AND PUBLICATION
OF FOLKLORE MATERIALS IN THE COLLECTIONS OF V. A. CHABANENKO
“SAVUR-MOGILA” AND “SICHOVA SKARBNITSA”**

Pavlenko I. Y., Doctor of Philology, professor

*Zaporizhzhya national university
Zhukovsky Str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine*

Comparison of factual material and comments compiled and published by Professor V.A. Chabanenko in 1990 and 1999 collections of legends and traditions, recorded in the Lower Pridnirovjya area from the second half of the 19th to the nineties of the 20th century, was carried out taking into account the socio-cultural changes and the development of freedom of speech in Ukraine on the last decade of the 20th century. Analysis of the nature and reasons for the expansion of the body of texts, systematization and classification of folklore material about the return to the scientific discourse of works and folklore collections of many researchers of the Zaporizhzhia cultural heritage, about the emergence of new oral and already published sources, the ability to publish materials about the

events and persons tacitly tabooed earlier, the lifting of restrictions on information about the past region and its reflection in the people's historical memory.

As a symptomatic phenomenon, the fact that acquaintance of the scientist with folklore collections and works of “Ukrainian bourgeois nationalists” occurs in the years of the Khrushchev thaw, the first edition of their records of legends and legends, as well as their own folklore records, during perestroika, on the eve of the collapse of the USSR, expanding the range of sources and own records in an independent Ukraine, is being observed. The analysis of the materials of the collections showed a gradual destruction of information barriers, and has demonstrated changes in the public perception of the past.

The collections of V.A. Chabanenko drew attention to the specificity of folklore on the territory of historical Zaporozhye and to the regional tradition studies of Cossack culture, contributed to the return of the works of Y. Novitsky, D. Yavornytsky, I. Manzhury, etc. to the scientific discourse, to further studying and publishing their folklore records, and updated the reissue problem of the classic Ukrainian folklore heritage.

The nature of the publication is determined by the orientation towards a wide range of readers and contains deviations from the scientific tradition of publishing folklore texts, since only story-structured works are published, genres are not differentiated, language and style are being corrected. Analysis of the folkloristic context gave grounds to assert that the collection “Savur – Mogila” became a creative impetus for the number of collections of regional folk historical prose and folklore about Cossacks, studies of oral folk creativity and its dynamics development at the Lower Pridneprovye region.

Key words: Folklore, sources, historical memory, legends, legends, freedom of speech

Багатоградна наукова спадщина професора Віктора Антоновича Чабаненка неодноразово ставала предметом філологічних розвідок. Про лінгвістичні праці В. А. Чабаненка йдеться в енциклопедичних статтях та дослідженнях, надрукованих у наукових часописах [3, 30, 31, 46]. Відзначені його історичні та етнографічні праці, поетична творчість [5, 10, 34, 41, 42, 43]. Не минули увагою й фольклористичну діяльність [7, 8, 9, 26], але жодного разу не аналізувалися принципи відбору, систематизації та видання творів української усної народної прози, що увійшли до складу популярних серед науковців, вчителів та інших поціновувачів української словесності.

Фактично В. А. Чабаненко видав 3 книжки усної народної прози з терен Нижньої Наддніпрянщини. Це “Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини” (1990) [32], “Сестра орлів: Легенди та перекази” (1991) [33], “Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини” (1999) [35]. Оскільки “Сестра орлів” – значно скорочений варіант збірки “Савур-могила”, про який із різних причин рідко згадував сам укладач, то звертаємося насамперед до першої та третьої книжки з підзаголовками “Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини”.

Мета пропонованої розвідки – проаналізувати джерела, характер відбору та систематизації матеріалу у збірках “Савур-могила” та “Січова скарбниця”, оскільки саме ці видання дають уявлення про самотність фольклорної прозаїчної спадщини Нижньої Наддніпрянщини, межі якої окреслені вже у передмові до “Савур-могили”, і це територія колишнього (історичного) Запорожжя.

Але є й інший вимір досліджуваної проблеми. Аналіз джерел, матеріали з яких увійшли до зазначених збірок, як і самі передруковані або вперше оприлюднені В. А. Чабаненком твори усної народної творчості, засвідчують динаміку розвитку нашої свободи слова, уваги до власної історії та готовності відкрито сказати про гострі, раніше табуйовані проблеми минулого або й сучасного.

Професор Чабаненко один із перших у часи перебудови видав збірку регіонального – нижньонаддніпрянського – прозового фольклору, привернув увагу до духовної спадщини території, яку й досі дехто з дослідників вважає “білою плямою на фольклористичній карті України” [13, с.7].

До першої книжки увійшло багато матеріалів із джерел, фактично недоступних для науковців тієї доби, про які знали виключно фахівці і доступ до яких у бібліотеках був обмеженим. Пошук цих джерел та роботу над ними Віктор Антонович розпочав ще під час написання кандидатської дисертації, про що пізніше згадував таке: “Я знав, що джерела ... пов’язані з іменами Якова Новицького, Дмитра Яворницького, Андріана Кашенка, Олександра Афанасьєва-Чужбинського, Ізмаїла Срезневського, Івана Манжури та деяких інших етнографів, фольклористів та істориків, що під ту пору офіційною наукою й

пропагандою іменувалися “реакціонерами” і “українськими буржуазними націоналістами”. Отже, звернення до цих праць було ризикованою справою (особливо для молодого дослідника). Але я ризикнув. Мабуть, тому, що в суспільстві стояла “хрущовська відлига” і ще дозволялося до певної міри “вільнодумувати” [44, с. 107]. Звернімо увагу на те, що розшукувалися та вивчалися роботи “буржуазних націоналістів” у період відлиги, до друку матеріалів з їхніх праць та зібрань справа дійшла наприкінці перебудови.

Якщо у дисертації початку 60-х років роботи названих збирачів та дослідників використовувалися як джерело лексичного матеріалу, то у збірники фольклорних творів увійшли записи народних прозових наративів, що засвідчували високий рівень духовності та історичної пам’яті на теренах колишніх Вольностей Запорозьких і доступ до яких поступово спрощувався, але для загалу і в цей час дізнатися про них було важко. Усі вони названі у примітках до корпусу текстів “Савур-могили”. Це видання другої половини 19-го – початку 20-го ст., які у Союзі ніколи не видавалися, що вміщували записи О. Афанасьєва-Чужбинського (1863) [2], Г. Надхіна (1877) [28], Я. Новицького (1876, 1894, 1905, 1907, 1908, 1909, 1911, 1912) [1, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23], І. Манжури (1876, 1894) [16, 18], Д. Яворницького (1883, 1888, 1889, 1890, 1898, 1920, 1928) [47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55], перевидані у 1957 р. “Споминки Микити Коржа”, записані О. Стороженком на початку 30-х років 19-го ст. [38].

Серед пізніших видань, у яких розміщувалися матеріали нижньонадніпряньської народної прози, використані впорядковані А. Л. Іоніаді з передмовою Олекси Дея “Легенди та перекази” (1985) [14]. Це єдине, видане вже на початку перебудови, фольклорне зібрання, де друкувалися народні прозаїчні твори з Нижньої Наддніпрянщини. Єдиною збіркою із нижньонадніпряньськими історичними піснями на той час була книга “Історичні пісні”, упорядкована І. П. Березовським, М. С. Родіною, В. Г. Хоменко та видана за редакцією М. Т. Рильського і К. Г. Гуслистого за часів відлиги (1961 р.) [12].

У “Савур-могилі” наводяться також фольклорні записи студентів, зроблені впродовж 1951 – 1978 років (всього 21 текст, з них 9 – топонімічні перекази, 8 – етіологічні легенди та 4 тексти про скарби).

Потрібно зазначити й те, що в різних розділах є записи самого Віктора Антоновича, зроблені з 1959 по 1979 р. Загалом 24 тексти, частина з яких була раніше надрукована у “Комсомольці Запоріжжя”.

Свіжість і новизна виданого матеріалу призвели до того, що величезний наклад першої збірки розійшовся дуже швидко (тому й було через рік видання “Сестри орлів”) і книжка стала настільною для багатьох науковців, викладачів, вчителів, студентів, справжніх поціновувачів рідної історії та культури.

Уже перша впорядкована В. А. Чабаненком збірка народної прози привернула увагу до наукової історичної та фольклорно-етнографічної спадщини дослідників, імена яких тривалий час замовчувалися та/або ігнорувалися. “Савур могила” - це своєрідний прорив, що порушив мовчанку навколо спадщини Я. Новицького, І. Манжури, Д. Яворницького тощо. Через деякий час починається перевидання їхніх досліджень та фольклорно-етнографічних зібрань. Утім, попри постійні декларації про необхідність збереження власної культурної спадщини, і до сьогодні ця робота не завершена. Якщо завдяки титанічним зусиллям колективу, очолюваному А. В. Бойком, перевидана спадщина Я. Новицького і видана значна частина історичного та етнографічного спадку Д. Яворницького, а колеги з Дніпра перевидали казки, зібрані Іваном Манжурою, то фольклорні зібрання Д. Яворницького ще залишаються в архівах, як і розпорошені по різних збірках, періодичних виданнях та архівах записи Івана Манжури, Григорія Залюбовського та інших сподвижників.

Уже вихід “Савур-могили” засвідчив зняття багатьох інформаційних бар’єрів та, мабуть, пом’якшення самоцензури укладача. Зміни, що відбулися при повторних виданнях під іншими назвами, – показник змін у суспільному сприйнятті минулого, можливості говорити та писати про раніше (навіть у часи перебудови) замовчувані періоди української історії, свідчення того, що в науковий дискурс повертаються джерела, без урахування яких

спрощується, збіднюється та деформується уявлення про культуру історичного Запорозжя та й українську історію загалом.

У “Січовій скарбниці” розширюється список джерел. Сюди, крім раніше названих, входять матеріали зі збірок та досліджень, які були маловідомими (записи І. Манжури (1890) [36], С. Чернявської (1893) [24], П. Дзяковича (1900) [25]) або вперше видані в самостійній Україні (дослідження Г. Булашева (1993) [4], роботи Яра Славутича (1998) [37]).

Ураховувалися матеріали нових фольклорних збірок (“Лицарі волі” (1992), упорядники П. О. Будівський, М. К. Дмитренко [15]), роботи сучасних запорізьких краєзнавців (Супруненко П. П. [39], Сушка К. І. [40]), публікації в журналі “Основа”, газетах “Освіта” та “Радянська освіта”.

Будь-яке нове джерело, звичайно, збільшує кількість творів. Так, звернення до роботи Г. Булашова, яка до 1993 р. на нашій території не видавалася, збагатило перший розділ на 9 легенд.

Збільшилася кількість студентських записів, серед яких і нотатки переказів та усних оповідань, зроблені у 1990 році під час ініційованої та керованої авторкою цієї статті фольклорної експедиції у Гуляйполе [27]. Це перекази про Нестора Махна “Отакє його життя”, “Бідних не обіжав”, “Став борцем за справедливість”, “Він був сам по собі”, “Немає тепер таких вояків”, “Із ним весело було!”, “Звичайний чоловік”, “На підлоту й кулі жалко”, “Поховано його аж у Франції” (9 творів, оригінали записів яких зберігаються на кафедрі слов’янської філології). У цей же розділ (“Оборонці покривджених”) увійшли записи 1990 р. С. Яновського, надруковані у газеті “Радянська освіта”, та запис самого В.А.Чабаненка з села Копані Гуляйпільського району, зроблений у 1973 р., – “Як Махно маскувався”. У попередньому виданні цих записів не було.

Те саме можна сказати й про наповнення нового розділу – “На нашій – не своїй землі”, до якого, серед інших, увійшли раніше не оприлюднені записи В. А. Чабаненка: у 1962 р. у смт Кушугум записано переказ “Нові пани прийшли”, у 1964 р. – “Віддячили”, у 1967 р. – “Зловіщий знак”, 1965 – “Хай воно не вертається”.

Водночас з’явилися і твори, записи яких здійснено між виданнями “Савур-могили” та “Січової скарбниці”: “Голодомор” – запис 1991 р. від Антона Чабаненка, “Правду казали діди” – від Антона Чабаненка у 1993 р., “Плач Божої матері” – від Мотрі Чабаненко у 1993 р.

Загалом до складу новішого видання увійшло 42 твори, записані укладачем. Із них 5 зроблено після виходу “Савур-могили”.

За основу групування матеріалів у обох аналізованих книжках узято змішаний хронологічно-тематичний принцип, тому весь текстовий масив уже у першому (за часом) виданні розбито на 8 розділів, до яких у “Січовій скарбниці” додані ще 2.

Зміна структури та обсягу фольклорних матеріалів у збірках “Савур-могила” та “Січова скарбниця”:

№ п/п	Назва розділу	Савур-могила (1990) кількість текстів	Січова скарбниця (1999) кількість текстів	Різниця кількість текстів
1	Із прадавніх криниць	56	151	95
2	Ой Січ-мати	41	73	32
3	Великий Луг - батько	7	9	2
4	Славні лицарі	21	26	5
5	Хто за Кубань, хто за Дунай	-	8	8
6	Заклятий скарб	23	34	11
7	Понад шляхом чумацьким	4	7	3
8	Оборонці покривджених	7	27	20
9.	Отак і назвали	97	141	44
10	На нашій – не своїй землі	-	25	25

Цікаво, що зміни відбулися не лише у кількості матеріалів та використаних джерел, а й у розташуванні розділів, оскільки у книзі 1999 року розділи “Отак і назвали” та “Оборонці покривджених” помінялися місцями. Така зміна зумовлена насамперед новими матеріалами, що стосуються подій 20-го ст., які увійшли до розділу “Оборонці покривджених”.

При укладанні збірок В. А. Чабаненко дотримувався принципу, висловленого ним у статті “Козацтво і фольклор”, що увійшла вже до першого видання “Українське козацтво: мала енциклопедія”: необхідно розрізняти фольклор козаків та про козаків [45, с. 234]. Видані ним усні прозові наративи – це твори про козаків та про минуле регіону, що збереглися у пам’яті їхніх нащадків та нового населення запорозького краю.

При упорядкуванні вчений відбирав, як і зазначено у підзаголовку, “легенди та перекази”, не вдаючись у жанрову специфіку цих різновидів усної народної прози. Водночас серед записів є й типові усні оповідання, колись записані від Микити Леонтійовича Коржа та Івана Розсолоди, які були свідками січового буття. Були й усні оповідання наших сучасників, наприклад, до “Січової скарбниці” увійшли й усні оповідання старих жителів Гуляйполя, які в дитинстві бачили батька Махна та його дружину, батьків та знайомих збирача та пропагандиста усної народної творчості Нижньої Наддніпряни тощо.

Для публікації у збірках усної прози було відібрано переважно сюжетно організовані твори, тобто наявний матеріал презентує фольклорні фабулати. Хронікати, яких багато в роботах про Запорожжя, як повноправні фольклорні твори не наводяться, хоч до них професор Чабаненко постійно апелює у “Степовій Атлантиді”, в історико-топонімічному словнику “Великий Луг Запорозький” та в інших роботах.

Кожен надрукований в аналізованих збірках твір чітко паспортизований, зберігається вся наявна інформація про виконавця/носія фольклорного твору, час та місце запису, повні дані першоджерела, з якого було вилучено твір.

Водночас видання легенд та переказів подається як літературно-художнє, а не наукове, що дало змогу:

а) розривати та змінювати “границі” текстів. У процесі видання деякі записи О. Стороженка, Д. Яворницького та ін. розбиваються на фрагменти, що за темою відповідають розділові, у якому вони розміщені;

б) редагувати твори, осучаснюючи та “олітературюючи” мову. Це стосується не тільки лексики, але й синтаксичної організації.

Подібне ставлення до першоджерел у фольклористиці небажане, але оскільки видання було розраховане на широке коло читачів (“Савур-могила” вийшла накладом у 150 000 примірників), то “олітературнення” було необхідним і неминучим.

в) з тією ж метою – привернути увагу читача та чітко розмежувати тексти, творам надано заголовки, які у першоджерелах зустрічаються рідко.

Висновки. Аналізовані збірки нижньонаддніпрянської фольклорної прози, укладені В. А. Чабаненком, уперше після довгого замовчування розкрили багатство та унікальність народної прозової спадщини Нижньої Наддніпряни та стали креативним поштовхом до її подальшого вивчення, привернули увагу до діяльності та друкованих праць Я. Новицького, Д. Яворницького, І. Манжури та ін. та сприяли подальшому вивченню та виданню їхніх фольклорних зібрань та досліджень, спонукали до пошуків інших матеріалів, що стосуються фольклору регіону. І зараз повертаються у науковий дискурс записи Г. Залюбовського, деякі з них увійшли до “Січової скарбниці”, записи М. Сементовського, В. Ястребова, С. Мишецького тощо, які мають бути у загальному корпусі текстів регіонального фольклору.

В. А. Чабаненко один із перших звернувся й до проблеми сучасного побутування народної прози у регіоні козацької слави та надрукував перекази про Махна та Голодомор. Водночас

упорядковані ним збірки засвідчили поступове забування фольклору про козацтво, що підтверджується й сучасними записами. Та й взагалі прозовий фольклор фіксується нечасто.

Збірка “Савур-могила” стала креативним поштовхом та прикладом для інших укладачів регіонального фольклору. Через деякий час після виходу “Савур-могили” виходять зібрання фольклорної прози інших регіонів України, упорядковані В. Давидюком [11], В. Соколом [29], та зібрання легенд та переказів про козацтво, видані В. Соколом [6], П. Будівським, М. Дмитренком [15] тощо.

Динаміка розширення корпусу текстів від “Савур-могили” до “Січової скарбниці” засвідчила повернення у науковий дискурс раніше замовчуваних праць та фольклорних зібрань значної когорти дослідників запорозької спадщини, можливість оприлюднювати матеріали про раніше замовчувані події та особи, зняття будь-яких обмежень (у тому числі й самоцензури) на оприлюднення правдивої інформації про минуле краю та його відтворення у народній історичній пам’яті.

Сучасні перевидання класичних фольклорних зібрань, поява на спеціалізованих сайтах робіт дослідників українського зарубіжжя, оприлюднення нових аматорських та професійних записів фольклорних творів із запорозьких земель та народної прози інших регіонів про степове лицарство дають можливість продовжити розпочату В. А. Чабаненком роботу з видання матеріалів із “Січової скарбниці” та засвідчують той факт, що зняття обмежень на інформацію розширює горизонти пізнання нашого минулого, дозволяє зазирнути у глибини народної пам’яті та побачити невідредагований офіційною культурою будь-якого часу погляд народу на власну історію та її героїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адрес-календарь г. Александровска на 1908 г. Александровск, 1907. 32 с. *Новицкий Я. П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874 – 1903 г.*
2. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1863.
3. Білоусенко П. Із живомовної криниці. *Хортиця*. 1995. № 4. С. 108–112.
4. Булашев Георгій. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. Київ, 1993. 414 с.
5. Віктор Чабаненко. *Письменники України: Біобібліографічний довідник*. Київ : Український письменник, 2006. С. 447.
6. Джерела про зруйнування Запорозької Січі / збір. та упор.: Василь Сокіл. Львів, 2005. 127 с.
7. Дмитренко М. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. *Народна творчість та етнографія*. 1992. №1. С. 65-67.
8. Дмитренко М. Січова скарбниця. *Народна творчість та етнографія*. 2002. №3. С. 112–116.
9. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. Київ, 2001. С. 492–494.
10. Дмитренко Микола. Поетична книжка науковця. *Народознавство*. 1998. №49-50.
11. Золота скриня: народні легенди та перекази з Північної Волині й Західного Полісся / збір. і впор.: Віктор Давидюк. Луцьк, 1996.
12. Історичні пісні / упор.: І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко. За ред. М. Т. Рильського і К. Г. Гуслистого. Київ, 1961.
13. Кирчів Роман. Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. Львів, 2002. 352 с.
14. Легенди та перекази / упор. та прим. А. Л. Іоніаді.. Київ, 1985. 400 с.
15. Лицарі волі. Книга перша / упор.: П. О. Будівський, М. К. Дмитренко. Київ, 1992. 240 с.

16. Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова. Київ, 1876.
17. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874 – 1894 гг. *Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т.6.: Труды педагогического отдела. Вып. 2.* Харьков, 1894.
18. Малорусские сказки, предания и поверья, зап. И. И. Манжурой в Екатеринославской губ. *Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т.6.* Харьков, 1894.
19. Новицкий Я. П. Духовный мир в представлении малорусского народа. Сказания, суеверия и верования, собранные в Екатеринославщине. Катеринослав, 1912.
20. Новицкий Я. П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874 – 1903. Катеринослав. 1908.
21. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875-1905. Катеринослав, 1911.
22. Новицкий Я. П. Народная память об урочищах и исторических лицах Запорожья. Александровск, 1909.
23. Новицкий Я. П. С берегов Днепра. *Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края.* Катеринослав, 1905.
24. Обряды и песни с. Белозёрки Херсонской губ. Зап. С. А. Чернявской. Харьков, 1893.
25. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении / сост. П. К. Дзякович. Мелитополь, 1900.
26. Павленко І., Дмитренко М. Духом козацьким гартований. *Народна творчість та етнографія.* 2004. № 4. Липень-серпень. С. 33-42.
27. Павленко І.Я. Устный рассказ о Несторе Махно. *Запоріжжя в історії та культурі:* Респ. наук. конф. до 500- річчя запорозького козацтва. Запоріжжя, 1991. С. 126 –128.
28. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. Сочинение Г. П. Надхина. Москва, 1877. 70 с.
29. Писана керниця: Топонімічні легенди та перекази українців Карпат. / зібр. і впор. Василь Сокіл. Львів, 1994.
30. Піскун Г. О., Сич В. Ф. *Українська мова і література в школі.* 1981. № 3. С. 78–79.
31. Chabanenko Viktor Antonovich. *Dictionary of International Biography.* Cambriedge. 1994.
32. Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / упоряд., автор прим. В. А. Чабаненко. Київ, 1990. 262 с.
33. Сестра орлів: Легенди та перекази / зап., впоряд., ред., передм., прим. Віктора Чабаненка. Дніпропетровськ, 1991. 95 с.
34. Сидоренко М. Книжкові обрії. *Літературна Україна.* 1999. 11 листопада.
35. Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини/ упоряд., передм. та прим. Віктора Чабаненка. Запоріжжя, 1999. 392 с.
36. Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской губернии И. И. Манжурой. Харьков, 1890.
37. Славутич Я. Місцями запорозькими. Яр Славутич. Твори. Т. 1-5. Т. 2: Поєми. Переклади. Нариси. Життєпис. Київ- Едмонт, 1998. С. 251-268.
38. Стороженко О. Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа. Твори у 2 т. Т. 1. Київ, 1957. С.233 – 264.
39. Супруненко П. П. Чарівними стежками. Запоріжжя, 1962.
40. Сушко К. І. Час сподівань. Київ, 1992.

41. Турченко Ф. Г. Чабаненко Віктор Антонович. Українське козацтво: *Мала енциклопедія*. Київ – Запоріжжя, 2002. С. 531.
42. Хом'як Г. Його привітав Яр Славутич: рец. на книгу: В. Чабаненко. Січ духовна. Поезії. Запоріжжя, 2007. 220 с. *Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори* / ред.: Чабаненко В. А. та інші. Запоріжжя, 2006. Випуск 8. С. 265 – 272 .
43. Чабаненка Віктар Антонович. *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*. Мінск, 1987. Т. 5. С. 501.
44. Чабаненко В. А. Із глибини пам'яті. Автобіографічні спогади. Запоріжжя, 2017. 148 с.
45. Чабаненко В. А. Козацтво і фольклор. Українське козацтво: *Мала енциклопедія*. Київ – Запоріжжя, 2002. С. 234 – 236.
46. Шевченко Т. Г. Чабаненко Віктор Антонович (12.IX.1937) - український мовознавець, перекладач, фольклорист, поет, доктор філологічних наук, професор. Українська мова: *Енциклопедія*. Вид. 2, випр. і доп. Київ, 2004. С. 786.
47. Эварницкий Д. Жизнь запорожских казаков по рассказам современников-очевидцев. *Киевская старина*. 1883. Т.2.
48. Эварницкий Д. И. По следам запорожцев. Санкт-Петербург, 1898.
49. Эварницкий Д. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. Санкт-Петербург, 1889.
50. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Санкт-Петербург. 1888.
51. Эварницкий Д.И. По следам запорожцев. Санкт-Петербург, 1898.
52. Эварницкий Д. И. Поездка на пепелище Чертомлыцкой Сечи. *Складка*, Санкт-Петербург, 1897. С. 158–184.
53. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. Санкт-Петербург, 1890.
54. Яворницький Д. І. Український простолюд у його творчості. *Споживач*. 1920. № 5 – 6.
55. Яворницький Дмитро. Дніпрові пороги. Харків, 1928.

УДК 82-94

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-03>

ЛІТЕРАТУРА VS ВІЙНА: “ЖИТТЯ P.S.” ВАЛЕРІЇ БУРЛАКОВОЇ ЯК ПОСТТРАВМАТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ

Пухонська О. Я., к. філол. н.,

докторант кафедри української літератури і компаративістики

Київський університет імені Бориса Грінченка

вул. Тимошенка, 13-Б, Київ, Україна

o.pukhonska@kubg.edu.ua

Автор статті досліджує літературну рецепцію російсько-української війни на Донбасі. Специфіка запропонованої студії полягає у застосуванні посттоталітарної методології, а саме – вивчення сучасної події, з точки зору травматичного досвіду минулого. Літературний щоденник Валерії Бурлакової “Життя P.S.” у цьому випадку цілком вдалий приклад художньої інтерпретації травми та її терапії через процес авторської самопрезентації. Разом із тим, цей твір є спробою ревізії травматичної пам'яті минулого, яка в аллюзіях тоталітарного досвіду визначає свідомість і поведінку сучасного українського суспільства.

Ключові слова: література, пам'ять, війна, травма, тоталітаризм, посттоталітарна культура.

LITERATURE VS WAR: “LIFE P.S.” OF VALERIA BURLAKOVA AS A POSTTRAUMATIC REFLECTION

Pukhonska O. Ya., PhD, postdoctoral researcher

*Borys Grinchenko Kyiv University
Tymoshenko str., 13-b, Kyiv, Ukraine*

Ukrainian literature of the last few years proved, that memory of the past became more effective instrument in the process of creating a national identity and cultural discourse than any political or historical strategies. This is especially evident when we are talking about the literary rethinking of the XX century. Events, which took place in Ukraine during last for years also have a determinative influence on the consciousness of contemporary writers for today. This is the most read in the texts about the Russian-Ukrainian war in Donbass.

We have to say, that literature has already formed an appropriate discourse of the traumatic memory, which in fact determined the national perception of the Soviet past and its influence on the society's behavior today. Suggested study tasted the literary vision of the Donbass war from the point of view of a young woman – the active participant of the struggle. “Life P.S.” of Valeria Burlakova is not only the artistic reflection of the realities of the war. It is the instruction of the autotherapy for those, who have experienced the horror of that war. Besides of this, the text reveals the Soviet stereotypes, which still acting in the regional consciousness of the inhabitants of Donbass. It means, that during the years there were not any political and cultural strategies for rebuilding there the Ukrainian identity. As a result, we have not only the war for the territory or for the sphere of the ideological interests but also – against the ghosts of the totalitarian past.

Valeria Burlakova in her artistic diary tries to create the hero, who is able to see her own trauma and the tragedy of the whole generation from the side. At the same time, she shows the way of rethinking of the war with the help of memorizing of the experience, transformed into literary text.

In such a way, the author of the article research “Life P.S.” as the contemporary revelation of the revision of the totalitarian past. Also, it is represented as the example of creating of the post-totalitarian memory discourse.

Key words: literature, memory, war, trauma, totalitarianism, post-totalitarian culture

Українські події 2013-2014 років (Євромайдан, анексія Криму, а згодом – воєнні дії на Донбасі) учергове засвідчили, що розпад Радянського Союзу не означав зникнення його ідеологічної доктрини. Однак в умовах сучасної глобалізації світу вона виявилась абсолютно неконкурентоспроможною. Ці події також стали виразником активної фази тривалої деколонізації українського суспільства. На такій хвилі з'являються численні літературні твори, які не лише описують події війни, а й демістифікують через неї радянські стереотипи, розвінчуючи культу так званого ‘слов'янського братерства’, Великої Вітчизняної війни, радянського героїзму тощо. Ці тексти засвідчують здатність сучасної літератури до миттєвої реакції на гострі й актуальні суспільні події. Вони ж перебирають на себе обов'язок переосмислення пострадянської культурної пам'яті. Такі питання породжують проблему літературознавчого осмислення теми війни, яка вимагає детального наукового висвітлення і яка, власне, є фундаментальною у запропонованій статті. З огляду на появу все більшої кількості художніх творів, що вдаються до переосмислення історичного та актуального мілітарного досвіду, виникає необхідність їх наукової інтерпретації в контексті сучасних дослідницьких методологій та культурних дискурсів.

Останнім часом українські й зарубіжні дослідники все частіше звертаються до явища травматичної пам'яті минулого, в якій досвід війни є найбільш деструкційним чинником у поведінці й свідомості будь-якого суспільства. У цьому випадку важливими є праці “Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад” (2011) Ярослава Грицака, “Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми” (2012) Тамари Гундорової, “Реактивність літератури” (2016) Ярослава Поліщука, “Нове невдоволення меморіальною культурою” (2013) Аляйди Ассман та ін. У запропонованій статті за основу взято дослідження посттоталітарної пам'яті та її воєнних аспектів, висвітлені у працях Антоні Арнольда, Джеффри Гартмана, Лі Гілмор, Олександра Зінченка, Цветана Годорова, Шошани Фелман.

Так, літературна інтерпретація сучасної російсько-української війни все частіше стає об'єктом наукової рецепції гуманітаристів. Про це свідчать окремі студії Т. Гундорової, І. Захарчук, Т. Мейзерської, М. Лазаровича, Я. Поліщука. Особливістю пропонованої статті є, по-перше, вивчення явища самотерапії травмованого війною індивіда через літературу

рефлексію, по-друге, характер жанрової презентації травматичного досвіду, по-третє, вивчення культурного феномену війни на Донбасі у процесі реконструкції національної пам'яті.

Мета запропонованої студії – дослідити художню ревізію війни на Сході України, її вплив на індивідуальну та національну свідомість українців. Важливим чинником у цьому процесі є спроба поколінневого осмислення травматичного досвіду у випадку, коли на історичну арену виходять наймолодші соціально свідомі представники посттоталітарного суспільства.

З огляду на історичний досвід, війна на українському Донбасі сьогодні не видається чимось несподіваним. Мілітарна поведінка Росії одразу ж після розпаду СРСР була чітко скерована на утримання сфери політичних, ідеологічних та військових впливів на територіях колишнього підпорядкування радянському Кремлю. Чим більше постзалежні суспільства віддалялися від цього впливу, тим більшою ставала загроза військової інтервенції Росії. Як приклад – конфлікт у Придністров'ї, війни у Чечні, бойові дії у Грузії. Всюди, де вибухали так звані 'гарячі точки', використовувався практично єдиний сценарій – розпалювання сепаратистських настроїв, підживлюваних дискусійними в окремих регіонах питаннями мови, історії, пам'яті. За А. Арнольдом, очевидним є те, що Росія сприймала пострадянські країни як номінально незалежні [4, с. 112]. Саме тому Революція Гідності, а згодом і донбаська війна виявили новий етап боротьби за національну пам'ять минулого і проти чергової колонізації України Росією.

Художні твори, заангажовані темою цієї війни, найчастіше розглядають її у контексті ширшому – як видозмінене продовження Другої світової. Ц. Тодоров переконує, що саме у Європі пам'ять тої війни дотепер залишається надміру актуальною як через численні відзначення, так і через медійні дискурси нових локальних конфліктів, що час від часу виникають там, де комуністична політика мала вирішальний вплив на суспільну свідомість [11, с. 97]. У цьому контексті війна на Донбасі є метафорою протистояння поміж минулим і майбутнім, тобто поміж тим, що і як маємо пам'ятати і яким чином це має/може сформувати і зберегти нашу національну ідентичність.

Підтримування мешканцями регіону міфу про "райське" життя в СРСР призвело до розщеплення самоідентифікації його жителів. Політичні амбіції Росії вони не розцінювали як загрозу чергової колонізації. У локальному середовищі Донбасу це розумілося як можливість відродження колишнього СРСР. Відомо, що радянська тоталітарна система легітимізувала свій *status quo* за посередністю своєї міфології, яка трактувала комунізм як абсолютне добро і єдине майбутнє всього світу. Поза тим у свідомості жителів українського Сходу, на що звернув увагу Олександр Зінченко, Росія ідеалізована саме у статусі спадкоємиці Радянського Союзу. Дослідник зауважує несумісність з пострадянською свідомістю риторику російського Президента, за якою Сталін вважається ефективним менеджером, а російський народ – народом-переможцем [2, с. 10]. За такою риторикою, перемога в Другій світовій війні є заслугою виключно радянських, власне російських, громадян, а українцям взагалі відмовлено у праві причетності до перемоги. Гострий дисонанс поміж смисловою архаїчністю таких міфів і сучасними викривальними фактами радянських злочинів відіграли знакову роль у розв'язанні конфлікту й у небажанні мирного порозуміння на Донбасі.

У цьому випадку маємо справу з модифікованою пам'яттю минулого. А тому сучасна література, беручи до уваги непростий досвід війни, у межах історичної пам'яті чітко розмежовує пам'яті: національну і радянську. Про це свідчать такі книги, як "Вірші з війни" (2014) Бориса Гуменюка, "Тамплієри" (2016), "Інтернат" (2017) Сергія Жадана, "Маріупольський процес" (2015) Галини Вдовиченко, "Гловайськ" (2015) Євгена Положія, "Чорне Сонце" (2015) Василя Шкляра, "Оголений нерв" (2015) Світлани Талан, "Укри" (2015) Богдана Жолдака, "Аеропорт" (2015) Сергія Лойка, "Життя P.S." (2016) Валерії Бурлакової, "Довгі часи" (2016) Володимира Рафаєнка, "АМОР[Т]Е" (2017) Олександрів Іванюк... Ставити крапку в цьому переліку не випадає, оскільки з розгортанням

бойових дій на Донбасі збільшується кількість їх літературних інтерпретацій. Властиво, що упродовж кількох років війни спостерігаємо зміну її культурної рецепції – від спроби зрозуміти суть і значення для всього суспільства – до переосмислення війни як філософської категорії, категорії часу і світогляду. Особливо виразно це представлено в поетичних творах Б. Гуменюка та С. Жадана.

Центральною проблемою всього художнього дискурсу російсько-української війни, що сформувався практично на ходу, щоразу доповнюючись і новими текстами, і відмінними суспільними візіями, є все ж стратегія переоцінки і реінтерпретації тоталітарного минулого. Важливою складовою сучасної художньої літератури про війну на Донбасі є переосмислення явища Другої світової та тих радянських міфів і стереотипів, які, покликаючись на Володимира В'ятровича, сьогодні особливо активно поширюються Росією з метою забезпечити собі сатисфакцію і виправдання агресії щодо пострадянських країн, котрі активно відособлюються від тоталітарного минулого і набувають права власної інтерпретації радянської пам'яті. Вона ж не тільки відрізняється від насадженої Росією, а й різко з нею дисонує.

Літературна репрезентація війни на Донбасі має часто публіцистично-репортажний характер. Причин, що пояснюють цю специфіку, є кілька. Одна з найбільш вагомих – це відсутність властивої мови для вираження задоволеної травми, яка поглиблюється сьогодні. Такі тексти, окрім інформативної функції, здійснюють також вербальну терапію травмованих війною. Вони намагаються естетизувати воєнну дійсність таким чином, аби пропрацювання болючого досвіду відбувалося на асоціативному рівні. Прикладом такого змішаного стилю є книга Валерії Бурлакової “Життя P.S.” (2016). На відміну від згаданих текстів, які хоча б якоюсь мірою важаться простежити мілітарну традицію тоталітарного минулого і її відголоси в сучасній війні, В. Бурлакова апелює насамперед до внутрішнього переживання війни, яка змінює світ людини, підважує, а то й повністю нівелює гуманістичні цінності мирного часу і, що найгірше, супроводжується реальним досвідом втрати близьких. Цілком природно в цьому випадку сприймається “репортажний” характер твору. Він виражає безпосередність оповіді, її наближеність до емоційних переживань героїні. В. Бурлакова не акцентує на територіальних, ментальних чи етнічних особливостях війни, хоч і зазначає її національний характер (війна за “фортецю українського духу” [1, с. 8]).

Особливості цього твору виявляються щонайменше у трьох площинах: гендерному, психологічному та жанровому. По-перше, війну репрезентує жінка-воїн, яка ламає усі гендерні стереотипи мілітарного дискурсу і водночас не відкидає специфіки підкреслено емоційного проживання травми жінкою та її наслідків у житті після війни. По-друге, маємо справу зі спробою *самореабілітації* через писання після пережитого досвіду. По-третє, що безпосередньо пов'язане із попереднім, – жанр щоденника сповнює функцію своєї *авторепрезентації*, через яку і відбувається спроба звільнення від травми.

Опублікований ще у 1985 році репортаж Світлани Алексієвич “У війни не жіноче обличчя” чи не вперше засвідчив глибину трагедії жінки, яка пережила війну на фронті. Ця книга порушила важливу гендерну проблему, за якою – неоднозначне сприйняття такої особистості суспільством, яке, попри всі спроби радянської ідеології маскулінізувати жінку, сприймало її у світлі сексистських стереотипів (як об'єкт сексуального бажання, морального упадку). Таку проблему спостерігаємо і в “Цинкових хлопчиках” (1989) тієї ж авторки, де участь жінок в афганській війні часто піддавала їх моральному осуду з боку цивільного оточення.

За Данутою Домбровською, війна “оречевлює” жінку. Вона стає для воїна нагородою чи трофеєм [6, с. 173]. Попри сучасну емансипацію, зміну світогляду суспільства, що відбулися під впливом глобалізації, коли участь жінок у воєнних операціях (в країнах НАТО), їхня служба в армії (наприклад, в Ізраїлі) мають законні підстави і врегульовані відповідним мілітарним правом, жіноча служба у війську досі не є рівнозначною ролі в ньому чоловіка. В. Бурлакова, однак, коментує такий характер сприйняття жінки на війні критично. Вона

послугується іронічною реакцією своєї героїні Лери на подібні випадки. Дівчина, формально хоч є санінструктором, не пов'язана з медициною, як і десятки інших “кухарів-розвідників”, “телеграфістів-гранатометників”, “діловодів-стрільців”. Вона насамперед боєць, свідомий того, що війні байдуже, хто ти: чоловік чи жінка. А тому ні Лера, ні її оточення (переважно чоловіче) жодного разу не акцентують уваги на “іншості статі”. Хоча середовище героїні часом демонструє стереотип мислення, коли жінку на передовій сприймають як особу, здатну до “сентиментальності й неухважності” [1, с. 88].

У центрі проблематики твору – власне травма як визначник сутності війни. За нею – смерть, якщо не фізична, то психологічна, тобто більше немає повернення у життя до війни. Лера втратила коханого, який загинув під час однієї із саперних операцій. Його смерть стає переломним моментом, котрий спонукає дівчину до переосмислення сутності війни і власної ролі в ній. Джеффри Гартман у теорії літературної інтерпретації травми звертає увагу на два її антагоністичні полюси: “травматичну подію”, що на першому своєму етапі радше ‘зарєєстрована’, а не пережита. Вона ще не доходить до свідомості, впадаючи безпосередньо у психіку [9, с. 378] (“– Лер... Як Морячок? – Двохсотий. – Здається голос у мене абсолютно рівний. І ні, сонечко, я й не думаю плакати” [1, с. 36]). Другий полюс, за Гартманом, – це “спогад про травматичну” подію. Він не має фізичного виходу у зв'язку з відсутністю властивої мови для надання змісту травмі. Граничний досвід смерті стає у цьому випадку біфуркаційною точкою зміни свідомості, коли, апелюючи до теорії ЛаКапра, втрата породжує відчуття відсутності [10], що, своєю чергою, стає передумовою набуття травми.

Психологічний відлік війни починається для героїні із втратою хлопця. Власне тоді й смерть набуває для неї конкретного значення, бо досі в риторичі бойових дій на Донбасі вона вимірялася цифрами (‘трехсоті’ – поранені, ‘двохсоті’ – вбиті). Лера визнає свідомий вибір такої долі: “На що б ми там не сподівалися – ми самі пішли на війну, самі вибрали собі передову, а отже, самі ставили підписи під двома простими словами: “Так, смерть” [1, с. 101]. Травма втрати за таких обставин першочергово має індивідуальний вимір. Війна цьому, хоч і непередбачувана причина, але її потенційні наслідки заздалегідь прийняті й підтверджені досвідом не одного покоління: “з війни насправді не повертається майже ніхто. Навіть якщо залишається живим” [1, с. 104].

Самовимова (авторепрезентація) героїні через щоденник стає спробою реконструювати побут війни, зарадити собі з травматичним відчуттям не-присутності коханого. Аліція Бялецька означає такий жанр, як ‘*Her-stories*’ [5, с. 249]. З одного боку, автопрезентація чинить ефект терапії, якого Лера не знаходить ані в спілкуванні з побратимами (більше того, всі вони стають подразниками травми, нагадуючи про загиблого Толіка), ні в безперспективних намаганнях знайти професійну психологічну поміч. Саме відсутність державних програм кваліфікованої психотерапії посттравматичного синдрому є вкрай важливою соціальною проблемою в умовах війни. Писання щоденника дає змогу Лері вимовити власну кривду й усупільнити її через свій досвід, бо, як зазначає Дорі Лауб, лише проговорена і вислухана співчутливим слухачем травма може мислитись як така, що відбулася [7, с. 64]. А отже, накладаючи таку формулу на приклад історії героїні, можемо припустити, що й ішлося і про вербалізацію болючого досвіду, і про пошуки методів уживання з травмою смерті близької людини. Сповідь із проекцією на публічність передбачає також ризик суспільного несприйняття, коли, за Лі Гілмор, “репрезентативність формує простір нестабільності, що може призвести до того, що оприлюднена у публічному дискурсі приватність стає чимось безборонним і амбівалентним” [8, с. 362]. Однак дослідниця не відкидає можливості перетворення згубного змісту травми в мову через оповідання приватної історії, відкриває перспективу її відчуження від індивіда, що, у випадку терапії, є першочерговим завданням.

Символічною у цьому контексті є мимовільна постать Семена Глузмана – відомого психолога-дисидента, який свого часу відбув термін у радянському концтаборі за

психологічну експертизу справи генерала Григоренка¹ (“...сьогодні приходив Семен Глузман. Порадив не слухати нікого. Не вивертати себе навиворіт ані перед ним, ані перед мамою, ані перед будь-ким іншим. І – писати, якщо пишеться” [1, с. 76]). Йдеться про наявність сфери взаєморозуміння, коли на професійний досвід накладається досвід травми. Це дає можливість найоптимальнішого розуміння *іншого*. Для Лери чи не вперше відкривається перспектива потенційної довіри. Писання щоденника-твору як безконтактна ‘сповідь’ дає змогу уникнути самоізоляції у суспільстві, яке стало чужим.

Травма війни, як і травма втрати близької людини, стає тим більшою, чим глибше героїня усвідомлює існування чималої дистанції поміж соціумом, що імітує розуміння війни, насправді всіляко відмежовуючись від неї, і тими, хто безпосередньо її пережив. *Усвідомлена* пам’ять героїні через рефлексії над приватним досвідом протиставляється *симулятивній* пам’яті суспільства, що навмисно відмежовується від цієї війни. Чим наполегливіше Лера намагається вжитися в реалії поза зоною бойових дій, тим більше розуміє, що це неможливо, бо по цей бік фронту, що розділив одну країну, – “люди, які ходять у кафе, поки ми розморожуємо хліб на буржуйці. Люди, які ходять у патріотичних футболках, поки ми йдемо на пост під кулями, по коліно в багнюці – брудні, мокрі, втомлені і давно не пафосні. Люди, відгороджені від війни стіною” [1, с. 79]. Бурлакова викриває притаманну психології соціуму стратегію самозахисту, коли відбувається свідоме витіснення актуальної пам’яті, з метою збереження себе перед досвідом травми. Втім така поведінка цивілів не лише відкидає на маргінеси ветеранів війни на Донбасі, як це було свого часу з ветеранами Афганістану, а й наражає наступні покоління на чергове переживання браку пам’яті і поглиблення історичної травми. Марія Ферретті, аналізуючи поведінку пострадянського соціуму, який зіткнувся з масивом злочинів тоталітарного режиму і відсутністю правдивої пам’яті про них, зауважує безваріантну причетність населення, яке займає пасивну позицію, до таких злочинів саме через ігнорування “невигідної” чи страшної події [3, с. 17]. Перфразовуючи французьку дослідницю, перспектива усвідомлення такої причетності може призвести до вкрай важкого переживання травми, яка згодом може бути відкритою.

У саморефлексіях героїня “Життя P.S.” порушує також проблему псевдопатріотизму, за яким співчуття і співпричетність до болю можливе лише у випадку, коли він не загрожує тобі самому. Тому для неї шоком стає відвідання школи, де вчився її коханий Толік і де вона, із прикрістю для себе, пізнає дисонанс, коли є “прірва між тим, чого ми вчимо дітей, і тим, чого очікуємо від них. Дивіться, діти, це герої. Але ми будемо молитися, щоб ви ними не стали. Бо герої все ж таки вмирають” [1, с. 107].

Форма щоденника найповніше справджує прагнення автора передати власний досвід війни, пропрацювання його як пережитої травми. Важливо зауважити, що авторка укладає щоденник не за принципом хронологічного запису подій, а як запис відчуттів *post factum*, пробує творити на їхній основі своєрідну ‘хронологію навиворіт’, коли через ретроспективну оповідь пізнаємо життя героїв ще до смерті Толіка. Такий метод надає щоденнику мемуарного характеру. Спогади Лери реконструюють її життя до травми, стають психологічним ґрунтом, який однаково дає підстави пережити актуальну втрату і водночас ще більше її уявити через усвідомлення невинної відсутності коханого. Героїня твору разом із травмою втрати проговорює ширшу проблему – трагедію, що вразила ціле покоління сучасників. Герої її спогадів і розважань – здебільшого молоді люди років 20-30, для яких ця війна – це справа гідності, заснована на “пам’яті крові” [1, с. 8]. Авторка апелює до традиції національно-визвольної боротьби, за якою також найчастіше стояли покоління молодих: герої Крут, холодноряці, бійці УПА. Вона усвідомлює парадоксальність ситуації, за якою у

¹ Генерал-майор Петро Григоренко (1907-1987) за критику сталінізму та політику Микити Хрущова в 60-ті рр. XX ст. був позбавлений звання та нагород і відправлений на примусове психіатричне лікування (одна з найжорстокіших репресивних практик Радянського Союзу). Незалежна психіатрична експертиза, проведена молодим на той час спеціалістом Семеном Глузманом, сприяла його звільненню, однак стала причиною арешту і ув’язнення самого С. Глузмана. Петро Григоренко ж згодом став однією з ключових постатей дисидентського руху в СРСР.

XXI столітті “у кількох кілометрах від лінії фронту двоє втомлених дітей, які повертаються на передову <...> говорять про життя і кохання з сивим дідом, якого бачать уперше й востаннє” [1, с. 96]. В. Бурлакова таким чином зазначає, що це не війна досвіду, а війна емоційного пориву, що у випадку відстоювання національних інтересів і національної пам’яті часом важливіший за будь-який бойовий досвід, як би пафосно це не звучало.

Щоденник оригінальний ще й тим, що як жанр, він не вимагає нормативної художньої мови, властивої літературному твору. Явище цієї війни не вкладається ані в традиційні схеми суспільних дискурсів, ні в існуючі форми літературної інтерпретації. А тому, за Л. Гілмор, перед авторами, що беруться писати про досвід такого роду травми, постає питання: “чи для нього вдасться віднайти таку мову, яка збереже його форму і не зредукує значення?” [8, с. 366]. Щоденник не ставить за мету художнє переосмислення травми, він має право експерименту, документальної рефлексії і все-таки не позбавлений можливості рефлексії літературної. Саме як художній текст він може бути розцінений як літературна фікція, а це вбезпечує автора від можливого суспільного несприйняття чи гіпотетичної критики.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що “Життя P.S.” Валерії Бурлакової стає ще одним свідченням війни, що формує сучасну пам’ять українського суспільства. Твір цілком вписується у річище актуальних спроб культурної репрезентації травматичної дійсності, що разом із тим проливає світло і на проблеми посттоталітарної пам’яті, яка, як виявилось, досі має чималий вплив на державотворчі процеси незалежного суспільства. Він відкриває перед нами цілком логічні перспективи культурного і наукового переосмислення як досвіду історичного минулого, так і досвіду сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлакова В. Життя P.S. Київ : Темпора, 2016. 94 с.
2. Зінченко О. Війна міфам. *Війна і міф. Невідома Друга світова* / за ред.: О. Зінченка, В. В’ятровича, М. Майорова. Харків, 2016. С. 3–12
3. Ферретти М. Расстройство памяти: Россия и сталинизм. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2002. № 5. С. 16–26
4. Arnold A. Afghanistan. The Soviet Invasion in Perspective. Stanford : Hoover Institution Press, 1985. 180 p.
5. Białecka A. Ekspresja literacka jako strategia przetrwania po traumie. Doświadczenie Aushwitz w literaturze kobiecej. *Kobiety wojny. Między zbrodnią a krzykiem o godność* / red. A. Bartuś. Oświęcim, 2014. S. 249–256.
6. Dąbrowska D. Nie sami swoi. Kobiety doświadczenia końca wojny. *Wojna i postpamięć* / red. Z. Majchrowskiego, W. Owczarskiego. Gdańsk, 2011. S. 173–185.
7. Felman Sh., Laub D. Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History. New York, 1992. 296 p.
8. Gilmore L. Przypadki graniczne: trauma autoreprezentacja i prawne formy tożsamości. *Antologia studiów nad traumą* / pod red. Tomasza Łysaka. Kraków, 2015. S. 359–375.
9. Hartman G. H. Wiedza traumatyczna I badania literackie. *Antologia studiów nad traumą* / pod red. Tomasza Łysaka. Kraków, 2015. S. 377–415.
10. LaCapra D. Trauma, nieobecność, utrata. *Antologia studiów nad traumą* / pod red. Tomasza Łysaka. Kraków, 2015. S. 59–107.
11. Todorow T. Nadużycia pamięci. *Znak* / Przeł. A. Dwulit. Kraków, 2011. Część II. Nr. 677. S. 90–97.

ІНФОРМЕМА ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ПІДТЕКСТОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В КАТЕГОРІЇ ПРОСТОРУ ПІСЕННО-ДРАМАТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Самохіна В. О., д. філол. н., професор, Беляєва О. Ю., викладач

*Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна*

uk.kseniafest@gmail.com

Стаття присвячена вивченню інформативних та інтерпретативних властивостей пісенно-драматичного дискурсу, що передбачає аналіз пісенно-драматичних інформем у реальному об'єктивному художньому просторі персонажів на матеріалі тексту драматичних пісень сучасних британських поп-гуртів. Реальний об'єктивний художній простір класифікується як лінійна, кругова та перехресна перспективи з панорамним зображенням. Робиться висновок про те, що категорія простору здатна виражати підтекстову інформацію в пісенно-драматичному дискурсі. Зазначені перспективи вивчення засобів позначення категорії часу на основі підтекстової інформації.

Ключові слова: драматична пісня, підтекстова інформація, категорія простору, кругова перспектива, лінійна перспектива, перехресна перспектива, пісенно-драматичний дискурс, пісенно-драматична інформема.

INFORMEME AS A MEANS OF EXPRESSION OF IMPLICIT INFORMATION IN THE CATEGORY OF SPACE OF SONG AND DRAMATIC DISCOURSE

Samokhina V. O., Doctor of Philology, professor, Bieliayeva O. Yu., teacher

*V. N. Karazin Kharkiv national university
Svoboda Square, 4, Kharkiv, Ukraine*

The paper deals with the study of informative and interpretative properties of song and dramatic discourse that expects the analysis of informemes in the category of real objective space of personages within the corpus of texts of dramatical songs of modern British pop-groups *The Rubettes, ABC, Sive, Lucky Soul, Hurts, London Grammar, Years and Years*. The paper defines song and dramatic informeme as an actualized language unit distinguished by special emotionality and expressiveness. The study considers open and enclosed objective space. Enclosed space rarely represented in song and dramatic discourse means restriction of space. According to intentions, the author arranges objects in open space identifying the most important implicit information and determining the place of personages and events. Open fiction space is divided into some levels: below ground level, ground level, and above ground level. Such a division distinctively arranges the plot of dramatical song. The research considers the main types of open real objective space: linear, circular, and cross perspectives with panorama view. Linear open space is represented by linearly moving objects with the verbs of linear orientation creating the possibility of interpreting implicit information. Circular and cross perspectives are types of horizontally or vertically oriented open space that play an important role in interpretation process of song and dramatic informemes on the basis of implicit information. Conclusion is made that the category of space connected with the category of time is able to express implicit information derived from the context. The description of linear motion, circular and cross horizontal-vertical perspectives is a very important way of influencing the listener emotionally and psychologically. The combination of linear perspective, horizontal circular and horizontal cross perspectives of open space with a vertically oriented panoramic view based on implicit information during the interpretation process allows the listener to focus on the plot and personages of dramatic song. Perspectives of the study concerning means of denoting the category of time on the basis of implicit information are outlined.

Key words: category of space, circular perspective, cross perspective, dramatic song, implicit information, linear perspective, song and dramatic discourse, song and dramatic informeme.

У межах функціонально-комунікативної стилістики тексту дискурс визначається як система комунікації, зв'язне мовлення, розумовий процес, що містить, крім лінгвальних, екстралінгвальні фактори [15, с. 12] (також див.: [16, с. 62-64]). Деякі роботи присвячені розгляду різних типів дискурсу: педагогічного [19]; наукового [7] та інших. Виокремлюється пісенний дискурс, який Ю. Є. Плотницький розглядає як креолізований тип дискурсу [14, с. 6]. О. В. Шевченко також вважає пісенний дискурс комбінацією вербального тексту пісні та музичного компоненту, який постає продуктом соціально та ситуативно зумовленої комунікації [22, с. 5].

Основною одиницею пісенного дискурсу є пісня, яка в класичному словнику С. І. Ожегова визначається як віршований та музичний твір [11, с. 505]. Відмінною рисою сучасної пісні є драматичність – основа драматургії. Г. Лессінг розглядає драматургію не тільки як теорію драми і мистецтва постановки на сцені, а й як все сценічне мистецтво [6, с. 278]. Оскільки пісня є невід'ємною частиною сценічного мистецтва, вона має безпосереднє відношення до драматургії як сюжетно-композиційної основи будь-якого спектаклю, фільму, музичного твору [3, с. 303]. Для драматургії релевантні поняття музично-сценічного жанру і музичного твору, якою і постає пісня.

На основі визначень драматургії та пісні пропонується поняття *пісенно-драматичний дискурс* (далі – ПДД), що відрізняється поєднанням вербальних засобів спілкування (тексту драматичної пісні) та музики (див. дет. [1, с. 118; 2, с. 144]). **Актуальність** роботи зумовлюється значущістю ПДД у сучасному вокально-інструментальному просторі Великої Британії. ПДД – це соціальне явище, інформативно-комунікативна подія, основні риси якого – функціональність та комунікативна спрямованість. Пісенно-драматичний дискурс – креолізований, поліфонічний, діалогізований процес інтерпретації комунікації, що виражена пісенно-драматичним текстом як особливим видом поетичного тексту, який проявляється за умови музичного супроводу і актуальний лише в момент виконання драматичної пісні. ДП є основним вербально-інструментальним жанром пісенно-драматичного дискурсу, яка має емоційний вплив на слухача цілісністю словесно-музичного оформлення. У ній текст, музика і манера виконання спрямовані на те, щоб розкрити певний сценічний драматичний образ.

Об'єктом дослідження постає пісенно-драматичний дискурс поп-жанру, а **предметом** – пісенно-драматична інформема (далі – ПДІ) як засіб вираження підтекстової інформації у категорії простору. Вивчення інформативно-інтерпретативного потенціалу ПДД сучасних британських поп-гуртів передбачає аналіз пісенно-драматичних інформем із точки зору їх інтерпретації слухачем. За визначенням В. В. Морковкіна, інформема – базова одностороння одиниця ментально-лінгвального комплексу, яка є деякою інформаційною цілісністю, що відрізняється від інших інформаційних цілісностей [8, с. 22]. У ПДД інформеми – актуалізовані мовні одиниці, що вирізняються особливою емоційністю та експресивністю.

Мета роботи – вивчення особливостей вираження підтекстової інформації, що виражена пісенно-драматичними інформемами, у сучасному британському ПДД, **завдання** – розгляд типів реального об'єктивного простору, аналіз інтерпретації пісенно-драматичних інформем, що позначають цей тип простору. Аналізу категорії простору присвячено ряд робіт [9, 10, 21, 24].

О. С. Кубрякова вважає, що об'єкт, пов'язаний із поняттям *місце*, називає частину простору, яку він займає та обмежує [5, с. 27-28]. К. С. Яковлева картину простору уявляє інакше, оскільки простір не є простим “вмістилищем” об'єктів, а швидше навпаки – встановлюється ними, і в цьому сенсі є другорядним по відношенню до об'єктів [23, с. 20-21]. О. М. Селіверстова визначає поняття *простір* із мовної точки зору. Дослідник вважає, що простір, відображений у мові, можна пояснити як об'єкт, місце дії або подію [17, с. 10]. Категорія простору розглядається як засіб вираження підтекстової інформації [13, с. 12], що представлена завуальовано, виводиться із контексту.

Художній простір, що постає уявною моделлю дійсності і формується тим, хто говорить, і є результатом його вибору, зумовлено певною авторською установкою, жанром твору, часом зображуваної події, часом написання художнього тексту і навіть настроєм автора. Змістова категорія художнього простору, як і категорії часу, – це два основні типи: реального художнього простору (об'єктивного та суб'єктивного); ірреального художнього простору (опис неіснуючих світів, що створені в уяві художника) [12, с. 223]. Реальний художній простір доволі правдоподібно, але з можливою частиною домислу описує існуючий світ у дійсності.

Відкритий простір у ПДД показує море, гори і т.д. [18, с. 458]. У ДП *I'm in Love With You* пісенно-драматичні інформеми *seven seas* та *mountains* позначають бажання головного персонажа докласти всіх зусиль, щоб зробити свою кохану безмежно щасливою: *I – I would swim the seven seas. I - Climb mountains high for you* [UP 1989, ABC]. І. Р. Тіміргалєєва виділяє наступні види відкритого простору: нижче рівня землі, на рівні землі, над рівнем землі [20, с. 39]. Такий опис збільшує просторове уявлення слухача, ясніше конструює сюжет ДП, наприклад: *There's no air or sound down below the surface* [The Water, HAPPINESS 2010, HURTS]. ПДІ *air* та *sound* на основі підтекстової інформації позначають страх самотності, який відчуває головний персонаж. В іншій драматичній пісні ПДІ *oasis* має значення проблиску надії, яку відчуває головний персонаж, а разом із ним і слухач, інтерпретуючи інформацію: *There's a starry oasis, in the middle of the sand* [The Family Affair, WE CAN DO IT 1975, THE RUBETTES]. ПДІ *stars* позначає сяюче щастя, якого немає на обличчі й у душі головної героїні в ДП *My Brittle Heart: A million stars that hang in space. They ain't got nothing on your face* [THE GREAT UNWANTED 2007, LUCKY SOUL].

Відкритий простір у ПДД може сполучатися з образом персонажа, що перебуває в дорозі, що робить пісенно-драматичну ситуацію живою – налаштовує на романтичний лад: *The path is long* [The Greatest Love of All, UP 1989, ABC]; *A stranger on an unfamiliar road* [The Road, EXILE 2013, Hurts]. Таке переміщення в просторі А. Ф. Папіна називає лінійним. Воно може позначати рух *уперед – назад, угору – вниз, ліворуч – праворуч* [12, с. 224].

Лінійний відкритий простір у ПДД представлено дієсловами *move, fly, drift: Clouds are drifting like a bad conversation* [Warm water, A COMING OF AGE 2010, LUCKY SOUL]. ПДІ *are drifting* переноситься на образ персонажів, говорячи про їхню невизначеність у житті. Ті суб'єкти та об'єкти в ПДД, що переміщуються лінійно, також створюють можливість формування підтекстової інформації. Наприклад, у ДП *Love Is Its Own Reward* інтерпретація ПДІ *life, love, sovereigns, gold* змушує слухача замислитися про те, що життя саме по собі нічого не значить, і головне в ньому – не кохання, а гроші та влада (англ. *sovereign* – монарх та британська золота монета із зображенням монарха): *Life comes in sovereigns. Love comes in gold* [SKYSCRAPING 1997, ABC]. Окрім лінійної перспективи опису руху в просторі, автори пісенно-драматичних текстів використовують інші форми організації відкритого простору, горизонтально чи вертикально орієнтовані.

Одна з них – колова перспектива, яка передбачає звуження кіл, просторових планів спостереження до центру, де знаходиться погляд персонажа. Перехресна перспектива містить в описі вказівку на всі або на окремі сторони світу, на географічні чи геометричні параметри: *на півночі – на півдні – на сході – на заході; праворуч – ліворуч, попереду – позаду, з одного боку – с іншого* та ін. Панорамна перспектива – це розмітки автором об'єктів у вертикальній орієнтації, тобто *зверху – донизу* чи *здалеку – перед ним* [там само, с. 230].

Горизонтальна колова перспектива відкритого простору, що показана в наведеній нижче ДП, у процесі інтерпретації дозволяє слухачеві з більшою силою сконцентруватися на сюжеті та на персонажах (*on the wet grass; on the sea; warm water*):

*Light is fading like a spark on the wet grass,
sunlight on the sea*

took my love away from me.

Warm water,

warm water,

suddenly nothing seems to be important.

[Warm Water, A COMING OF AGE 2010, LUCKY SOUL].

У наступному прикладі показана горизонтальна перехресна перспектива, що сполучається з панорамним зображенням, в якому за допомогою ПДІ *the South* та *the North* автор пронизливо описує душевний стан головного персонажа, всю силу його прагнення поїхати додому:

*The South feels so cold and grey
Today! Today the North's too many miles away*

[North, UP 1989, ABC].

Замкнений простір визначається як середовище всього існуючого, в якому все відбувається і трапляється, заповнене об'єктами та людьми з певним об'ємом та протяжністю [4, с. 26]. Замкнений художній простір рідко показано в ПДД: *The cowboys at the rodeo* [Show Me, THE LEXICON OF LOVE 1982, ABC]. Цей приклад є яскраво ілюструє підтекстову інформацію за допомогою поєднання простору та часу, тому що *at the rodeo*, експліцитно позначаючи місце (огорожений майданчик), імпліцитно вказує на час (змагання ковбоїв відбуваються лише влітку).

Опис відкритого лінійного руху, що є одним із важливих засобів впливу на слухача, сприяє вираженню підтекстової інформації в пісенно-драматичному дискурсі. Колова та перехресна горизонтально-вертикальні перспективи у сполученні з панорамним зображенням виокремлюють центри імпліцитної інформації, визначаючи місце персонажів та місце подій. Замкнений художній простір у ПДД поєднує простір та час у процесі вираження підтекстової інформації. Перспективою дослідження є аналіз категорії часу на основі категорії інформативності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляева О. Ю. Британский песенно-драматический дискурс как музыкально-коммуникативное событие. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов.* Харків, 2014. Вип. 78. № 1124. С. 116–121.
2. Беляева О. Ю. Индивидуализация образа персонажа в тексте песен современного британского песенно-драматического дискурса. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов.* Харків, 2016. Вип. 83. С. 143–148.
3. Ефремова Т. Ф. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка. Москва, 2000. 1235 с.
4. Кубрякова Е. С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы). *Известия РАН. Литература и язык.* 1997. Т. 56, № 3. С. 22–31.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира : монография. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
6. Лессинг Г. Гамбургская драматургия : монография. Москва; Ленинград : Academia, 1936. 519 с.
7. Маслова Т. Б. Типологія наукового дискурсу в сучасній мовознавчій парадигмі. *Англістика та американістика.* Дніпропетровськ, 2013. Вип. 10. С. 39–43.
8. Морковкин В. В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем) : монография. Москва: АО “Астра сем”, 1997. 414 с.
9. Нестерик Э. В. Художественное время как литературная и текстовая категория. *Молодой ученый.* Москва, 2015. № 9. С. 1391–1393.
10. Николаев А. И. Основы литературоведения: учеб. пособ. для студ. филол. специальностей. Иваново : ЛИСТОС, 2011. 255 с.
11. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : 100000 слов и фразеологических выражений / под ред. проф. Л. И. Скворцова. 28-е изд. Москва : Мир и Образование; Оникс, 2012. 1376 с.
12. Папина А. Ф. Текст: его единицы и глобальные категории : учебник для студентов – журналистов и филологов. Москва : Едиториал УРСС, 2002. 368 с.

13. Певзнер А. П. Категория пространства как средство выражения подтекстовой информации (на материале русского и английского языков) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19. Ростов-на-Дону, 2007. 21 с.
14. Плотницкий Ю. Е. Лингвостилистические и лингвокультурные характеристики англоязычного песенного дискурса : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Самарский гос. пед. ун-т. Самара, 2005. 183 с.
15. Самохіна В. О. Жарт у сучасному комунікативному просторі Великої Британії і США: текстуальний та дискурсивний аспекти : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. 518 с.
16. Самохина В. А. Текстуальный и дискурсивный аспекты современной англоязычной шутки. *Когниция, коммуникация, дискурс*. Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2012. №5. С. 52–73. – URL: www.univer.kharkov.ua
17. Селивестрова О. Н. Контрастивная синтаксическая семантика: опыт описания. Москва : Едиториал УРСС, 2004. 152 с.
18. Семиотика, лингвистика, поэтика: к столетию со дня рождения А. А. Реформатского / отв. ред. В. А. Виноградов. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 768 с.
19. Сорокина Ю. В. Стратегия самопрезентации как элемент эффективного речевого воздействия в рамках педагогического дискурса. *Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение*. Челябинск, 2014. Вып. 88, № 6 (335). С. 89–92.
20. Тимиргалеева Е. Р. Основные признаки концепта “верх-низ” в русской, английской и французской языковых картинах. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Лингвистика*. Челябинск, 2007. Вып. 5, №15 (87). С. 38–41.
21. Уразымбетов Д. Д. Сценические пространства как смысловая связь кодов. *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств*. Санкт-Петербург, 2015. № 2 (23). С. 99–103.
22. Шевченко О. В. Лингвосемиотика молодежного песенного дискурса: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Волгоградский государственный университет. Волгоград, 2009. 220 с.
23. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира. Москва : Гнозис, 1994. 344 с.
24. Яркова Е. Н. Время-пространство актера. *Омский научный вестник*. Омск, 2015. Вып. № 2 (136). С. 257–260.

УДК 821.161.2 : 82-14

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-05>

“ПІДНІМЕМ СОНЦЕ НАШОЇ ЛЮБОВІ”: МОТИВ КОХАННЯ ТА ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ЙОГО В ЛІРИЦІ В. ЧАБАНЕНКА

Хом'як Т. В., к. філол. н., професор

Запорізький національний університет

вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

sechina_karina@ukr.net

Стаття присвячена дослідженню інтимної лірики В. А. Чабаненка. Визначено місце інтимної лірики серед інших мотивів поезії автора. Розкрито характер ліричного героя, виокремлено поетикальні засоби художнього моделювання почуття кохання в поезії В. Чабаненка.

Ключові слова: автор, гіпербола, інтимна лірика, ліричний герой, метафора, символ.

“LET'S LIFT THE SUN OF OUR LOVE“: THE MOTIVE OF LOVE AND ITS ARTISTIC MODELING IN V. CHABANENKO'S LYRICS

Homyak T. V., PhD, in Philology

*Zaporizhzhya National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine*

The intimate lyrics of V. Chabanenko are investigated in the article. She is not numerous, but content is intimidated. The poetry of this thematic group is included only in the collection “The Cathedral of my soul”, “The Sun of Love” warms the heart of the lyrical in poetry “If I was God, my sweet”, “I dream of you days and nights”, “Meeting”, “Snowball as light sofa”, “Souls of the crucifix”, “You tear the flowers yellow and white”, “I laid my mind on the road”, “A visit to your youth”, “Autumn melody”, “In the night grove”, “The only one”. Intimate lyrics V. Chabanenko is devoid of pathetic. Poetry, dated back to 1957, is full of youthful maximalism. V. Chabanenko finds such insults and words that truthfully and tactfully convey the unique world and the beauty of human feelings. This approach of the poet corresponds to the traditions of the Ukrainian people.

The Intimate lyrics by V. Chabanenko are full of noble restraint. It is about strong feelings, but not open to others. In this, his poetry is echoed with lyrics by Lina Kostenko. The poet calls his beloved with the most delicate words: “dove”, “heart”, “sweetheart”, “my sweet”, “my loyalty”. In intimate lyrics V. Chabanenko is an image of a thriving spring in the heart of the power of a great feeling.

V. Chabanenko loved one woman. The only beloved woman is the wife of Elena Platonivna. The condition of a lover is described in detail, elevated. Emphasized the fabulous feelings.

V. Chabanenko treated the feeling of love extremely tremendously, thoroughly, believed it as the secret of the soul of each person. The lyrical hero of his poetry remained a romantic in different years.

There are two periods in the image of intimate feelings: early (60-70s) and later (80-90s). Poetry of the second period is marked by philosophical reflections. Often in the image of the lyrical, the poet himself recognizes. Often, the purity of love is intertwined with the perception of the beauty of nature, intimate lyrics - with the landscape. There are also styling for a folk song. In acts and thoughts of the lyrical person there are sympathies and antipathies of the soul, moral principles.

The lyrical hero aspires to comprehend and find himself. To love for him is a new way of seeing the world and yourself in it. Love is treated as a spiritual uplift, the harmony of one's soul with the soul of a beloved. It gives the soul a new meaning, is a necessary condition for social activity. Love for a lyrical hero is an irrational feeling, he takes it as a fate.

Metaphors, hyperboles, epithets are the most common trails in intimate lyrics by V. Chabanenko.

Key words: author, hyperbol, intimate lyrics, the lyrical hero, metaphor, symbol

Усе минуше. Спадкоємна в світі
Одна лиш біографія –
Любові.
Світлана Йовенко

Належність В. Чабаненка до Спілки письменників України вказує на вагомість зробленого ним на літературній ниві. Поетичний доробок Віктора Антоновича вражає багатством життєвого матеріалу і різноманітністю форм його художнього вираження, характеризується гуманістичною спрямованістю.

Поезія В. Чабаненка дає можливість отримати об'єктивне уявлення про світоглядні цінності, художньо-естетичні уподобання митця, його творчу індивідуальність. Уже з'явилися наукові розвідки про літературний доробок його. Це статті А. Захарченка [3, 4], Г. Микитів [7], С. Сірик [8], Яра Славутича [9], О. Слижук [10, 11], Т. Хом'як [12, 13, 14, 15], Т. Шевченка [18, 19] тощо. У них розкрито окремі аспекти літературного доробку В. Чабаненка. Так, С. Сірик [8] розглядала образ України у мовно-художній системі на матеріалі збірки “Оратанія”, О. Слижук [10] – вивчення поезії В. Чабаненка в школі на уроках літератури рідного краю; рецензію на збірку “Оратанія” написала Т. Хом'як [12]. Вона ж дослідила проблему моделі світу-України в поезії В. Чабаненка [15] та подала загальний огляд життя і творчості [14] тощо.

Мета цієї статті: проаналізувати поетичний доробок В. Чабаненка, зокрема, поетичні збірки “Собор душі моєї” (1988), “В гостях у юності твоєї” (1999), “У вічному двобої” (2000), “Оратанія” (2001), “Січ духовна” (2007), виокремити поезії, які можна віднести до інтимної

лірики, визначити характер ліричного героя, поетику, зокрема поетикальні засоби художнього моделювання поезії про кохання.

О. Слижук пише: “З особистих розмов із Віктором Антоновичем знаємо, що його поетичний доробок не обмежується цими книгами. Насправді поезія йшла з ним поруч усе його життя. Згадував він і свої перші дитячі спроби в імпрізованому вуличному “театрі” під час ігор з однолітками, і поетичні спроби студентських років та часів строкової військової “муштри” [11, с. 108].

На Письменницькому порталі в інтерв’ю на запитання, чим для нього є поезія, В. Чабаненко відповів: “Поезія – це, можна сказати, друге крило моєї душі, мого ества. Це те, чим я живу постійно з дитячих років”. Хоча збірки поезій і датовані 90-ми роками ХХ століття – початком 2000-х, але поезія писалась поряд із науковими надбаннями вченого впродовж усього життя. Про це свідчать вірші зі збірок, датовані 50-70-ми роками ХХ століття. А за ідейною наснаженістю ці поезії можна поставити в один ряд із творчістю запорізьких шістдесятників і постшістдесятників. Заслугою останніх є, зокрема, велика просвітницька і педагогічна робота у справі виховання національно свідомих громадян незалежної України. Саме таким є призначення і поезії В. Чабаненка.

Свій перший вірш він написав навчаючись у Балківській середній школі Василівського району Запорізької області. Поезія була для нього способом мислення, передавання думок іншим, закарбування їх у пам’яті поколінь. Поетичне слово його патріотично наснажене, обдумане, виважене, тому що обмірковувалось, відшліфовувалось, гартувалось протягом багатьох років життя, і лише на схилі літ вилилось на папір філософськими узагальненнями. Тому поетичний доробок В. Чабаненка вагомий, місткий, патріотично спрямований. Та є в його поезії, скажемо словами з поезії І. Франка, ще й “нута друга”... інтимна лірика.

Виходячи із специфіки вираження свідомості поета в поезіях, необхідно визначити зміст такого поняття, як ліричний герой. Художня концепція світу в ліриці виражається через “я” ліричного героя в ставленні його до речей, світу, людей. Для позначення образу автора в ліриці використовують поняття ліричний герой. На сьогодні існують розбіжності в його інтерпретації. Його зміст залежить від співвіднесення в ліриці автор-суб’єкт мови. Це пояснюється складністю розмежування автора і героя в ліриці. Із часів Платона і Аристотеля до ХІХ століття побутувало твердження, згідно з яким ліричний твір є безпосереднім вираженням ліричного “я”, а, отже, автобіографічного автора. Категорії автора і суб’єкта лірики теоретично були обґрунтовані на початку 20-х років ХХ століття представниками формальної школи літературознавства, зокрема Б. Томашевським та Ю. Тиняновим. Термін “ліричний герой” вперше використав у статті “Блок” у 1921 році Ю. Тинянов. Майже одночасно з ним це зробив і російський поет А. Бєлий. Трактують це поняття у своїх працях С. Бройман, Б. Корман. Ліричний герой є не тільки суб’єктом-в-собі, але й суб’єктом-для-себе, тобто він є своєю власною темою, досить чітко відокремлюється від первинного автора і максимально наближається до автора біографічного. Ліричний герой – це і носій свідомості, і предмет зображення. Він “відкрито стоїть між читачем і зображуваним світом і зазвичай сприймається як образ самого поета – реально існуючої людини” [5, с. 9]. Цю тезу поділяє М. Бахтін, який справедливо зауважує, що в ліриці немає “чітких і суттєвих меж героя, а отже, і принципів меж між автором і героєм” [1, с. 118]. Такої думки дотримується і Л. Гінзбург. У праці “О лирике” вона підкреслює, що ліричний герой не існує лише в окремому творі. Дослідниця наголошує, що “у справжній ліриці завжди присутня особа поета, але говорити про ліричного героя є сенс тоді, коли останній зв’язується певними сталими рисами – біографічними, психологічними, сюжетними” [2, с. 155].

Твердження Л. Гінзбург близьке й літературознавцю Л. Тодорову. На його думку, образ ліричного героя не слід прямолінійно ототожнювати з особистістю поета, хоча між творчістю поета і його життєво-естетичною позицією існує єдність. Відповідно не слід сприймати переживання ліричного героя як думки й почуття самого поета. В основному з думками М. Бахтіна, Л. Гінзбург, Л. Тодорова погоджуються й інші російські та українські літературознавці (І. Роднянська, В. Назарець, В. Халізов тощо).

Інтимна лірика В. Чабаненка не багаточисельна, але надзвичайно змістовно насажена. Поезії цієї тематичної групи входять до збірки “Собор душі моєї”. “Сонце любові” зігріває серце ліричного героя в поезіях “Коли б я Богом був, моя мила”, “Я сню тобою дні і ночі”, “Зустріч”, “Сніжок легеньким покривалом”, “Душі розкрилля”, “Ти рвала квіти жовті й білі”, “Простели мені спомин-дорогу”, “В гостях у юності твоєї”, “Осіння мелодія”, “У нічному гаю”, “Єдиній”.

Інтимна лірика В. Чабаненка позбавлена пафосності. Це поезії, написані “від протилежного”. У вірші “Сонце любові” поет стверджує:

О, скільки вже було на світі відчайдухів,
Що сонце, місяць, зорі обіцяли зняти
Із неба для своїх коханих!
А я тобі того не обіцяв ні разу...
Та й нащо ті пустії обіцянки,
Та й нащо ті зусилля смішно-марні?
Мені не треба діставати з неба
Оте, що в грудях у моїх палає... [16, с. 196].

Як бачимо, обіцянка “поета робітничої рани” В. Сосюри зірвати для коханої “Оріон золотий” не властива ліричному герою поезії В. Чабаненка. Поет допускає матеріалізацію гіперболізованих обіцянок романтиків і висловлює в душі реалізму стурбованість:

Коли ж вони і справді познімають
Усі сонця, усі зірки та місяць,
І глупа ніч покриє бідну землю,—
тоді ми вийдемо з тобою в рідний степ
І станем на найвищому кургані,
Піднімем сонце нашої любові —
І заясніють знову високості [16, с. 196].

Вустами ліричного героя поет запевняє, що:

Ніхто його не зніме й не погасить,
Воно світити буде віковично
На щастя і на радість, і на заздрість
Усім новим Ромео і Джульєттам [16, с. 196].

Поезія, датована 1957 роком, сповнена юнацького максималізму. Ліричний герой то обіцяє щастя у захмарних висях, то прагне реальної зустрічі. У вірші “Коли б я Богом був, моя мила” поет стверджує:

Коли б я Богом був, моя мила,
То лебедині б дав тобі крила,
Собі б узяв би міцні орлині —
І ми б злетіли у небо сине,
Ми піднялися б у вись, високо,
Щоб нас недобре і заздре око
Не помічало... [16, с. 197].

Реалії земного життя його гнітять, бо в ньому “ані щастя, ані привіту”, “люди людям — як звір звірині...” [16, с. 197]. Тож він із щемом у душі, внутрішнім болем надривно видихає:

О, якби крила я мав орлині [16, с. 197].

Сонет “Я сню тобою дні і ночі” змістовно і стилістично перегукується із поезією І. Франка “Чого являєшся мені у сні?”. Поет, звертаючись до коханої, благає:

Хоч раз поглянь, хоч раз спинися,
Хоч раз привітно посміхнися!
Не відвертайся, я молю! [16, с. 198].

Часом складається враження, що там, де поставлено крапку в одній поезії, бере початок інша. Так, якщо у творі “Я сню тобою дні і ночі” ліричний герой висуває різні припущення (“ти байдужа, як на глум”, “чи то лиш виверти дівочі?”, “нащо тобі чужий той сум”, “А може, привид я люблю?” [16, с. 198]), то у вірші “Зустріч”, також датованому 1957 роком, ідеться про щасливу зустріч закоханих, адже “сяяли обоє” [16, с. 199] і

Напевне, наші зболені серця
Давно чекали зустрічі такої
Раптової, бентежної, як ця [16, с. 199].

Вражають ліричного героя чарівні очі коханої (“Довірливо-розвеснені, ясні” [16, с. 199]). В останньому катрені поезії пафосно уславлено тремтливо-ніжні й чисті почуття:

Щаслива мить! Хай буде не остання!
Нехай надія світить, не згаса!
Благословенні зустрічі й розстання,
І юних душ немеркнуча яса! [16, с. 199].

Семантика любові закорінена у власну глибинну парадигму кодування інтимності. М. Зубрицька стверджує: “Любов – це феномен, що передусім виявляється у світлі унікального бачення та неповторному візуальному сприйнятті внутрішнього і зовнішнього світу” [6, с. 112]. І ще: “Любов – це система рівнянь між “ти” і “світ”, метафоричних розширень, яка починається з вузького “ти”, що поступово витісняє увесь світ” [6, с. 115].

В. Чабаненко шукає і знаходить такі образи й слова, що правдиво й тактовно передають неповторний світ і красу людських почуттів. Оспівуючи кохання, він ніде не переходить тієї межі, що відділяє високе, гармонійне, чисте в любові від низького. Такий підхід поета відповідає традиціям українського народу.

Інтимна лірика В. Чабаненка сповнена шляхетної стриманості. Вона про сильні почуття, але не відкриті для інших. У цьому його поезія перегукується з поезією Ліни Костенко (згадаймо: “Я вас люблю. О, як я вас люблю!.. Але про це не треба говорити”).

Поет звертається до коханої, називаючи її найніжнішими словами: “голубонько”, “серденько”, “моя кохана”, “моя мила”, “кохана”, “мила”, “люба”, “моя ти беріззонько”, “моя голубко”, “мила моя”, “вірна моя”. Ліричний герой, як і сам поет, переконаний, що кохання їхнє “дивом процвіте” [16, с. 201], “Воно від Бога – чисте і святе” [16, с. 201]. Серце переповнене почуттями. Є впевненість, що “тепер нікуди щастя не втече” [16, с. 201]. Для того, щоб передати почуття, не потрібні слова (“Ми мовчки йдем... Та й що тут говорити?” [16, с. 201]), або “говорять” одними очима (“Адже ж ти так, моя кохана, / Очима вмієш говорити!..” [16, с. 200]). Від великого кохання настає “душі розкрилля”. Образ розквітаючої весни у серці від сили великого почуття уже традиційний в українській поезії. Має він місце і в інтимній ліриці В. Чабаненка. І поет, і ліричний герой переконані, що від сили їхнього кохання

До нас прилине теплий весноцвіт, –
І мерзнуть більш не будуть в небі зорі,
Веселий гомін сповнить цілий світ [16, с. 201],

що їхнє кохання “Стоптать... не суджено нікому” [16, с. 201].

З біографії В. Чабаненка відомо, що він – однолюб. Єдина жінка (одна з поезій так і називається), яку він кохав протягом усього життя, – його дружина Олена Платонівна.

Свою статтю про В. Чабаненка П. Юрик назвав “Грінченко нашого часу” [20], маючи на увазі просвітницьку діяльність. У ставленні до жінки, дружини В. Чабаненка також повторив долю “батька” української “Просвіти”.

У нещодавно надрукованих спогадах В. Чабаненка, підготовлених до друку доцентом І. І. Ільченко, читаємо: “Одного разу, коли я ходив на перерві по аудиторіях з оголошенням про заняття гуртка й зайшов у групу другого курсу (сам же був третьокурсником). Там побачив за задньою партою дівчину, погляд карих очей якої мене враз зачарував. Помітив, що й вона звернула на мене увагу. З того часу її образ заступив мені білий світ і не виходив з уяви ні на хвилину. Якось я підстеріг, коли вона після занять ішла додому, й подався за нею навздогін. Догнав – і зопалу, невміло (до цього ніколи не зачіпав дівчат і не мав з ними ніяких стосунків) промовив:

– Пробачте... Можна вас щось запитати?

– Можна, – відповіла вона з трепетом у голосі, збентежено.

– Як вас звати?

– Лена, – тихо відповіла вона.

Я тоді осмілів і питаю далі:

– Оленко, а де ж ти живеш? – Почувши своє ім’я в такій для неї, очевидно, незвичній формі, дівчина ще дужче збентежилась і відповіла:

– А ось тут недалеко, поруч (ми зустрілися тоді на розі біля школи, яка тепер є навчальним корпусом ЗНУ № 3). Живу на квартирі... в підвальчику... з двома однокурсницями.

– Скільки ж тобі років?..

– Завтра буде двадцять...

– Ну, а ти ж прийдеш на гурток?..

– Прийду, – несміливо промовила вона і пішла. Було **15-го січня 1957-го року**. Я кілька хвилин стояв, ніби громом прибитий. Забув навіть провести її, як справжній парубок. Але серцем відчув: щойно говорив зі своєю долею, так воно й вийшло” [17, с. 85, 86].

Рання поезія – про зародження почуття юних, а у творах, датованих 90-ми роками і пізніше, йдеться “про спомин – дорогу / В ті далекі весняні гаї” [16, с. 203] і стверджено, що почуття не втрачено, їх перевірено життям:

Простели мені спомин-дорогу,
Аж у юність ясну простели.
Там, зчудовані нашим коханням,
Ще і досі клекочуть орли... [16, с. 203].

Стан закоханого описано детально, піднесено. Наголошено на казковості відчуттів: від кохання все розквітає. Цей стан означено констатацією окремих деталей реалій: “Душа горить, розкрилена і рада” [16, с. 201], “щастя пив із сонячних криниць” [16, с. 204]. Художній паралелізм сприяє передачі пронесеного через життєві перипетії трепетного почуття любові, як про те свідчить поезія “Єдиній”:

Мила моя!
Бачиш, як дівчинка ген обережно відерце несе?
Видно, боїться, щоб добра вода
Не пролилась через вінця...

Наче та мавка, ступає, – струнка і легенька;
 Мрійно всміхається теплому сонцю.
 Вірна моя!
 Так ось і я у натрудженім серці несу
 Диво тремке, святоскарб найдорожчий –
 Чисту-пречисту бентегу любові...
 Йду обережно крутими стежками життя,
 Щоб не схлюпнути добро ненароком [16, с. 211].

У тих же спогадах В. Чабаненко зауважує: “Наші стосунки були чисті, як весняний цвіт, а навчання і зустрічі в інституті – як свята. Більше двох років ми чекали на одруження і раювали несказанно. Свідками нашої великої, святої любові були верби й осоки в Дубовому гаю, клени й берези в міських парках, явори у вільнянських степах, ясні зорі у вечірньому небі й ласкаві хвилі Дніпра...” [17, с. 86].

Науковець О. Слижук зауважує: “Є в поетичному доробку В. Чабаненка лірика, присвячена оспівуванню кохання. Він ставився до цього почуття надзвичайно трепетно, бережливо; вважав його сокровенням душі кожної людини. Не раз говорив Віктор Антонович молодому поколінню про необхідність берегти кохання, не виставляти напоказ” [11, с. 130].

В. Чабаненко “конструює” ліричний образ коханої з окремих деталей, стислих характеристик обставин життя і подій, портретних штрихів. Так можна окреслити її загалом: “довірливо-розвеснені, ясні” очі [16, с. 199], “погляд ніжний” [16, с. 200], “очима” вміє “говорить” [16, с. 200], “неначе квітка, / У сукні сяйно-голубій” [16, с. 202]. Вираження особистих почуттів досягається метафорами.

В. Чабаненко ставився до почуття кохання надзвичайно трепетно, бережливо, вважав його сокровенням душі кожної людини. Ліричний герой його інтимної лірики залишився романтиком у різні роки: і у 1957-му (“Ти рвала квіти жовті й білі”), і у 1979-му (“Сонце любові”), і в 1998-му (“Простели мені спомин-дорогу”).

Простежується два періоди у зображенні інтимних почуттів: ранній (60-70-ті роки) і пізніший (80-90-ті роки). У поезії обох періодів багато спільного, але є і відмінність: поезії першого періоду відзначаються безпосереднім виявом почуттів, переживань, а другого – позначені філософськими роздумами, адже написані уже в зрілому віці, з позиції життєвого досвіду і людської мудрості.

В образі ліричного героя впізнається сам поет з його ніжною, вразливою душею, щирим серцем, умінням бачити красу, відчувати насолоду й щастя від кохання. Однак поет не гіперболізує своє кохання. Він усім своїм життям довів, що воно у нього єдине і неповторне. Нерідко чистота кохання переплітається із сприйняттям краси природи, простежується співзвучність цих двох таких споріднених почуттів.

Інтимна лірика В. Чабаненка тісно переплетена з пейзажною. Таке враження, що світ навколо ліричного героя облагороджується силою і чарами кохання. І з цвіту цієї гармонії має зародитися шалене почуття.

Є серед поезій і кілька стилізацій під народну пісню, традиційно насичених фольклорними образами й метафорами. Ці ліричні розповіді, в яких людські взаємини передаються через виразно фольклорний паралелізм із явищами природи, минушті людського життя (“Прощай, берізко!”, “У нічному гаю”). Символами дівочої краси і вроди у них є берізонька, вербиченька, дубочок, кленок. Образ місяця – це образ світила закоханих.

У поезіях оспівується кохання як піднесене й натхненне почуття, яке протиставляється низьким пристрастям, що чужі духовному світові ліричного героя. Думка про осяйне

кохання пронизує лірику В. Чабаненка, в якій виникає прекрасний образ милої, возвеличується краса вірності закоханих.

У деяких творах образ коханої асоціюється з самим життям, в якому має панувати прекрасне, піднесене в людських стосунках.

Інтимна лірика В. Чабаненка пронизана потужним сьйвом. Поруч із захопленням красою, дивом жінки, лицарським поклонінням дамі серця іде юначе жадання щирості, довіри, що в сукупності можна назвати гармонією двох. Але гармонія – лише мить явлення ідеалу. А дорога до нього – то тривоги, муки серця, готового кохати. Другий напрям творчих інтенцій поета в інтимній ліриці веде до розгадки таємниці жінки. І хоча зусилля марні, бо жінка не вкладається в чоловічі формули, зате художні відкриття автора місткі (“Душі розкрилля”, “Осіньна мелодія”, “У нічному гаю”, “Єдиний”, “Коли б я Богом був, моя мила”). До таких осяянь поет ішов поступово, вибираючи відблиски підсвідомого тяжіння до жінки, наближаючи її загадковий світ до рівня власної свідомості.

Інтимна лірика В. Чабаненка – не просто поезія про закоханих та їхні почуття. У вчинках і думках ліричного героя виявляються симпатії й антипатії душі, його світорозуміння, моральні принципи. Почуття ці несуть у собі розбурханий, величний всесвіт, сповнений неповторною атмосферою. Ліричний герой прагне збагнути й віднайти себе. Кохати для нього – значить по-новому бачити світ і себе в ньому.

Кохання в поезії В. Чабаненка сильне, воно підносить ліричного героя над сірістю буднів, надихає, окриляє. Інтимні поезії співвідносяться з біографічними реаліями життя самого поета. У них він досягає справжньої сили й глибини. Для нього, як уже було зауважено, кохання – святиня, в ньому розкривається його духовний світ. Без кохання світ позбавлений сенсу. Любов трактується як необхідний компонент цільної людини, як одна із сфер самореалізації особистості. Животворче начало, що облагороджує і возвеличує людину. Ліричний герой прагне досягти не лише духовної гармонії, а й гармонії з навколишнім світом, тому кохання трактується не стільки як інтимне задоволення, скільки як духовне піднесення, гармонія власної душі з душею коханої. Кохання надає життю нового сенсу і становить необхідну умову суспільної діяльності. Кохання для ліричного героя – ірраціональне почуття, його він приймає як долю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности. *Эстетика словесного творчества* : сб. избр. трудов. Москва, 1979. С. 7–181.
2. Гинзбург Л. Я. О лирике. Москва-Ленинград : Советский писатель, 1964. 384 с.
3. Захарченко А. Наче в юність поринули... *Запорізька правда*. 2000. 2 листопада.
4. Захарченко А. Мотив пошуку долі. *Дзвін*. 2005. № 9. С. 143–144.
5. Корман Б. О. Литературоведческие термины по проблеме автора. *Проблемы истории критики и поэтики реализма*. Куйбышев, 1981. С. 39–54.
6. Зубрицька М. Поетика погляду в збірці Івана Франка “Зів’яле листя”: рецептивно-естетична інтерпретація. *Олександр Галич – особистість, учений, громадянин* : зб. наук. праць, присвяч. 60-річчю д. філол. н., проф., заслуж. діяча, науки і техніки України Олександра Галича. Луганськ, 2008. С. 109–120.
7. Микитів Г. В. Репрезентація архетипного слова-символу “степ” у поетичній картині світу В. Чабаненка. *Українська література від давнини до сучасності: парадигми, напрямки, проблеми*. Запоріжжя, 2016. С. 91–94.

8. Сірик С. Образ України у мовно-художній системі В. А. Чабаненка (на матеріалі поетичної збірки “Оратанія”). *Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори*. Запоріжжя, 2015. Вип 11. С. 96–107.
9. Славутич Яр. Оратанія – Україна. *Запорозька Січ*. 2004. 24 липня. С. 5.
10. Слижук О. Літературне краєзнавство Запоріжжя й шкільна літературна освіта: аспекти взаємодії. *Літературне краєзнавство: проблеми, пошуки, перспективи* : зб. наук. статей. Полтава, 2011. С. 281–288.
11. Слижук О. Поетичний доробок В. Чабаненка на уроках літератури рідного краю. *Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори*. Запоріжжя, 2015. Вип. 11. С. 107–125.
12. Хом’як Т. Його привітав Яр Славутич. *Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори*. Запоріжжя, 2008. Вип. 6. С. 265–273.
13. Хом’як Т., Шевченко Т. У вічному двобої. *Просто. Український тижневик Запоріжжя*. Запоріжжя, 2007. 6 вересня. С. 20–21.
14. Хом’як Т. В. “Життя людського строки стислі...” (про науковий і творчий доробок В. А. Чабаненка). *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя, 2007. № 2. С. 5–9.
15. Хом’як Т. В. Модель світу-України крізь призму бачення авторського сприйняття в поезії В. Чабаненка. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя, 2015. № 2. С. 156–166.
16. Чабаненко В. А. Січ духовна. Запоріжжя, 2007. 220 с.
17. Чабаненко В. А. Із глибин пам’яті. Автобіографічні спогади. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 148 с.
18. Шевченко Т. Віктор Чабаненко. *Письменники Запорізького краю*. Запоріжжя, 2002. С. 382–385.
19. Шевченко Т. Величальне слово філософії серця (до 70-річчя від дня народж. проф. В. А. Чабаненка). *Українська мова*. 2007. № 3. С. 98–104.
20. Юрик П. Грінченко нашого часу. *Запорозька Січ*. 2007. 11 вересня. С. 6.

РОЗДІЛ 2. МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'373.72

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-06>

ВІДТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ЗНАЧЕНЬ ПРИКМЕТНИКА УКР. *ГАРЯЧИЙ* У ПРОЦЕСІ ФРАЗЕОТВОРЕННЯ

Бечко Я. В., к. філол. н., доцент
Уманський національний університет садівництва
вул. Інститутська, 1, м. Умань, Україна

yanabechko@i.ua

У статті розглядається питання про участь лексико-семантичних варіантів багатозначного прикметника укр. *гарячий* у фразеотворенні сполук із відповідним ключовим компонентом. Установлюються структурні типи фразеологічних одиниць, щодо яких семантеми досліджуваного прикметника беруть на себе фразеотворчу функцію.

Ключові слова: фразема, фразеотворення, ключове слово, структура, семантема, багатозначність.

REPRESENTATION OF OF THE SYSTEM OF LEXICAL-SEMANTIC VARIANTS OF THE ADJECTIVE UKR. *ГАРЯЧИЙ* IN THE PROCESS OF PHRASEOLOGICAL UNIT FORMATION

Bechko Ya. V., PhD in Philology, associate professor

*Uman National University of Horticulture
Institutska Str 1, Uman, Ukraine*

The article focuses on the issue of participation of lexical-semantic variants of the polysemous adjective Ukr. *гарячий* in the process of formation of phraseological units sharing the common key lexical component. The author establishes structural types of phraseological units which are formed with the help of semantemes of the studied adjective. In modern phraseology the problem of interrelationships between the lexico-semantic and lexico-phraseological levels of the language system is currently important. The specificity of functioning of polysemous adjective with thermal meaning Ukr. *гарячий* in phraseological units is analysed within the framework of research of the general problem of interrelationships between the lexico-semantic and lexico-phraseological levels of the language system. The author finds general trends of sense development of this adjective within the structure of idiomatic set phrases sharing the common key lexical component Ukr. *гарячий*. The analysis shows that lexical meanings of the polysemantic adjective Ukr. *гарячий* at the phraseological level are actualized unevenly and selectively. In the structure of nominative and predicative idiomatic phraseological units and comparative phrases the key adjective Ukr. *гарячий* implements almost exclusively its original "thermal" semanteme as a formative one, but its lexical semantemes used in the formation of idioms rarely coincide with its phraseo-derived meanings. Individual semantemes of adjective Ukr. *гарячий* differ with respect to the number of phrasemes they occur in, besides there are many phraseo-derived meanings that don't have the corresponding lexico-semantic variants of adjective Ukr. *гарячий*, though some of them have synonymic lexical meanings. To continue the research of semantic relations between lexical and phraseological levels of the language we should involve to our analysis other parts of speech. This aspect, together with the use of information from other languages is necessary for our better understanding of the role of high temperature characteristics, objects and processes in linguistic world image.

Key words: idiom, phraseological unit formation, key lexical component, structure, semanteme, polysemy.

У контексті антропоцентричної спрямованості сучасного мовознавства дедалі більший інтерес викликає вивчення того, як відображаються у мові різні аспекти чуттєвого (сенсорного, перцептивного) сприйняття людиною дійсності, у тому числі й сприйняття людиною самої себе як частини цілісної, психофізичної реальності. Йдеться не лише про вивчення вербалізації відповідних явищ, тобто не лише про концептуалізацію відповідних почуттів і сприйнять, про ономасіологічне підґрунтя відповідних одиниць, про категоризацію певного перцептивного простору чи про репрезентацію повідомлюваного у тій чи іншій перцептивній перспективі; не менш важливим тут є і дослідження вторинного

застосування одиниць перцептивної семантики, тобто їхнє подальше використання для позначення й витлумачення об'єктів і явищ із інших (у тому числі й інших сенсорних) сфер дійсності. У цьому плані на особливу увагу заслуговує високотемпературна семантика як джерело термічного впливу та пов'язаних із ним тактильних та візуальних відчуттів. Дослідженням термічної лексики та лексико-семантичних груп тих чи інших мов займаються К. С. Верхотурова [1], Т. О. Черниш [2, 3], І. В. Беседовська [4], Д. Шенефельд [5], Я. В. Бечко [6].

У статті ми звертаємося до мовної інтуїції, яка дозволяє відчутти смисловий зв'язок між значенням фраземи і значенням ключової лексеми, вжитої в її складі. Багатозначна лексема бере участь у фразеотворенні через свої лексико-семантичні варіанти, виступаючи у цьому процесі саме у вигляді того з таких варіантів, властивих їй як одиниці словникового складу мови. Зокрема, ми з'ясуємо зв'язок між значенням фраземи і значенням її ключової лексеми, що має високотемпературне значення, укр. *гарячий*.

Мета пропонованої статті – з'ясувати, якою мірою відтворюється система значень прикметника укр. *гарячий* у процесі фразеотворення. Відповідно, поставлено такі **завдання**: 1) з'ясувати, які з семантем, властивих прикметникові укр. *гарячий*, виступають у фразеотворчій функції; 2) до яких структурно-семантичних типів належать ті фраземи, у формуванні яких беруть участь ті чи інші твірні семантими.

Об'єктом дослідження обрано українські ідіоматичні фраземи номінативного та предикативного характеру, порівняльні звороти, прислів'я та приказки, усталені мовленнєві формули, в яких ключовим компонентом виступає прикметник укр. *гарячий*.

Предметом розвідки є семантими зазначеного прикметника, що використовуються у процесі фразеотворення.

Як показує проаналізований матеріал лексикографічних джерел, серед фразем, утворених за допомогою тих чи інших лексико-семантичних варіантів прикметника укр. *гарячий*, найбільшу кількість становлять ті, щодо яких фразеотворчу роль відіграв перший, вихідний семантичний різновид ключового слова.

Передусім відзначимо вживання семантеми 'гарячий' в усталених образних компаративних зворотах, таких як: укр. *гарячий, як (мов, наче і т. ін.) хто кинув гарячого приску (на кого) 'хто-небудь раптово відчув сильне хвилювання, збентеження і т. ін.'* [7, с. 121]; *як на гарячому вугіллі 'поводитися дуже неспокійно, реагувати на щось'* [7, с. 121]; *гарячий, як вогонь* [8, с. 576] (*горяче як огонь (як окріп, кіпйиток)* [8, с. 576]); *гаряче, ніби на вогні варилося 'жартівливо про гарячу їжу'* [житомирськ.-поліськ., запис усного мовлення]; *тепер йому так (до обнімання и д.), як грішникові до гарячої сковороди* [8, с. 247]. Одразу ж відзначимо відмінність, що існує між цими прикладами й між порівняннями з назвами вогню: в останніх вогонь виступав як суб'єкт порівняння (формально в тій частині, яка вводиться сполучником типу укр. *ніби, як* тощо). Натомість тут ситуація є іншою: прикметник зі значенням 'гарячий' виражає і як об'єкт порівняння, і те, з чим порівнюється. Крім того, природно, що в останньому випадку цей прикметник не може, на відміну від позначення вогню, виступати самостійно і через те вживається в ролі окреслення опорного іменника (а вся ця атрибутивна сполука може функціонувати тут як частина ширшого словосполучення, що виражає суб'єкт порівняння, пор. укр. *совається, як Ничипір по гарячій сковороді* (іронічне порівняння, яке говорить про неповоротку людину – таку, що й у небезпечних для неї обставинах не здатна діяти швидко) [8, с. 485]). Додамо, що в обстежених джерелах зафіксована найбільша кількість компаративних сполук, у яких семантема 'гарячий' виступає об'єктом порівняння.

Вихідна семантема 'гарячий' виступає також в усталених мовленнєвих формулах: укр. *щоб тебе кров гаряча пила (за п'яництво)!* [8, с. 592]; *сіль тобі в вічі та камінь гарячий (або печина, печені кошенята) у зуби (печина у груді)* [8, с. 374]; *А кусь, горьиче!* 'остерігають

малих дітей, щоби не хапали за огонь. Жартливо також до старшого чоловіка, який легкокомисно вдається в очевидячки небезпечне діло' [8, с. 202]; *совайся, Ничипоре, по гарячій сковороді* (приказка, в якій говориться про когось неповороткого) [8, с. 485]; *'Гаряче!'* – *'Студи, дураче, під носом вітер!'* (варіант *'Коли гаряче, то студи, козаче'* [9, с. 355]) (вирази, за нашими спостереженнями, вживані як звертання-поради, адресовані малим дітям, ще не звичним до гарячої їжі).

Ця ж семантика фігурує у власне паремійних утвореннях, тобто в прислів'ях та приказках: укр. *ні холодно ні жарко* 'кому-небудь все байдуже' [10, с. 211]. Додамо також прислів'я укр. *хто гарячого не бачив, той холодному рад* [8, с. 239] і вже згадане *наш піддячий любить борця гарячий, а як голодний, то їсть і холодний* 'голод – найліпший кухар; кому голод приправа, то смакує страва' [8, с. 147].

Що стосується фразеологізмів інших типів, то розглядана семантика широко представлена серед також уже згаданих утворень стилістично нейтрального характеру – ад'єктивно-субстантивних сполучень, що виражають термінологічне значення. Сюди відносяться, наприклад, такі позначення артефактів, як укр. *гаряча ванна; гарячетягнутий дріт; гаряче тиснення*.

Виразом, що відображує донаукові уявлення про фізіологічне підгрунтя людських емоцій і, відповідно, раніше, напевно, сприймався як традиційний термін, є укр. *гаряча голова (натура)* 'про запальну, нестриману людину' [11, с. 42]. У зазначеному фразеологізмі йдеться не про запальну натуру людини, а про скороминуший емоційний стан, тобто схвилювання чимось чи через щось.

Порівняно невеликим є коло образно-експресивних ідіоматичних фразем, експліцитно маркованих у плані їхнього предикативного характеру (чи синтаксично співвідносних із предикатом), у складі яких семантика 'гарячий' виконує фразеотворчу функцію твірної одиниці (у цих випадках прикметник може виступати в субстантивному вигляді): укр. *під гарячу руку (зробити, попадати, нагодитися)* 'у такий час, коли хтось збуджений, розгніваний' [11, с. 140]; *гарячим залізом випікати* 'безпощадно знищити, викоринити' [11, с. 42]; *за гаряче й студене хапати (ухопити)* 'все робити' [11, с. 37].

Усі ці й подібні їм ідіоми вживаються в образно-переносному значенні, але для одних із них є можливим і дослівне прочитання (хоча інколи дещо чи навіть значною мірою умовне), пор.: укр. *під гарячу руку (зробити, попадати, нагодитися); гарячим залізом випікати; за гаряче й студене хапати (ухопити)*. Фразема укр. *горьчогого хотив, кишки му сі збігли* 'говорять про такого, що без ніякої видимої причини стратив апетит, сохне та марніє' [11, с. 203] у своєму дослівному значенні, очевидно, відображує традиційні уявлення народної медицини.

Натомість для інших випадків таке дослівне витлумачення видається неможливим: укр. *до гарячого ще приском сипнути* [11, с. 56].

Порівнюючи з семантемою 'гарячий', участь інших семантем у фразеотворенні є значно обмеженою, тому можна сказати, що відповідні фразеологічні одиниці представлені спорадичними утвореннями, такими як укр. *гаряча пора (гарячий час)* [11, с. 42]. Словосполучення *гарячий час* 'час, коли відбувається напружена діяльність' подано як ілюстрацію до значення укр. *гарячий* 'надзвичайно напружений; який потребує зосередження всіх сил (про час)' [11, с. 37], що, за умови обмеженості кола іменників на позначення інтервалів часу, які регулярно виступають у такому сполученні (пор. *гарячий рік / місяць / тиждень*), свідчить радше про фразеологічний характер останнього; натомість *гарячі жнива*, на нашу думку, як фразеологізм кваліфікувати не можна.

Отже, реалізація окремо взятих лексико-семантичних варіантів прикметника укр. *гарячий* у фразеологічному контексті є вибірковою, загалом відзначаючись беззастережною перевагою вихідного термічного значення.

Обставиною, істотною і в плані впливу на фразеотворчу роль окремих семантем, і в плані визначення кола тих семантем, які беруть участь у фразеотворенні, є певна дифузність основного та похідних значень аналізованого прикметника, що знаходить своє вираження, по-перше, в наявності у вихідній семантемі істотної для її функціонування асоціативно-конотативної смислової периферії, по-друге, у тому, що ієрархічна значеннева структура розгляданого ад'єктива характеризується постійними взаємними переходами від якісного до відносного значення і навпаки; по-третє, у множинній мотивації похідних значень.

Частиномовний характер ключового слова укр. *гарячий*, його приналежність до класу прикметників із властивими йому рисами синтаксичної сполучуваності (валентності) впливає також і на можливість його входження в ті чи інші структурно-семантичні типи фразеологічних сполук.

Крім того, важливим у плані структуризації відношень між сферами лексичної та фразеологічної семантики аналізованого прикметника (отже, і методологічно істотним для вивчення цієї структуризації) є його сполучуваність із іншими складниками фразем, зокрема (у випадку атрибутивних сполук) ступінь обмеженості набору іменників, у сполученні з якими згаданий ад'єктив виступає в похідному значенні: саме те, наскільки широким є коло таких іменників, вирішує, чи маємо ми справу з лексико-семантичним варіюванням тієї самої фраземи, у складі якої прикметник набуває нового фразеологічного значення, чи з вільними словосполученнями, у складі яких відповідний прикметник реалізує певне похідне лексичне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верхотурова К. С. Огонь в зеркале русского языка : дисс. ...канд. филол. наук : 10.02.01. Екатеринбург, 2009. 213 с.
2. Черниш Т. О. Слова на позначення високої температури (на матеріалі української та польської мов). *Польсько-український бюлетень. Київські полоністичні студії*. Київ, 2010. Т. 16. С. 482-495.
3. Черниш Т. О. Терміни народної медицини у складі гнізд із коренями на позначення горіння. *Кодови словенских култура*. Београд, 2008. Број 10. С. 198-206.
4. Беседовська І. В. Семантична природа сенсорних прикметників на позначення температури в сучасній українській літературній мові (на матеріалі поетичних творів Лесі Українки). *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. Житомир, 2009. № 46. С. 162-165.
5. Schönefeld D. *Hot, heiß and gorjachij* : A case study of collocations in English, German and Russian. *Phraseology and culture in English*. New York, 2007. P. 137-180.
6. Бечко Я. В. Функціонування полісемантичних слів із термічним значенням у фразеологічному контексті (на матеріалі англійської, німецької та української мов) : монографія. Умань : Візаві, 2013. 218 с.
7. Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови. Київ : Довіра, 2004. 284 с.
8. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
9. Білоноженко В. М. Словник фразеологізмів української мови. Київ : Наукова думка, 2003. 788 с.
10. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.
11. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. Київ : Радянська школа, 1978. 447с.

АНТОНІМІЯ ЯК ОСНОВА ЕВФЕМІСТИЧНОЇ НОМІНАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТАБУ У ВІКТОРІАНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ (ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ)

Бєлова М. О., к. філол. н., доцент, Шишкіна К. І., аспірант

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна*

marynavasylieva2005@gmail.com, igorevnakarinishhishkina@gmail.com

Стаття присвячена дослідженню лінгвокогнітивної операції поляризації (опозиції) як підгрунтя евфемістичних номінацій на позначення соціокультурних табу, що функціонують у вікторіанському художньому дискурсі. Дослідження антонімії як способу утворення евфемістичної субституції у лінгвокогнітивному аспекті дозволяє простежити механізм формування смислу із залученням моделі вторинної інтерпретації знання, у результаті якого нейтралізуються ініціальні негативні характеристики антецедента (табуованого концепту). Антонімія як когнітивна операція протилежності залучає структурування змістовних доменів у вигляді образ-схем, як вказують результати аналізу, – КОНТЕЙНЕР, ПРОТИЛЕЖНІСТЬ та ШКАЛА.

Ключові слова: антонімія, евфемістична номінація, концепт, домен, фрейм, вікторіанський художній дискурс.

ANTONYMY AS A MEANS OF EUPHEMISTIC NOMINATION OF SOCIO-CULTURAL TABOOS IN VICTORIAN LITERARY DISCOURSE(LINGUO-COGNITIVE ASPECT)

Belova M.O., PhD in Philology, associate professor, Shishkina K. I., post-graduate student

*G. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
Valentynivska str., 2, Kharkiv, Ukraine*

This study endeavors to investigate antonymy as a means of formation of euphemisms naming socio-cultural taboos in Victorian literary discourse using the Cognitive Semantics approach. The research looks at antonymy beyond the lexical level and views euphemistic nomination as a special case of conceptual derivation: the approach claims that the grounding of euphemisation is the interconnection between the primary concept and the concept represented via a unit of secondary nomination based on different types of construal operations. Via alluding indirectly the unmentionable concept, the process results in neutralization of initial negative characteristics associated with the primary concept, i.e. ameliorating the taboo. From the standpoint of linguo-cognitive approach using Croft&Cruse's dynamic construal approach to sense relations, antonymy is defined as a relation between construals which involves the structuring of content domains by means of one of a limited repertory of image schemas – recurring structures within our cognitive processes which establish patterns of understanding and reasoning and formed from our bodily interactions, linguistic experience, and historical context.

Data analysis is performed in several steps. After the euphemistic nominations based on antonymy were identified in Victorian discourse fragments, they were categorized according to the traditional approach into complementary (non-scalar) and gradable (scalar) ones. Then they were analyzed using the linguo-cognitive approach by means of singling out the corresponding concepts and identifying content domains that they evoke. In the final stage of the analysis, the image-schemas that structure content domains evoked by the antonym pairs (complementaries, overlapping and equipollent antonyms) were singled out, thus, interpreting the meaning of the euphemistic nomination.

The results of the investigation help to conclude that the meaning of the euphemistic nomination based on antonymy is revealed through the specificity of the structuring of a content domain by means of an image-schema. Thus, non-scalar antonyms evoke content domains structured by means of the image-schemas CONTAINER and OPPOSITNESS, scalar antonyms – content domains structured via the image-schema SCALE (within monoscalar and biscalar systems).

Key words: antonymy, euphemistic nomination, construal, oppositeness, concept, domain, frame, Victorian literary discourse.

Сьогодні не зменшується інтерес лінгвістів до проблем іменування з огляду на комплексність завдань, що стоять перед теорією номінації. У вивчення проблем номінації, що активно здійснювалося останні десятиліття, зробили внесок Н. Д. Арутюнова, О. С. Ахманова, Р. Барт, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, В. Г. Гак, Г. В. Колшанський, О. С. Кубрякова, Б. А. Ларин, А. Ф. Лосев, М. В. Нікітін, С. І. Ожегов, О. І. Смирницький,

В. М. Теля, А. А. Уфімцева, Ф. П. Філін, Д. Н. Шмельов, Л. В. Щерба, Р. Cruse, С. Fox, J. Lyons, J. Thomas, S. Ulmann, B. Warren та інші.

Оскільки у мові існують різні способи номінації, що не заперечують, а, навпаки, доповнюють один одного, допомагають один одному в реалізації можливостей означення, закладених у мовній системі, сучасна теорія номінації характеризується “спрямованістю на пошук усіх засобів номінації, зокрема й тих, що виходять за межі слова” [4, с. 14]. На тлі нових поглядів на цілу низку нерозроблених ідей сучасної теорії номінації видається важливим дослідження способів означення, що постійно затребувані мовленнєвою практикою, у тому числі й завдань евфемістичної номінації, що виступає **об’єктом** цього дослідження. **Предметом** аналізу є когнітивна операція поляризації, що слугує підґрунтям евфемістичної номінації соціокультурних табу епохи правління королеви Вікторії, що функціонують у вікторіанському художньому дискурсі. Когнітивна операція поляризації зумовлює існування в мові антонімів. У сучасних мовознавчих роботах питання антонімії широко висвітлені у семантичному, функціональному, стилістичному аспектах, у корпусній лінгвістиці, але з точки зору лінгвокогнітивної теорії антонімія досліджувалася у невеликій кількості робіт західних лінгвістів (D. A. Cruse, P. Togia, C. Paradis, C. Willners, P. Jones).

На рубежі ХХ – ХХІ століть на зміну семіотичному формалізму в мовознавстві й теорії номінації, зокрема, закономірно приходить антропоцентричний погляд на мову, здійснюється відхід від ідеї “лексикоцентризму” як такої, що не відповідає змінам, які трапляються у мовному сприйнятті дійсності. Оскільки іменування окремих об’єктів дійсності тісно пов’язане з формами діяльності людини, антропоцентричні дослідження мови залучають діяльнісний підхід, одним з найважливіших інструментів якого є лінгвокогнітивна теорія. **Актуальність** пропонованої роботи пояснюється залученням лінгвокогнітивного підходу до дослідження евфемістичної номінації, який є пріоритетним інструментом аналізу й дозволяє “побачити способи участі” значущих одиниць мови в організації комунікативного процесу, співвіднести мовні одиниці з точкою зору людини, яка говорить і мислить, і тим самим пояснити мовні факти.

Вікторіанський художній дискурс обрано в якості **матеріалу дослідження** з огляду на те, що він несе на собі відбиток культури певного етапу в історії лінгвокультурної спільноти: у ньому знаходять відображення соціокультурні та етичні оцінки різних соціальних груп, тобто за допомогою мови малюється середовище, до якого належать діючі особи [8]. Соціокультурне середовище вікторіанського художнього дискурсу – соціокультура британців часів правління королеви Вікторії (у хронологічному плані вікторіанська епоха охоплює період з 1837 по 1901 рр.), зумовлена ціннісними орієнтирами суспільства, соціо-економічними відносинами, релігією. Вікторіанська культура сформувала власні моральні цінності, в результаті чого певні предмети і явища опинилися під заборонаю прямого іменування, тобто стали табуйованими. Це, у свою чергу, породило “вікторіанський синдром делікатної та уникливої манери висловлювання” [10, с. 142], а вікторіанську культуру почали називати “культурою, схильною до евфемізмів” [17]. Багатий на евфемізми словник вікторіанства став “звуковою доріжкою” епохи [15].

Об’єктом теорії номінації виступає значення слова, що у межах діяльнісного підходу розглядається як нормативно-регулятивний компонент мовленнєвої діяльності, а регулятивні компоненти структури мови – як стабільні та такі, що вносяться в конкретний діяльнісний акт в якості обов’язкових [6, с. 92].

Діяльнісний підхід призводить до визнання амбівалентності значення номінативної одиниці як *процесу* і *результату* іменування, що відбивають прийняті в певній мовній культурі ціннісні орієнтації, допущення, норми і ролі соціальної поведінки.

Процес номінації – це механізм створення мовних одиниць, що характеризуються номінативною функцією, тобто слугують для називання і вичленення фрагментів дійсності й формування відповідних понять про них у формі слів, словосполучень, фразеологізмів і

речень. *Результатом* цього процесу виступає значуща (така, що володіє значенням) мовна одиниця [9, с. 336].

Евфемістична номінація, як і будь-яка інша, може розглядатися у термінах процесу і результату: механізм створення відповідних мовних одиниць називають евфемізацією, а його результат – евфемізмом.

Евфемізм у роботі визначаємо як слово/вираз-субститут, що замінює тематично стигматичний або соціально некоректний антецедент, змінюючи спосіб його конотації з метою вуалювання його негативних ознак через етичний дискомфорт, почуття страху/неприятності/гніву/презирства, з міркувань делікатності, дотримання пристойності та кодексу соціокультурних цінностей, що існують у суспільстві.

На відміну від дослідників традиційної (“об’єктивістської”) семантики, які виходять із положення про те, що значення існує у світі (поза свідомістю індивіда), представники когнітивного напрямку в лінгвістиці бачать у значенні когнітивний феномен, який локалізується у свідомості й визначається особливостями концептуалізації світу індивідом.

Значення можна подати за допомогою когнітивних структур, що містять різного роду інформацію, пов’язану з тим чи іншим концептом або об’єднанням концептів, що, у свою чергу, створюються у процесі пізнання світу і придбання, накопичення досвіду [5, с. 8-12]. За такого підходу значення номінативної одиниці розглядається як рефлекс тієї суми знань, яку несе у собі відповідна когнітивна структура. Воно визначається не як закріплення у ньому найсуттєвіших, явних, пов’язаних з предметом ознак, а як знання про світ взагалі, енциклопедичне знання, з урахуванням рухливості й плинності сутностей світу й категорій знання.

Так, енциклопедичне знання, згідно з переконаннями когнітивістів, організоване за допомогою схемних структур: лексичний концепт, активований мовним виразом, можна осмислити лише на фоні структур енциклопедичних знань, частиною яких він є [19, с. 152]. Розглянемо їх детальніше.

Концепт – оперативна одиниця мислення [5], що може мати різний ступінь інформаційної насиченості, залишаючись при цьому цілісним утворенням, здатним поповнюватися, змінюватися та віддзеркалювати людський досвід [7, с. 77]. Онтологічно концепти можна поділити на такі види:

а) концепти остенсивного типу, пояснення яких може бути здійснено шляхом вказівки на відповідний референт. До них відносяться образи, які не можна розкласти на складові (наприклад, PINK); гештальти – складні, картинні образи, в яких складові певним чином об’єднані у складі цілого (наприклад, FACE, BUILDING); схеми дій (наприклад, BUYING A TICKET);

б) концепти номінального типу – такі сутності, пояснення яких може бути здійснено лише словесно, шляхом номінального визначення (наприклад, LIE, BIRD) [3, с. 255].

Поняття концепту тісно пов’язане з поняттям *домену* – структури фонових знань [11, с. 2], широкого концепту, на фоні якого ідентифікується інший концепт, більш вузький в інформаційному плані [3]. Відносини між доменом і концептом аналогічні відносинам між “фоном” / “базою” і “фігурою” (терміни Р. Ленекера [19]): база – це безпосередній фон для концептуальних елементів, що профілюються тією або іншою одиницею (так, наприклад, концепт ГПОТЕНУЗА (профіль) існує тільки відносно концепту ТРИКУТНИК (база), який, у свою чергу, пов’язаний з більш широкою областю знань – доменом ПЛАНОМЕТРІЯ [21, с. 195]). Поняття домену можна застосувати і до широкого асоціативного поля (наприклад, уся різнопланова інформація, пов’язана з поняттям ТВАРИНА), і до класичної понятійної категорії, що є частиною асоціативного поля (ТВАРИНА як сфера лише предметних понять, об’єднаних гіперо-гіпонімічними зв’язками: тварина – гризун – миша), і

до попереднього дискурсивного фрагменту, що виступає як понятійний “фон” для наступного фрагменту і пов’язаний із ним у режимі on-line (простір поточного дискурсу) [3, с. 255].

Домени розрізняються залежно від концептуальної складності й можуть бути базовими і небазовими [19]. Сутність базових і небазових доменів пояснюється у термінах рівнів концептуальної організації, розроблених у теорії прототипів Е. Рош [20], – базового (рівня максимального узагальнення), суперординатного (рівня вищого порядку) та субординатного (рівня найнижчого порядку). Наприклад, базовий домен – це примітивне репрезентаційне поле (час, простір, емоції, сенсорні відчуття тощо). Базові домени слугують первинним, найбільш узагальненим фоном для пояснення інших концептів і є доменами нижчого рівня; небазові домени подані на більш високому рівні [3]. Тобто концепт створює потенціал для існування низки більш специфічних концептів, ці концепти, у свою чергу, створюють домени, у межах яких з’являються інші концепти, і так нескінченно. Наприклад, у ході тривалого розвитку ментального досвіду людини виникають різні за об’ємом і складністю концептуальні ієрархії [19, с. 45], де розрізняються різнорівневі домени: “концептосфера” (весь понятійний простір, що аналізується), “домен” (інформаційний вузол у межах концептосфери), “парцела” (вузол у межах домена), “концепт” (конституент парцели, позначений окремим словом або іншою мовною одиницею) [3, с. 256].

Домени також розрізняються за способом концептуалізації інформації та бувають двох типів: змістовні домени (*content domains*) та схематичні домени (*schematic domains*) [16]. *Змістовні домени*, наприклад, CONCRETE PHENOMENA, EVENTS, PROCESSES, STATES, ABSTRACT PHENOMENA, репрезентують певні аспекти оточуючої дійсності, у той час коли *схематичні домени* забезпечують шляхи організації інформації у змістовних доменах [ibid].

Основою значення мовної одиниці є комплекс доменів, який вона активує.

Також концептуалізація ґрунтується на образ-схемах – динамічних аналогових репрезентаціях просторових відносин та різноманітних пересувань у просторі [14; 18]. Незважаючи на те, що образ-схеми є результатом перцептивної діяльності та рухової активності (моторики), їх специфіка не зводиться до опису виключно сенсомоторного механізму їх породження. З точки зору генезу, образ-схеми – це продукти непропозиційного сприйняття дійсності і функціонують як структури, що впорядковують факти емпіричного характеру на рівні фізичного сприймання та руху [14]. Основними образ-схемами є НИЗ-ВЕРХ, ЛІВЕ-ПРАВЕ, БЛИЗЬКЕ-ДАЛЕКЕ, ЦЕНТР-ПЕРИФЕРІЯ, КОНТЕЙНЕР, РУХ, МАТЕРІАЛЬНИЙ ОБ’ЄКТ, ЧАСТИНА-ЦІЛЕ, ШКАЛА.

Звернення до когнітивних основ евфемізації зміщує фокус уваги з розгляду евфемізмів у якості мовних одиниць на їх інтерпретацію як механізму формування смислу, в основі якого лежать певні концептуальні механізми і моделі вторинної інтерпретації знання [1, с. 5]. З когнітивної точки зору евфемізація постає як окремий випадок концептуальної деривації – процесу формування нового смислу в результаті певного способу інтерпретації вихідного знання, а евфемізм – як один із способів вторинної репрезентації знання у мові [1, с. 5]. Підґрунтям евфемізації слугує взаємозв’язок між первинним/вихідним концептом та похідним концептом, репрезентованим одиницею вторинної номінації [1]. Натякаючи на референт, який небажано називати прямо, процес евфемізації, з когнітивної точки зору, полягає в нейтралізації ініціальних негативних характеристик, асоційованих із первинним концептом, призводячи в такий спосіб до меліоратизації небажаного референта.

Евфемістична номінація належить до непрямого типу: розвиток евфемістичного способу номінації пов’язаний із залученням у процес означення не лише словникових, а й описових, перифрастичних засобів, оскільки розширення простору знака дозволяє розширити вибір таких атрибутів означуваного денотату, що “натякають” [2], тоді як прямий спосіб лексичної

номінації залучає у свою сферу нові знаки насамперед за рахунок лексико-дериваційних процесів [4].

Говорячи про когнітивні механізми, що лежать в основі евфемістичної номінації, зауважимо, що більшість евфемістичних стратегій ґрунтуються на зміщенні фокусу денотата. Так, у процесі евфемізації важлива роль належить, з-поміж іншого, когнітивній операції поляризації (антонімії).

Ментальний характер сприймання дійсності людиною характеризується суперечливою складністю, єдністю і боротьбою протилежностей, що покладено в основу когнітивної операції поляризації, що залучає структурування змістовних доменів у вигляді образ-схем [12, с. 169].

Антонімія як когнітивна операція протилежності, передбачає наявність бінарності (протилежні значення конструюються таким чином, що у межах певного домену існує лише дві можливості (*up-down, top-bottom, dress-undress*), причому бінарність має бути інгерентною та логічно необхідною [13]) та салієнтної взаємної орієнтації (як, наприклад, *tomorrow* та *yesterday* орієнтовані на *today*) [12].

У мові антоніми існують у вигляді пар лексичних одиниць, що є семантично протилежними. Більшість із них є конвенціональними парами або *канонічними антонімами* (термін Л. Мерфі): такі пари формують частину антонімічного канону, що отримується людиною завдяки досвіду використання мови. Семантична опозиція антонімічної пари включає як подібності, так і відмінності. Так, канонічні антоніми *black* і *white*, з одного боку, несумісні, оскільки не відносяться до одного кольору, а з іншого, – поділяють більшу кількість властивостей, що є релевантними для семантичної опозиції, ніж інші можливі антоніми, оскільки є базовими незмішаними ахроматичними кольорами. Це отримало назву *принципу мінімальної відмінності* між членами антонімічної пари (термін Л. Мерфі). Описуючи антоніми в термінах максимальної подібності та мінімальної відмінності, можна стверджувати, що слова мають різні антоніми в різних контекстах залежно від того, які властивості слів є найбільш релевантними задля позначення контрасту в певному контексті. Такі антоніми отримують назву контекстуальних.

З огляду на семантику виокремлюють комплементарні, градуйовані, конверсійні, реверсивні антоніми [13].

Комплементарні антоніми – такі, що позбавлені ознаки градуальності та подані лише двома протилежними членами, що доповнюють один одного (*dead – alive*). Такі антоніми також отримують назву не скалярних, вони можуть використовуватися з модифікаторами обмеженої сукупності. *Градуйована антонімія* віддзеркалює зв'язок між такою парою слів, значення яких є протилежними, але розташованими уздовж безперервного спектру: так, наприклад, на протилежних кінцях спектру знаходяться *hot* та *cold*, але між ними існують інші температурні показники – *warm, tepid, cool* та інші. Градуйовані антоніми є скалярними; вони можуть вживатися з модифікаторами з ознакою як необмеженої (специфікують діапазон шкалювання – наприклад, *very*), так і обмеженої сукупності. *Конверсійні антоніми* – такі, що мають сенс лише в контексті один одного, наприклад *teacher* та *pupil, doctor* та *patient, employer* та *employee*. У парі *реверсивних антонімів* перший описує рух в одному напрямку, а другий – в іншому, наприклад, *wrap – unwrap, inflate – deflate, hold – release, go – come*.

Що стосується частиномовної належності антонімічних пар, більша кількість антонімів спостерігається з-поміж прикметників (59%), оскільки прикметники характеризуються відносною семантичною простотою: вони найчастіше описують єдину властивість, якою більшою або меншою мірою володіє предмет/об'єкт, – на відміну від складних конгломератів властивостей, які, як правило, репрезентують іменники, та темпоральної та

структурної складності дієслів (так, антонімічні пари іменників становлять 19 %, а дієслів – лише 13 % антонімічних відносин у мові) [16].

У. Крофт та Д. Круз описують когнітивний механізм структурування значення скалярних антонімів [12].

Так, частина антонімів структурує змістовний домен у вигляді моношкали, наприклад LENGTH: шкала визначає одиничну властивість – довжину; вона має кінцеву точку, що позначає “нульову якість” ознаки, та простягається до невизначеної відмітки у протилежному напрямку. Один елемент опозиції асоціюється з більш високим ступенем ознаки, у той час коли інший – з нижчим [12, с. 170].

Рис. 1. Моноскалярна система [12, с. 170]

Інші скалярні антоніми структурують змістовний домен у вигляді біскалярної системи залежно від розташування однієї шкали відносно іншої. Так, в еквіполентному типі біскалярної системи властивості об’єктів на шкалах повністю асиметричні. У цьому випадку шкали розташовуються або “від кінця до кінця” і є повністю роз’єднаними, або частково збігаються. Так, прикладом антонімічної пари, що структурує змістовний домен TEMPERATURA у вигляді роз’єднаних шкал, є *hot-cold*: маємо дві незалежні шкали, що “зустрічаються” у своїх нульових точках та простягаються на невизначені відмітки у протилежних напрямках.

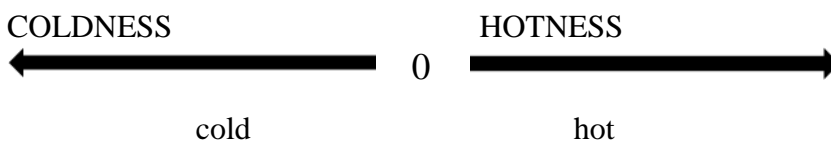

Рис. 2. Роз’єднана еквіполентна система [12, с. 171]

Паралельний тип біскалярної системи трапляється досить рідко: у ньому дві шкали розташовуються паралельно протягом всієї довжини кожної з них:

Рис. 3. Паралельна еквіполентна система [12, с. 170]

У пересічній системі дві шкали частково збігаються, але водночас вони не є рівноправними: є більша шкала (ДОСТОЇНСТВА/MERIT) та менша – ПОГАНЕ / BADDNESS:

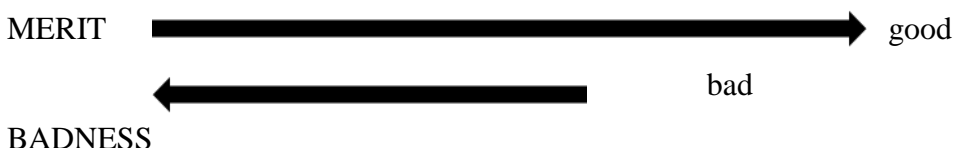

Рис. 4. Пересічна система [12, с. 170]

За зауваженням У. Крофта та Д. Круза, одні й ті самі антонімічні пари демонструють “свободу типу когнітивної операції” (*freedom of construal type*), на що вказує спосіб їхньої вербалізації у дискурсі [12].

Розглянемо випадки функціонування у вікторіанському художньому дискурсі евфемістичних номінацій соціокультурних табу, заснованих на антонімії.

(1) “Miss had been out of health herself for some time; she had got very stout but was strong with it; and the loss of money and fear of poverty were quite breaking her down...” (Brontë Ch., Jane Eyre).

У дискурсивному фрагменті (1) спостерігаємо функціонування номінації *out of health*, що вуалює поганий стан здоров'я героїні роману, тобто виступає евфемістичною номінацією табуйованого концепту ILLNESS. У мові лексична пара *health – illness* є іконічними комплементарними антонімами (нескалярними антонімами) іменникової частини мовної належності.

Концепти номінального типу HEALTH та ILLNESS ідентифікуються на фоні домену ФІЗИЧНИЙ СТАН. У наведеному дискурсивному фрагменті евфемістична номінація *out of health*, що антонімічно позначає поганий стан здоров'я героїні, свідчить про те, що домен ФІЗИЧНИЙ СТАН структурується за допомогою образ-схеми КОНТЕЙНЕР, яка віддзеркалює досвід, заснований на фізичному відчутті, й доводить взаємозалежність соматичного та просторового кодів культури: наша ментальна локалізація може бути порівняна з контейнером, заповненим тим або іншим набором речей. Структурні елементи образ-схеми КОНТЕЙНЕР мають внутрішню частину, межу та зовнішню частину. Відповідно до базової логіки, коли щось розташовано або всередині контейнера, або за його межами, є Р або не Р. Якщо контейнер А знаходиться в контейнері В, а Х – у контейнері А, тоді Х міститься у В [18, с. 272]. Так, ця образ-схема успішно застосовується під час категоризації непросторового досвіду і гарний стан здоров'я сприймається як знаходження об'єкта всередині контейнера, а поганий – як вихід із нього. Це пояснюється тим, що знаходження всередині контейнера дає відчуття захищеності та спокою.

Отже, поганий стан здоров'я героїні вуалюється за ідеєю виходу за межі контейнеру, уникаючи при цьому прямого заперечення (*unhealthy*), і дозволяє не використовувати пряму номінацію первинного концепту ILLNESS:

•концепт ILLNESS (*out of health*)

Домен ФІЗИЧНИЙ СТАН

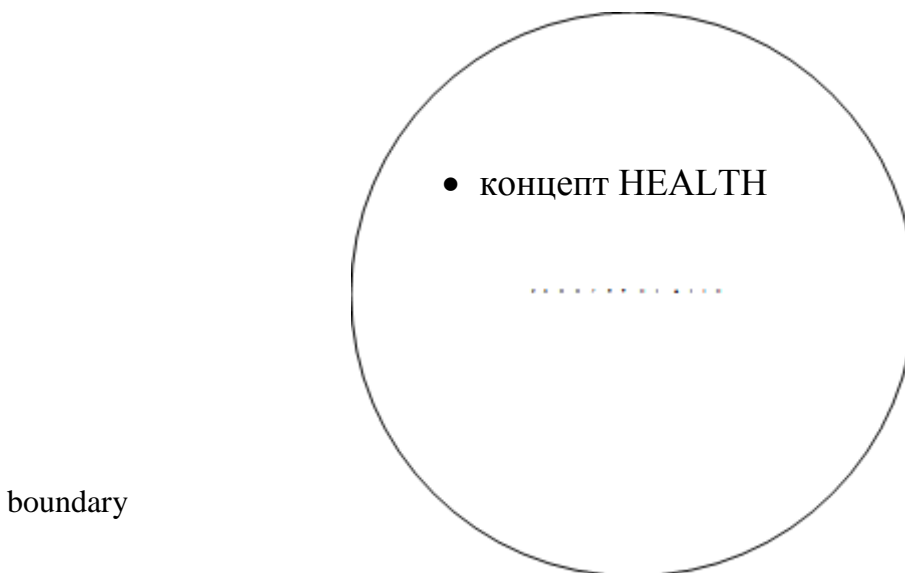

Рис. 5. Структурування значення евфемістичного субститути *out of health*

(2) *He ought now to have been at school, but his mama had taken him home for a month or two “on account of his delicate health”* (Brontë Ch., Jane Eyre).

У дискурсивному фрагменті (2) спостерігаємо функціонування номінації *delicate health*, що також вуалює первинний концепт ILLNESS, але механізм утворення значення евфемістичної номінації дещо інший.

В антонімічній парі HEALTH – ILLNESS члени опозиції мають оцінний характер, причому один із членів є позитивним, у той час коли інший – негативний. Антоніми демонструють градуальність: можна бути *healthier*, *quite healthy*, *very healthy*, *very ill*, *quite ill*. Крім того, приємники *ill* та *healthy* у дискурсі можуть бути релятивними стосовно до мовця: один може розцінити той самий стан здоров'я як “відносно здоровий”, другий як “богатирське здоров'я”, а третій як “передсмертний стан”.

Використання прикметника *delicate* (у значенні ‘not robust’, ‘weak’) з іменником *health* знімає невизначеність, оскільки якості іменника було надано характеристику в контексті, й дає підстави конструювати значення евфемістичної номінації на фоні змістовного домену ФІЗИЧНИЙ СТАН за допомогою пересічної біскалярної системи, де шкала ДОСТОЇНСТВА/MERIT частково збігається зі шкалою ПОГАНЕ/BADNESS: десь на шкалі ДОСТОЇНСТВА/MERIT точка *delicate* (not robust, weak) перетинається з точкою на шкалі ПОГАНЕ/BADNESS:

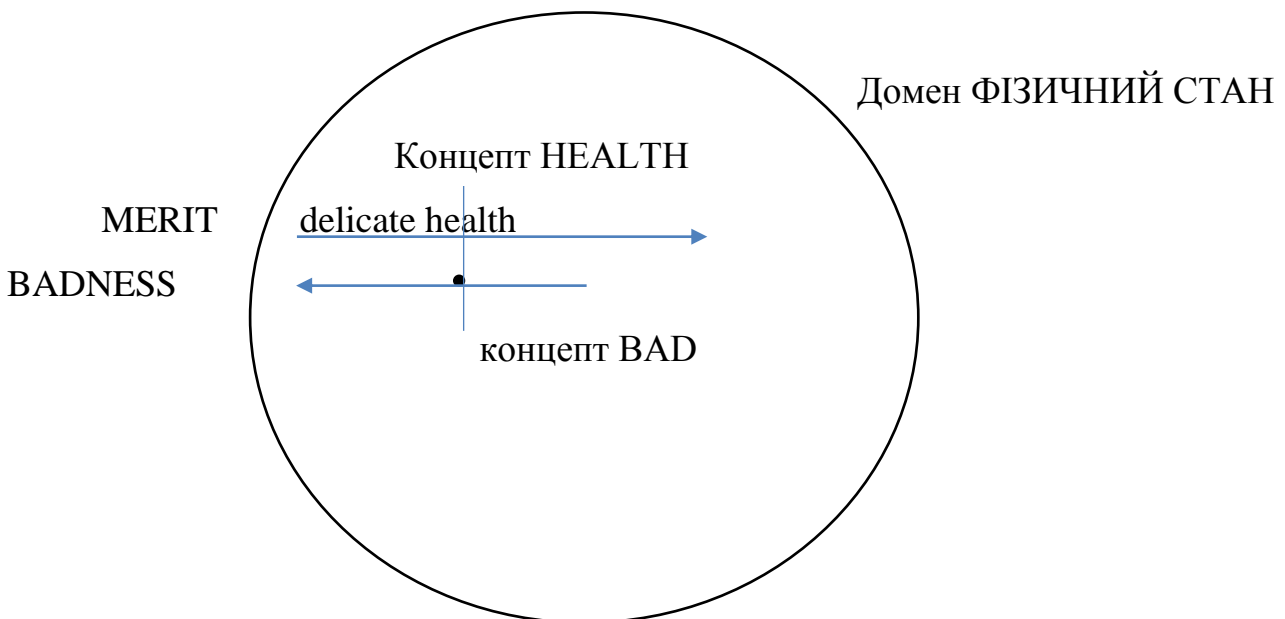

Рис. 6. Структурування значення евфемістичного субститути *delicate health*

Залучення антоніма *delicate health* дає змогу в наведеному фрагменті дискурсу (2) уникнути використання прямої номінації антецедента – *quite ill*.

(3) *Of six children, my sister Mary and myself were the only two that survived the perils of infancy and early childhood* (Brontë A., Agnes Grey).

Дискурсивний фрагмент (3) демонструє функціонування евфемістичного субститути *survived the perils of infancy and early childhood*: героїня намагається уникнути прямої вказівки на те, що інші діти в їхній родині померли. У цьому випадку табуований концепт DEATH вербалізується за допомогою вторинної номінації задля вуалювання негативних ознак, асоційованих з первинним концептом.

Лексична пара *survive* – *die* не є канонічними антонімами, частиною канону виступає семантична опозиція *alive* – *dead*, але очевидно, що номінації *survive* та *die* об'єктивують, відповідно, концепти ALIVE та DEAD – комплементарні антоніми. Антонімічні лексеми упізнаються на фоні змістовного домену СТАН / STATE, причому контекстуально обидва антоніми вказують на абсолютну комплементарність, оскільки вказують на обмежену ознаку. Змістовний домен СТАН / STATE можна конфігураційно подати у вигляді образ-схеми ПРОТИЛЕЖНІСТЬ / OPPOSITENESS, що структурує значення не скалярних прикметників *dead* та *alive* відповідно до певної межі:

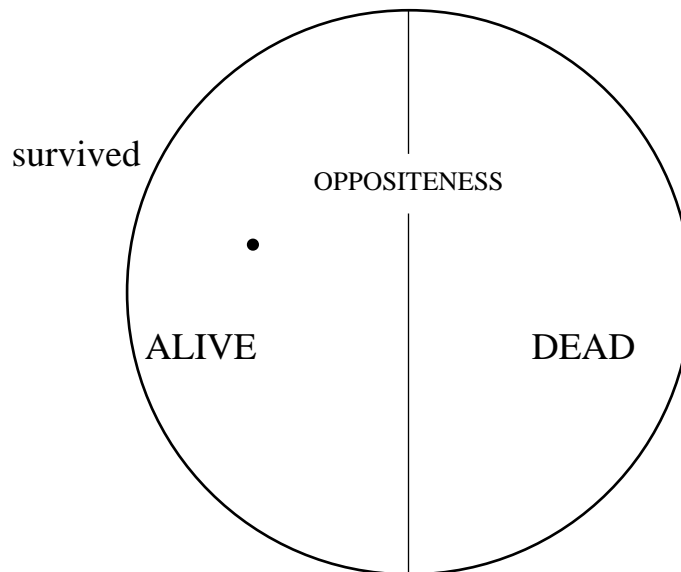

Рис. 7. Структурування значення евфемістичного субститути *survived*

Отже, результати аналізу доводять, що евфемістичні номінації соціокультурних табу, що функціонують у вікторіанському художньому дискурсі, засновані на антонімічних відносинах, упізнаються на фоні змістовних доменів, структурованих у вигляді образ-схеми ШКАЛА (для скалярних антонімів) та інших – КОНТЕЙНЕР, ПРОТИЛЕЖНІСТЬ (для нескаларних антонімів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдырев Н. Н., Алексикова Ю. В. Когнитивный аспект эвфемизации (на материале английского языка). *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2010. № 2. С. 5–12.
2. Буров А. А. Некоторые особенности эвфемистического обозначения в русском языке. *Вопросы русского языка и методика его преподавания*. Пятигорск, 1994. С. 3–10.
3. Жаботинская С. А. Концепт/домен: Матричная и сетевая модели. *Культура народов Причерноморья*. 2009. № 168. Т. 1. С. 254–259.
4. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении. Москва: Наука, 1978. 120 с.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
6. Пищальникова В. Язык как когнитивно-коммуникативный механизм. *Университетская филология – образованию : материалы междунар. науч.-практ. конф. “Коммуникативистика в современном мире”* (Барнаул). Барнаул, 2005. С. 46–52.
7. Рябцева Н. К. Мысль как действие, или риторика рассуждений. *Логический анализ языка. Модели действия*. Москва, 1991. С. 60–68.
8. Сердюк Е. Н. К проблеме определения признаков художественного дискурса: URL: <http://www.readera.org/article/k-probleme-opredelenyeja-pryeznakov-khudozhestvennoho-dyeskursa-10185999.html> (дата звернення: 17.01.2018)
9. Телия В. Н. Номинация. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Большая российская энцикл., 2002. С. 336–337.
10. Bloom H. *Victorian Fiction*. New York, 1989. 511 p.
11. Clausner T. C., Croft W. Domains and Image-schemas. *Cognitive Linguistics*. 1999. № 10. P. 1–31.

12. Croft W., Cruse D. A. *Cognitive Linguistics*. Cambridge, 2004. 356 p.
13. Cruse D. A. *Lexical Semantics*. Cambridge, 1986. 310 p.
14. Gibbs R. W. The Cognitive Psychological Reality of Image Schemas and Their Transformations. *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin; New York, 2006. P. 239–268.
15. Houghton W. *The Victorian Frame of Mind*. New Haven, 1963. 189 p.
16. Jones S., Murphy M. L., Paradis C., Willners C. *Antonyms in English: Construals, Construction and Canonicity*. Cambridge, 2012. 169 p.
17. Keys R. *Euphemania: Our Love Affair with Euphemisms*. New York, 2010. 288 p.
18. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind*. Chicago; London, 1990. 614 p.
19. Langacker R. *The Foundations of Cognitive Grammar: Volume 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford, 1987. 540 p.
20. Rosch E. Principles of Categorization. *Cognition and Categorization*. Hillsdale, 1987. P. 27–48.
21. Taylor R. *Cognitive Grammar*. Oxford, 2002. 634 p.

УДК 81'373.4:821.161.2

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-08>

СПЕЦИФІКА ТЕРМІНА В ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЕМИ Є. МАЛАНЮКА “П’ЯТА СИМФОНІЯ”)

Воронюк І. О., к. філол. н., доцент

*Запорізький національний технічний університет,
вул. Жуковського, 64, м. Запоріжжя, Україна*

IrynaVoronyuk@gmail.com

У роботі проаналізовано функціонування термінологічної лексики у поемі Є. Маланюка “П’ята симфонія”, встановлено особливості її використання в художньому мовленні, досліджено процеси детермінологізації. Розкрито потенційні семантичні, стилістичні, емоційно-експресивні можливості спеціальної лексики в контексті літературного твору.

Ключові слова: художнє мовлення, науковий текст, термінологіка, семантичні трансформації, детермінологізація.

SPECIFICATION OF THE TERM IN ARTISTIC LINGUISTICS (BASED UPON THE POEM OF Y.MALANYUK “THE FIFTH SYMPHONY”)

Voroniuk I. O., PhD in Philology, associate professor

*Zaporizhzhya National Technical University
Zhukovsky str., 64, Zaporizhzhya, Ukraine*

This article deals with the functioning of the terminological vocabulary in the poem “The Fifth Symphony” by Y. Malanyuk. The peculiarities of using terms in the literary text as well as determinization processes are given special attention. Potential semantic, stylistic, emotional and expressive possibilities of special vocabulary in the context of a literary work are revealed.

The terms are integral and specific means of the vocabulary of the scientific language, in which they have their main purpose, are not subject to metaphORIZATION and do not have an emotional and expressive color. However, in the artistic speech, they undergo certain semantic transformations, become independent elements of the lexical system of artistic speech, means of artistic representation. Such interaction, enriching the literary language with new words, reveals the hidden possibilities of the very terms that are implemented in the artistic texts.

In the art of Y. Malanyuk, we see the use of a large number of terminological vocabulary inherent in all the writers of the interwar era.

For example, in his poem Y. Malanyuk “The Fifth Symphony” functions the terminology of various branches of science and spheres of social activity. If military, philosophical, psychological terminology is used predominantly in its direct terminological meaning, the author truthfully and actually describes the situation at that time, which is explained by the usual necessity of transferring the situation and the internal state of the lyrical and the author himself. Art studies, partly physical, biological, are most often used in figurative, metaphorical, for the fulfillment of their main task in artistic creativity – the reproduction of reality in images. In addition to the metaphor, Y. Malanyuk uses such means as comparison, synecdoche, epithet, antithesis. The use of the term in the figurative descriptive function often leads to the creation of a comic effect.

On the basis of a realistic linguistic analysis of the texts of Y. Malanyuk, the author of the article comes to the conclusion that the language of works is characterized by the successful use of terms, which shows not only the peculiarities of his individual-authorial style, but also enriches the language with new expressive means. The use of terms in the works of Y. Malanyuk confirms the opinion that their use is not limited to scientific texts, but, on the contrary, extends the scope of its operation in the art text as a whole. However, the term is used in the work of art not only for the aesthetic purpose. The use of professional nominations in fiction is conditioned not only by the artistic taste and skill, but also by the scientific orientation of certain information, which achieves a certain intellectualization of texts.

Key words: artistic speech, scientific text, terminology, semantic transformations, determinologization.

У низці актуальних питань сучасної лінгвістичної науки важливе місце посідає вивчення художніх текстів щодо використання в їх структурі засобів наукового мовлення, зокрема термінів. Функціонування термінів у мові художньої літератури є закономірним і динамічним процесом, у якому відбиваються нові тенденції інтеграційних процесів української літературної мови. Українській літературі властиві стилістичні прийоми введення наукової термінології в образну тканину художніх творів.

Використання термінів у поетичних і прозових творах досліджували Г. Городиловська, В. Карпова, А. Коваль, Я. Стецько, В. Ярмак та інші. Увага дослідників була зосереджена на термінах як складниках ідіостилю письменників, здійснювався лексико-семантичний аналіз термінолексики, розглядалися лінгвістичні аспекти синтезу наук і мистецтв на рівні жанру, мовних засобів тощо. Творчість українського письменника, націоналога, військовика Є. Маланюка перебувала в першу чергу під літературознавчим кутом вивчення. Метою запропонованого дослідження є встановити особливості використання термінів у художньому мовленні Є. Маланюка, зокрема в поемі “П’ята симфонія”, оскільки дотепер у сучасному мовознавстві та літературознавстві цьому достатньої уваги приділено не було. Для досягнення мети поставлено такі завдання: показати функції термінів у авторській мові, з’ясувати семантичні трансформації та процеси детермінологізації цих мовних явищ. Об’єктом вивчення обрано художню творчість Є. Маланюка, зокрема його поему “П’ята симфонія”, предметом – стилістичні функції термінолексики.

Терміни є невід’ємним і специфічним засобом словникового складу наукової мови, у якій вони мають своє основне призначення, не підлягають метафоризації й не мають емоційно-експресивного забарвлення (термінологи підходять до проблеми функціонування термінів у науковій літературі як до проблеми номінаційної). Однак реальне функціонування термінів не обмежується суто межами наукового мовлення й часто суперечить їхній потенційній нейтральності. Таке неоднозначне поводження термінів пов’язане передусім із мовою художньої літератури, яка передбачає наявність певних стильових особливостей їхнього вживання (проблема естетична, лінгвостилістична). У художньому мовленні терміни зазнають певних семантичних трансформацій (від появи експресивно-емоційного забарвлення до розвитку нового метафоричного значення), додаткових смислових відтінків, нових асоціативних і функційних нашарувань, тобто стають самостійними елементами лексичної системи художнього мовлення, засобами художнього зображення. Через те вони, як влучно зауважує В. Карпова, “вимагають особливого уважного ставлення до себе, бездоганного відчуття всіх додаткових “обертонів”, які виникають при їх уведенні до художнього тексту” [1, с. 14].

Терміни утворюють одну з численних мовних підсистем – термінологічну. Тісний взаємозв’язок і взаємодія системи мови з її термінологічною підсистемою – характерна риса сучасного життя. Така взаємодія, збагачуючи літературну мову новими словами, крім того, розкриває приховані можливості самих термінів, які саме в художніх текстах реалізують їх.

Отже, цілком виправдано чекати, що в художньому тексті термін має набувати додаткових характеристик, які відповідають вимогам художнього стилю. Перш ніж аналізувати терміни, потрібно визначити, у якому тексті вони вживаються, тобто, як зазначає А. Коваль, “необхідно чітко розрізняти поля: термінологічне, де термін принципово нейтральний і має нульове стилістичне забарвлення, і нетермінологічне, де термін обов’язково втрачає свою нейтральність і потрапляє у складну ієрархію протиставлень у різних парадигматичних і синтагматичних рядах” [5, с. 27]. Звісно, терміни в художньому тексті – це якісно інші слова. Найчастіше вони втрачають тут свою дефініцію, але в них залишається те, що примушує сприймати їх трохи інакше, ніж інші слова художнього твору. Це, мабуть, та відстороненість терміна від художнього контексту, що призводить до неповного його розуміння і певною мірою, як зауважує Г. Рогачова, до “семантичної спустошеності” [2].

Цікавою щодо вивчення ролі та функцій термінологіки є мова творів письменників-вісниківців, зокрема Є. Маланюка.

У художній творчості Є. Маланюка бачимо використання великої кількості термінологічної лексики, що притаманно всім письменникам міжвоєнної доби (Л. Мосендз, Ю. Дараган, Н. Ливицька-Холодна, О. Теліга, О. Ольжич, Ю. Липа, Є. Маланюк та ін.). Це пояснюється тим, що покоління митців-вісниківців є не тільки надзвичайно талановитим у художній практиці, а і потужним інтелектуальним осердям міжвоєннтя (мали вищу освіту, наукові ступені, були авторами наукових розвідок з історії, літературознавства, культурології тощо).

Наприклад, у поемі Є. Маланюка “П’ята симфонія” функціонує термінологія різних галузей наук і сфер суспільної діяльності: мистецтвознавча (*ноктюрн, реквізит, симфонія, скерцо, соната, струна, терції*), медична (*очі, плечі, серце, тіло*), фізична (*криця, мотор*), біологічна (*крило*), психологічна (*гнів, обурення, пристрасть уява*), релігійознавча (*Біг, гріх, молитва, страшний день*), політологічна (*новотвір повновласть*), філософська (*життя, простір, час*), термінологія військової справи (*армія, бригада, генерал, маневр, марш, мапа, полковник, ранга, фронт, штаб*) тощо.

Чималою групою є термінологія військової справи. З одного боку, це пов’язано з ідейно-тематичним задумом автора. З іншого, така лексика є змістом і сутністю світогляду самого Є. Маланюка, що був офіцером УНР і безпосереднім учасником війни з окупантами. Уживаючи терміни в прямому значенні, автор правдиво й реально описує тодішню ситуацію, такі терміни введені також у мову героїв: *база, дивізіон, кулемети, набої, наступ, розвідка, тил, фланг*. У прямому значенні вживається і частина фізико-географічних і технічних термінів, що пояснюється звичайною необхідністю передання обстановки: *дріт, земля, небо, миля, мотор, телефон*.

Кількісно найбільшою групою термінологіки є психологічні терміни. Вони підкреслюють внутрішній стан ліричного героя і самого автора і його ставлення до подій, що відбувалися в той час на українських землях (*гнів, обурення, пристрасть*).

Є в Є. Маланюка і новотвори, своєрідні термінологічні неологізми, як-от: *повновласть* [6, с. 160].

Музична термінологіка, як-от: *симфонія* (вже у назві), *терції*, надає твору героїко-романтичної тональності, потужного, монументального звучання, а також підкреслює велич українських військових у часи національно-визвольних змагань за незалежність України. До того ж, із музикою споріднює не лише метафорична назва поеми, сам твір побудований відповідно до вимог музичного жанру симфонії. Є. Маланюк узяв за епіграф до поеми напис свого улюбленого композитора Людвіга ван Бетховена на партитурі його “П’ятої симфонії”: “So pocht das Schicksal an die Pforte” (“Так доля стукає у двері”), чим і підкреслив стилістичний зв’язок зі сповненою трагізму бетховенською музикою.

Залучення терміна до художнього твору також пов’язане зі стилістичним його використанням. Термінологія становить невичерпне джерело для поповнення метафоричних засобів мови. Терміни, вживаючись у переносному значенні, з певною стилістичною настановою, виступають у нерозривній єдності з художнім образом. Частина лексики, що має термінологічне значення у деяких науках, у творах Є. Маланюка втрачає це значення,

поєднуючись з іншими словами, перетворюється на троп. Якщо військова, філософська, психологічна термінологія вживається переважно у своєму прямому термінологічному значенні, то мистецтвознавча, частково фізична, біологічна – найчастіше у переносному, метафоричному, для виконання свого основного завдання в художній творчості – відтворення дійсності в образах.

Наприклад, найпоширенішим тропом у художніх творах Є. Маланюка, де спостерігається детермінологізація і поетизація термінів, є метафора. За граматичною природою вона є:

1) субстантивною, що виражається генітивною конструкцією, *на крилах пристрасті* [6, с. 161], *криця стуку* [6, с. 159], *стона історії* [6, с. 162];

2) атрибутивною: *опереткова надма* [6, с. 159], *крицеві нотки* [6, с. 165], *крицеве скерцо* [6, с. 169] (таку метафору ще називають метафоричним епітетом);

3) дієслівною: *сонце вдарило* [6, с. 162], *війна конала* [6, с. 164], *гармати гратимуть* [6, с. 169], *струни проспівали* [6, с. 165], *скреготатиме скерцо* [6, с. 169].

У словесній структурі метафори дієслову належить особлива роль. Воно створює динаміку, надає всім переносним ознакам рухливості. За своєю природою дієслово здатне викликати таку експресивність слів у метафорі, яка найбільш уразливо діє на емоції. Не випадково метафоризація дієслів найбільш відчутна в поезії.

Подобиємо і такий художній засіб, як порівняння: *сонце вдарило...мов золота граната* [6, с. 162], *золоті мечі* [6, с. 161] (про промені). До речі, останній приклад у літературознавстві й стилістиці варіативно розглядають як метафорично-порівняльний образ, як незавершений перехід порівняння в метафору.

Представлений і такий різновид метонімії, як синекдоха: *злочинная рука* [6, с. 162] (про ворога), *паперова душечка* [6, с. 160], *жирне тіло* [6, с. 160]. Метонімія справляє враження мовлення “навпростець”, як зауважує Л. Мацько [3, с. 335]. Хоч вона є стильовою рисою живої розмовної мови, як компресована, згорнена номінативна структура, однак у художньому тексті метонімія цікава тим, що ніби вихоплює і висвітлює найважливіше слово, фокусує на ньому увагу.

Переносне вживання терміна в зображально-описовій функції часто призводить до створення комічного ефекту. Деякі терміни вживаються в нетиповій для наукового стилю, але прийнятній у художньому стилі демінутивній формі (*оперетковий, басок*). Таке їх використання підкреслює іронічне звучання авторової думки. Відбір і створення найбільш вдалих мовних номінацій на термінологічній основі, а також їхні комбінації у реченнях і цілому контексті великою мірою залежать від загальної ерудиції автора.

Серед термінів, що в художній тканині тексту є епітетами, варта уваги група внутрішньоочуттєвих епітетів. У ній переважають, звісно, не одоративні, а емотивні епітети: *хитрістю підшитий плац* [6, с. 160].

Серед стилістичних фігур слід відзначити антитезу, що є емоційним протиставленням важливих авторові понять. Це яскраво репрезентується на прикладах музичної термінології (що заявлено ще в назві поеми “П’ята симфонія”): *гармати гратимуть симфонію, а не пісню* [6, с. 169].

Отже, у результаті взаємодії із засобами художньої літератури відбувається, як зауважує Г. Городиловська [4], своєрідна експресивна детермінологізація раніше нейтральних термінів. Ця детермінологізація пов’язана з метафоричним переосмисленням спеціальних слів, у результаті чого проходить розширення їхнього значення. Ужиті в переносному значенні наукові лексеми стають центром художньо-образних порівнянь та метафор філософського змісту.

На основі здійсненого лінгвостилістичного аналізу текстів Є. Маланюка можемо зробити висновок про те, що для мови творів характерне вдале використання термінів, яке показує не лише особливості його індивідуально-авторського стилю, а й збагачує мову новими виражальними засобами. Таке вживання зумовлене творчим задумом автора (жанром твору, його ідейно-тематичним змістом), а також індивідуально-авторським підходом до

висвітлюваних явищ. Використання термінів у художній літературі зумовлене тим завданням, яке ставить автор, його естетичним смаком і майстерністю. Терміни мають свої способи використання, вони передають потрібну інформацію, функціують як стилістично-виражальні засоби, що відзначаються незвичайністю вживання через відповідні семантичні трансформації та процеси детермінологізації. З новими відтінками термінологічна лексика створює неповторні, яскраві образи. Образна мова вирізняє твори художньої літератури з-поміж інших текстів. Вона не обмежується традиційними тропами та фігурами, а наповнює естетичним змістом “безобразні” мовні елементи, перетворює їх у систему художньо-мовного бачення світу.

Уживання термінів у творах Є. Маланюка підтверджує думку, що їх використання не обмежується науковими текстами, а, навпаки, розширює сферу свого функціонування в художньому тексті загалом. Однак термін використовується у художньому творі не тільки з естетичною метою. Застосування професійних номінацій у художній літературі зумовлене не лише мистецьким смаком і майстерністю, а й науковою спрямованістю певної інформації, чим досягається певна інтелектуалізація текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпова В. Термін і художнє слово (Термінологічна лексика в мові сучасної української поезії). Київ : Наукова думка, 1967. 132 с.
2. Рогачова Г. Термін у художньому тексті. URL: [http://ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1540/1/Holosovska\(Rohachova\)Termin%20u%20khudozhnomu%20teksti.pdf](http://ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1540/1/Holosovska(Rohachova)Termin%20u%20khudozhnomu%20teksti.pdf).
3. Мацько Л., Сидоренко О., Мацько О. Стилїстика української мови: підручник. Київ : Вища школа, 2003. 462 с.
4. Городиловська Г. Переосмислення семантики терміна та розширення сфер його функціонування в сучасній українській літературній мові (на матеріалі художніх творів Романа Іваничука). *Вісник Національного ун-ту “Львівська політехніка”*. Серія “Проблеми української термінології”. 2014. № 791. С. 105–108.
5. Коваль А. Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту. Київ : Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1970. 306 с.
6. Маланюк Є. Поезії / упоряд. М. Неврлий. Київ : Укр. письменник, 1992. 318 с.

УДК 811.161.2'373.611

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-09>

ОБРАЗНА МОТИВАЦІЯ: ПРОБЛЕМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гуцуляк Т. Є., к. філол. н., доцент

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, Україна*

t.gutsuliak@gmail.com

Дослідження структурно-семантичних особливостей похідних одиниць із образним змістом належить до актуальних і ще до кінця не розв’язаних питань сучасного мовознавства. У запропонованій розвідці обґрунтовано доцільність вживати термінологічне поняття *образні мотиваційні відношення* з урахуванням когнітивно-мовних механізмів їх появи та особливостей закріплення в морфолого-семантичній структурі лексичних одиниць. Терміном образна мотивація охоплено виникнення різнотипних образних уявлень, об’єктивованих у двоплановому змісті похідних слів та їх формальній структурі. Образну мотивацію розглянуто як узагальнене поняття, яке включає формування образно-метафоричних, образно-метонімічних та образно-експресивних відношень між дериватами і їх мотиваційною базою.

Ключові слова: десубстантивні деривати, концептуальна метафора, концептуальна метонімія, мотивація, образ, образна мотивація.

FIGURATIVE MOTIVATION: PROBLEMS AND ASPECTS OF RESEARCH

Hutsuliak T. Ye., PhD in Philology, associate professor

*Chernivtsi National University of Yuriy Fedkovych
Kotsiubynsky Str., 2, Chernivtsi, Ukraine*

Figurative way of person cognition and perception of the world, his/her place in it belongs to the fundamental and universal factors of the formation and development of the conceptual and linguistic picture of the human world. Verbal embodiment of figurative world perception provides foundation for modern researchers to distinguish the notion of figurative language and to consider figurativeness as a lexical-semantic category.

The study of structural-semantic features of derivative units with figurative content belongs to the actuality and still unresolved issues of modern linguistics. The analysis of semantic relations between derivates of this particular type and their motivations cannot always be exhaustively disclosed using the traditional understanding of motivational relations. Therefore the purpose of the proposed study was to justify the suitability of using the terminological notion of figurative motivational relations, taking into account the cognitive-linguistic mechanisms of this appearance. This type of connections is considered in the context of other motivational relations and word-formation processes associated with the fixation of the morphologically-semantic structure of derivative units of figurative conception about the elements of reality. The author describes the formation of figurative motivational relations as a linguistic-thinking mechanism for choosing a motivator in the process of creating a derivative unit which is connected with determination in the consciousness of the speakers of associative links between certain cognitive structures, which leads to the formation of figurative conceptions on the basis of conceptual metaphor or/and conceptual metonymy, that strengthen over notion verbalization in morphological and semantic structure of the word.

The term “figurative motivation” covers the emergence of various types of figurative representations objectified in the two-plan content of derivative words and their formal structure. Figurative motivation is considered as a generalized concept, which covers the formation of figurative-metaphorical, figurative-metonymic and figuratively-expressive relations between derivatives and their motivational basis.

The article draws attention to the fact that the substandard figurative derivates, formed on the basis of metaphorical motivational relations, constitute an organized system of derivative units and can be combined within certain parts of the language (nouns, adjectives, verbs and adverbs) in word-building types with common word-formation meaning “the feature of the object that is similar (analogous) to the feature of denotate, called the generative word”.

Formation of figurative motivational relations can also take place on the basis of a combination of metaphorical and metonymic conceptual models. An example of such a phenomenon is the creation of desubstantive adjectives of the Ukrainian language.

Key words: desubstantive derivates, conceptual metaphor, conceptual metonymy, motivation, figure, figurative motivation.

Обидва стани слова, образність і безобразність, однаково природні. Якщо ж безобразність слова прийнята була за щось первинне (тоді як вона завжди похідна), то це відбулося через те, що вона є тимчасовим спокоєм думки (тоді як образність є новим її кроком), а рух більше повертає увагу й більше викликає дослідження, ніж спокій

(О. О. Потебня. Із записок з теорії словесності)

Образний спосіб пізнання та сприйняття людиною навколишнього світу й свого місця в ньому належить до фундаментальних й універсальних чинників формування й розвитку концептуальної та лінгвальної картин світу людини. Така специфіка когнітивно-мовної людської діяльності зумовила виокремлення образу як ключової одиниці дослідження в антропологічно й культурологічно спрямованих галузях філософії, психології, лінгвістики, літературознавства й навіть у сфері моделювання та інформаційних технологій.

Вживання лексеми образ і як термінологічного поняття, і як загальнозживаної назви на позначення ‘зовнішнього вигляду кого-, чого-небудь; вигляду кого-, чого-небудь, відтвореного у свідомості, пам’яті або створеного уявою’; ‘того, що вимальовується, постає в чий-небудь уяві’ [СУМ V с. 560–561], – засвідчує співвідносність образу із образним мисленням, яке є невід’ємною частиною всіх видів людської діяльності. Підсумовуючи здобутки Л. С. Виготського у сфері дослідження вищих психічних функцій людини, О. В. Бісікало робить узагальнення про єдину образну основу всіх типів мислення, у тому числі вербального та логічного [3, с. 34]. За словами О. С. Снитко, образ є найважливішою формою відображення дійсності свідомістю людини, що існує на базі певних нейрофізіологічних процесів, становить основу мислення [23, с. 497]. Українські упорядники

“Європейського словника філософій” вибрали філософський концепт *образ* поряд із багатьма іншими як засадове поняття, важливе й необхідне для розвитку української філософської термінології та мислення [12, с. 8–10]. Аналіз смислового навантаження поняття *образу*, яке представлено в цьому словнику, переконливо засвідчує, що вже від найдавніших часів і в грецьких, і латинських, і гебрійських та інших назвах того, що підводили під розуміння образу, закріпився зв’язок із позначенням подібності до об’єкта, порівняння з ним. Наприклад, грецькі назви *образу* Б. Кассен пов’язує з коренем слова εἰκόν ‘образ’, ‘репрезентація’, а також ‘порівняння та опис прикмет’, який є і в дієслові на зразок εἶκω ‘робити подібним’, ‘порівнювати з’ (у Гомера чи Сапфо) та εἰκάζω ‘уподібнювати’, ‘репрезентувати за допомогою образу’, ‘виводити із порівняння, припускати’. Гебрійські назви *образу* (*selem* [целем], *damût* [демут]), які фіксує книга “Буття”, Р. Браг пов’язує зі значеннями, в першому випадку ‘різати’ (для культового вжитку, насамперед скульптурну фігуру; те, що пророки називали “ідолом”); а в другому – корінь означає ‘бути подібним’, а саме слово називає передусім копію, відтворення; прийменник, вжитий біля другої лексеми, має значення ‘як’ і передбачає, що статус образу сам по собі є метафоричним [12, с. 436; 442].

Результати сучасних лінгвокогнітивних та психолінгвістичних досліджень дозволяють стверджувати, що образно-метафоричний спосіб світосприйняття “варто визнати первинною когнітивною функцією, яка невіддільна від так званої раціональної думки і процесу формування понять” [32] і що саме така специфіка розвитку давніх форм людської свідомості зумовила “міфологічний характер первісної метафори й метафоричну природу породження мови” [13, с. 35]. За спостереженнями Р. Є. Гаскелла, “те, що ми традиційно вважаємо образною мовою, варто визнати первинною лінгвістичною формою” [32]. Е. Мак-Кормак доводить, що всі типи метафор походять від тих самих когнітивних процесів. Він розробляє теорію коеволюції мови, згідно з якою метафоричні образи, репрезентовані в мові та в мистецтві, відображають нейронні структури мозку, які сформувалися в цілих поколіннях суспільства [33, с. 137–138].

Вербальне втілення образного світосприйняття дає підстави сучасним дослідникам виокремлювати поняття *мовної образності* не тільки як “мовну реалізацію чуттєвого уявлення або асоціації, що лягла в основу найменування певного елемента дійсності й з різним ступенем виразності виступає як внутрішня форма слова” [24, с. 422], а і як *лексико-семантичну категорію* – праці науковців Томської лінгвістичної школи (О. Й. Блінової, О. В. Ільїних, О. А. Юріної та ін.). Категорія образності об’єднує структурно-семантичні властивості одиниць лексико-фразеологічного рівня мови, що виявляють здатність позначати певне явище позамовної дійсності (предмет, властивість, процес, ситуацію) через асоціативні зв’язки з іншим, не тотожним із позначуваним, явищем на основі їх реальної чи уявної подібності через метафоричну внутрішню форму мовної одиниці [31, с. 27]. Такий підхід до виокремлення лінгвальної категорії образності ґрунтується передусім на властивостях мовних одиниць відображати *вторинний образ*, або, за визначенням О. О. Потєбні, *художній*, сформований на багатоманітності зв’язків, які виникають у свідомості мовців через зчеплення уявлень та думок, через актуалізацію якоїсь ознаки, деталі, дії [21, с. 29–32]. Ці образи протиставлені *первинним* (перцептивним), тобто звичайним, пізнавальним, що сформувалися на основі конкретно-чуттєвого сприйняття і є “знімком реальних речей”. Виникнення вторинних чуттєво-ментальних образів О. А. Юріна пояснює через появу “нелінійних асоціативних зв’язків і комбінацій первинних чуттєвих елементарних образів, що з’являються внаслідок творчого мислення, основою якого слугують симілятивні процеси – пошук аналогії між пізнаними явищами та їх уподібнення” [31, с. 16].

Вважаємо, що акцентування уваги на двоплановому характері формування лексичної семантики образних одиниць є важливим чинником для виокремлення категорії образності, оскільки саме завдяки цій особливості мовець сприймає певні лексичні й фразеологічні одиниці як образні (часто в поєднанні з оцінно-експресивним забарвленням, яке

супроводжує образний зміст чи спричиняє його появу). До того ж образність має зв'язок не тільки зі змістовою стороною слова, а й із формальною [4, с. 9]. Тому увагу дослідників усе частіше привертають похідні слова (дієслова, іменники, прикметники, прислівники), структурно-семантичні особливості яких відображають асоціативно-образні уявлення про елемент дійсності, тобто образність таких одиниць тісно пов'язана з дериваційно-мотиваційними процесами, наприклад: *закандзюбитися* (про ніс) (← *кандзюба*) 'загинатися гачком; закарлючуватися' [СУМ III 138]; *змійтися* (← *змія*) (про дорогу, стежку, шлях) 'тягнутися, стелитися хвилястою, звивистою смугою, лінією; звиватися' [620]; *розкапуститися* (← *капуста*) 'зайняти більше місця, ніж звичайно; невимушено розсістися' [VIII 689]; *дубівка* (← *дуб*) 'сорт дині, що дає плоди з твердою шкірою та соковитим цукристим м'якушем' [II 429]; *кожушок* (← *кожух*) '2. Густа плівка на поверхні захололого молока, киселю тощо. 3. Зовнішній покрив комахи, гусениці, а також шкіра змії, скинута під час линяння' [IV 208–209]; *півничок* (← *півень, півник*) '2. Акваріумна рибка з мінливим забарвленням; бійцева рибка' [VI 383]; *барвінковий* (← *барвінок*) '2. Який має колір квітів барвінку; голубуватий' [I 105]; *дудкувате* (← *дудка*) *листя цибулі* 'порожнисте всередині, довге' [ТСУМ-20]; *віялом* (← *віяло*) 'у вигляді півкола' [СУМ I 693]; *ласочкою* (← *ласочка*) 'крадучись' [IV 451] та інші.

Семантичні зв'язки між похідними одиницями такого типу та їхніми мотиваторами не піддаються вичерпному розкриттю при застосуванні традиційного розуміння поняття мотивації, мотиваційних відношень як поєднання спільнокореневих слів, "причому значення одного з них (мотивованого, або похідного) виводиться з іншого (мотиватора, або твірного, мотивуючого)" [14, с. 382]. Такий, власне, словотвірний аспект у трактуванні мотивації: "значення слів з похідною основою завжди визначаємо через посилення на значення відповідної первинної основи", – був запропонований ще в середині ХХ ст. Г. О. Винокуром у статті "Заметки по русскому словообразованию" [6] й узятий за основу в багатьох наступних працях з теорії словотвірної семантики в російському та українському мовознавстві.

Сучасне трактування мотивації з погляду когнітивної ономазіології (праці О. С. Кубрякової, О. О. Селіванової та ін.), як "лінгвопсихоментальної операції формування ономазіологічної структури на основі вибору мотиватора(-ів) із мотиваційної бази структури знань про позначуване" [22, с. 482], слугує підґрунтям для виокремлення таких пізнавально-мисленневих зв'язків, при яких вибір мотиватора відбувається через поєднання двох концептуальних сфер на основі мисленневих операцій аналогії, асоціативно-образної подібності чи суміжності. За словами О. О. Потєбні, дія думки в утворюваному слові є порівнянням двох мисленневих комплексів: знову пізнаваного (Х) і раніше пізаного (А) за допомогою уявлення (а), як *tertium comparationis* [21, с. 133]. Тому наведені вище похідні лексичні одиниці з образним змістом можна об'єднати спільною ознакою – вони в особливий спосіб під впливом національних та культурно-історичних чинників відтворюють образні уявлення про елемент дійсності. Наприклад, в основу творення дієслова *розкапуститися* зі значенням 'зайняти більше місця, ніж звичайно; невимушено розсістися': *Юхим розкапустився на ослоні й полегшено зітхнув* [СУМ VIII 689], – покладено асоціативно-образні уявлення про розлогий вигляд *капусти*, коли ця рослина вже має багато листя, яке розлого розростається в різні сторони і починає в'язатися у головки; прикметник *дудкуватий* 'порожнистий всередині, довгий' відображає подібність листя цибулі до *дудки* 'народного духового музичного інструмента у вигляді порожнистої трубки з отворами' чи 'трубки з порожнистого стебла, стовбура рослини' [II 431]. Отже, вважаємо, що вибір мотивувальної ознаки у процесі творення десубстантивних дериватів наведеного типу пов'язаний з **образними мотиваційними відношеннями**, які ґрунтуються на пізнавальній здатності мовців, з використанням мисленневих механізмів аналогії, подібності чи суміжності,

встановлювати асоціативні зв'язки між елементами дійсності й відповідно між поняттєвими сферами, до яких вони належать.

Особливості цього складного й своєрідного типу дериваційно-мотиваційних процесів досі не отримали детального й вичерпного вивчення з боку українських та зарубіжних лінгвістів. Проте ще в 70-х роках ХХ ст. російський дослідник В. В. Лопатін у своїй праці “Метафорическая мотивация в русском словообразовании” [17] порушив проблему інтерпретації семантики образних похідних слів з огляду на те, що наявний на той час семантичний критерій тлумачення похідності потребує уточнення з урахуванням такого явища, як метафорична мотивація. У пізніших дослідженнях, пов'язаних з проблемами теорії мотивації, розмежування мотивованих і немотивованих слів (праці Р. Гжегорчикової, М. С. Глуховської, М. Гонювської, В. О. Горпинича, О. П. Єрмакової, О. А. Земської, В. В. Калько, С. Б. Козінця, В. М. Мусатова, О. В. Полянїної, Я. Пузинїної, О. О. Селіванової, О. О. Тараненка, О. Н. Тихонова, І. С. Улуханова, І. О. Ширшова, М. Н. Яценецької та ін.), простежуємо різні, подекуди суперечливі погляди та підходи науковців до інтерпретації структурно-семантичних зв'язків образних дериватів.

У пропонованій розвідці ставимо за мету обґрунтувати доцільність вживання термінологічного поняття *образні мотиваційні відношення*, беручи до уваги когнітивно-мовні механізми їх появи та специфіку мовної реалізації. Зазначений підхід спонукає до виконання наступних завдань: розглянути явище образної мотивації в контексті інших мотиваційних зв'язків та описати її різнотипні прояви в таких словотворчих процесах, що пов'язані із закріпленням у морфолого-семантичній структурі десубстантивних дериватів образних уявлень про елемент дійсності.

Виокремлення *образної мотивації* як самостійного типу зв'язків між мотиватором і похідною одиницею в науково-термінологічній базі дериватології та ономаціології не отримало достатнього опрацювання та практичного застосування, тому цей термін використовують непослідовно і він не є усталеним. Запровадження поняття *образної мотивації* простежуємо у працях російської дослідниці О. А. Земської, яка пропонує відрізнити його від більш поширених явищ прямої й переносної мотивації. Диференційною ознакою образних мотиваційних відношень є формування образного змісту мотивованого слова на базі прямого значення мотиватора (напр.: *молокосос*) [11, с. 84]. Переносна мотивація, яка корелює з прямою, охоплює два підтипи – мотивацію *реальну* (образне значення мотивованого успадковане від переносного значення мотиватора, напр.: *петушиться*) та *асоціативну* (значення мотивованого пов'язане зі стійкими асоціаціями, що закріпилися за значенням мотиватора, напр.: *школьник* → *школьничать*). Загалом трактування образної мотивації, запропоноване О. А. Земською, збігається із поняттям *метафоричної мотивації*, яке запровадив В. В. Лопатін для пояснення семантичного критерію похідності слів типу рос. *небоскрёб, сердцед, лоботряс, лизоблюд, советь, завуалировать* та ін., що виражають своєю словотвірною структурою певний образний зміст. Семантичний зв'язок таких дериватів із мотиватором є не прямим, за словами В. В. Лопатіна, а переносним, метафоричним, причому метафоричне значення стає номінативним значенням таких слів, унаслідок чого тільки воно й відображене в словникових тлумаченнях. Виразною особливістю *метафоричної мотивації*, на думку вченого, є те, що переносне значення (смісл) з'являється в деяких основах тільки на рівні мотивованого слова, тільки в його словотвірній структурі [17, с. 267–269]. Підтримуючи необхідність виокремлювати метафоричну мотивацію, І. А. Ширшов розглядає появу відношень подібності як семантичну основу формування зв'язків між твірними й похідними словами [29]. Для опису особливостей творення дериватів типу рос. *советь* (← *сова*), *понугайничать* (← *понугай*); англ. (to) *ape* (someone's gestures) ‘мавпувати (чий-небудь жести)’ ← (an) *ape* ‘мавпа’ та ін. О. О. Тараненко пропонує враховувати вплив на основному словотвірному рівні метонімічного переходу (напр., предмет – його дія або

дія, що спрямована на нього, яка відбувається з його допомогою) та появу метафоризації (імплицитного порівняння) на рівні лексичного, індивідуального значення [25, с. 146].

Вживання терміна **образні мотиваційні відношення** на противагу **прямим** простежуємо й у наукових працях О. В. Поляніної [19] та С. Б. Козінця [16], проте дослідники не подають ґрунтовного тлумачення цього поняття, розглядаючи його або як термінологічний відповідник до метафоричної, або ж метафоричну мотивацію аналізують як частковий вияв образних мотиваційних відношень (паралельно С. Б. Козінець вживає термін непрямі мотиваційні відношення). Як метафорично мотивовані розглянуто деривати рос.: *вуалировать, барствовать, еришистый, звереть, змеиться, змеистый, налимониться, петушиться, цыганить* та ін., образні значення яких виникли в процесі деривації й “ґрунтуються безпосередньо на словотвірному значенні слів, яке не отримало лексичної реалізації” [16, с. 11] або ж перейшли від переносних значень твірних одиниць. Узагальнюючи попередні здобутки російських мовознавців, С. Б. Козінець виокремлює **словотвірні метафори** як такі похідні утворення, у яких переносне значення виникає внаслідок зміни морфологічної структури слова, тобто в словотвірному акті. Вони з’являються тільки в тих випадках, коли в похідному слові метафорично переосмислено пряме значення твірного [16, с. 6].

У сучасному мовознавстві для опису мотиваційних зв’язків, у яких перебувають деривати досліджуваного типу (напр.: *вовнисті хмари, перлиста роса, гакуватий ніс, визвіритися, дубіти, найжитися, найжачуватися, фарисейські помисли* та ін.), більшою мірою закріпилися термінологічні поняття, що враховують асоціативний характер мотивації, зважаючи на включення асоціацій до семантичної структури мовних одиниць або ж на їх когнітивну природу (в останньому з названих аспектів чітко виокремився когнітивно-ономасіологічний напрям, представлений працями дослідників наукової школи О. О. Селіванової). Узагальнюючи доробок російських (О. П. Єрмакової, О. А. Земської, С. С. Лашанської, В. В. Лопатіна, Т. В. Матвєєвої), польських (Р. Гжегорчикової, М. Гоновської, Я. Пузиніної) та інших зарубіжних мовознавців, І. С. Улуханов з опертям на особливості семантичних ознак аналізованих слів розмежовує два основні типи асоціативних мотиваційних зв’язків – *асоціативно-описову* мотивацію (яка пов’язана, напр., із творенням слів *горбуша, липень*) та *асоціативно-порівняльну* (напр.: *сатанеть, советь, шкільничать* та ін.) [27, с. 84–85]. Дослідник розуміє поняття асоціації як тип значення, як асоціативне поле лексеми, стійкі асоціації, властиві значенню мотивувального слова, що слугують базою творення похідних одиниць. Виокремлення асоціативних дериватів мовознавці пов’язують із порушенням семантичної мотивації (І. А. Янко-Триницька), тобто із семантичною декореляцією – поширеним явищем у словотворчих процесах, яке має, за словами О. М. Тихонова, закономірний характер і пов’язане з відсутністю чітких та зрозумілих мотиваційних відношень між спільнокореневими словами. Однією з причин цього явища може бути метафоризація, яка завжди зумовлює семантичний розрив між твірними й похідними одиницями [26, с. 40]. Вважаємо, що в контексті структурно-семантичного підходу важливим кроком в обґрунтуванні мотивованості наведених слів та багатьох інших, утворених за схожим принципом, було врахування особливостей мовно-мисленнєвої діяльності людини, а саме закріплення у свідомості “асоціативних ознак, які супроводжують слово у процесі його вживання в певній мові й не становлять його семантичних компонентів” [30, с. 24]. Відображення в лексичних одиницях “позамовних за своєю суттю асоціацій” Д. М. Шмельов пов’язує зі сферою їх появи – індивідуальною чи більш загальною (колективною). Стійкі асоціації, що закріпилися як результат соціального (колективного) досвіду носіїв мови, у певний спосіб впливають на семантику слова, його сполучуваність або ж експресивне чи стилістичне забарвлення. Дослідник говорить про “асоціативну мотивованість” переносних значень у структурі багатозначного слова, а також виокремлює

випадки впливу асоціативних ознак на словотвірні зв'язки (напр.: рос. *лисить* 'хитро льстить', *проворонить*) [30, с. 26–29].

Закріплення такого підходу до опису мотиваційних відношень пов'язуємо насамперед із активним розвитком, починаючи з 60-х років ХХ ст., психолінгвістичних розвідок (праці Дж. Діза, Ю. М. Караулова, О. О. Залевської, Н. В. Уфімцевої та ін.), у яких було виокремлено асоціативне значення слова, його асоціативну структуру та поле. Важливим результатом цього напрямку дослідження мовних явищ стало визнання асоціативної природи всіх "проявів того, що прийнято називати значенням слова". О. О. Залевська тлумачить значення як процес співвіднесення ідентифікованої словоформи з певною сукупністю одиниць глибинного ярусу лексику, що відображає багатогранний досвід взаємодії індивіда з навколишнім світом [10, с. 107]. Відповідно З. Д. Попова та Й. А. Стернін пропонують розмежовувати значення слова, представлене в тлумачних словниках – лексикографічне, і психолінгвістичне, яке існує у свідомості носіїв мови й завжди є "за обсягом більшим і глибшим" [20, с. 37]. Отже, зафіксований за словом "інваріантний асоціативно-смысловий комплекс, ... сформований не тільки на основі семантичної і словотвірної структури слова, граматичної оформленості, мотиваційних зв'язків і фонетичних особливостей, а й закріпленої в суспільстві традиції його вживання" [5, с. 16], відображає різноманітні й різнотипні відношення між словом-стимулом та асоціатом: енциклопедичні та мовні знання, емоційно-оцінне ставлення, зв'язок зі значущими предметами і явищами та ін.; характер міжслівних зв'язків: "прямих чи опосередкованих (закріплених на основі уявлень про предмет, дію, ознаку; відношень між явищами)" [10, с. 83]. З огляду на сформоване в психолінгвістиці широке (багатоохопне) розуміння асоціативного значення слова термінологічне поняття **асоціативної мотивації** для пояснення структурно-семантичних відношень між мотиватором і мотивованою лексичною одиницею щодо лексем типу рос. *школьник* → *школьничать*, *сова* → *советь*, *ворона* → *проворонить*, *лиса* → *лисить*; укр. *капушта* → *розкапуститися*, *змія* → *зміїтися*, *індик* → *індичитися* та ін. є надто узагальненим і тому не зовсім прийнятним. Адже зв'язок з образним уявленням, сформованим у свідомості носіїв мови, є лише одним із виявів асоціативних зв'язків. До того ж для опису механізмів дериваційно-мотиваційних процесів дослідники здебільшого використовують широке розуміння асоціацій як відношень між уявленнями, думками, образами та їхніми позначеннями в мові й розглядають "будь-який словотвірний акт як результат асоціацій" [28, с. 135]. Асоціативні зв'язки за аналогією відіграють важливу роль у творенні нових слів, адже мовець опирається на вже готову структурну модель, закріплену в словотвірній системі мови [Див: 28, с. 135].

Формування образних уявлень про елемент дійсності й відповідно їх закріплення як двопланового змісту в семантичній структурі десубстантивних дериватів теж відбувається на основі "асоціативно-образного зближення двох концептуальних сфер, одна з яких пов'язана з обраною для називання ознакою певного елементу дійсності й співвідносна з мотивованим словом, а інша, обрана на основі творчого пошуку аналогії, подібності та суміжності, а також комунікативних намірів мовця, вказує на найбільш відповідну ментальну структуру знань, яка співвідносна з мотиватором" [Детально див.: 8, с. 161–162]. Схожі особливості появи образу як мисленнєвої категорії на основі асоціативних зв'язків описує Н. Д. Арутюнова: "Образи занурюються у свідомості в зовсім іншу сітку відношень і зв'язків порівняно з тим, яке місце відведено їхнім відповідникам у реальному світі. Свідомість створює для них новий контекст, у якому найбільшій ваги набувають ... асоціативні зв'язки, які слугують організаційною основою мовної картини світу". "Звичайний" образ (*tout simpl*) потрібно відрізнити від метафоричного образу, тобто від метафори, яка пристосовує (припасовує) образ, сформований про один клас об'єктів, до іншого класу чи конкретного предмета, який його репрезентує, напр., образ *вовка* – образ *людини* [1, с. 120, 126]. Тому образне мислення, на думку Н. Д. Арутюнової, передбачає сприйняття одного предмета чи явища крізь призму

іншого. Отже, формування **образних мотиваційних відношень** можна описати таким чином – це мовно-мисленнєвий процес вибору мотиватора у процесі творення похідної одиниці, пов'язаний зі встановленням у свідомості мовців асоціативних зв'язків між певними когнітивними структурами, що призводить до формування на базі концептуальної метафори чи (і) концептуальної метонімії образних уявлень, які через вербалізацію понять закріплюються в морфологічній і семантичній структурі слова. Термін **образна мотивація** в запропонованому розумінні охоплює виникнення різнотипних образних уявлень, об'єктивованих у двоплановому змісті мовних одиниць та в особливостях їхньої формальної структури. Морфологічна будова дериватів такого типу через мотивувальну (твірну) основу закріплює вибір із ментального лексикону слова-мотиватора як відповідного мовного позначення лівої частини (образу-джерела), обраного для називання ознак чи властивостей об'єкта номінації зі складного образного уявлення (комплекс-структури, емпіричного гештальта, – за термінологією К. І. Декатової [9, с. 19–20]). Наприклад, особливості вияву таких рис характеру й поведінки, як пихатість, бундючність, зверхність, погорда, зарозумілість, можуть бути позначені в українській мові десубстантивними дієсловами **індичитися** ‘розм. надиматися, як індик; бундючитися’ [СУМ IV 27]; **зайндичитися** ‘набундючитися, набурмоситися, зробити невдоволене обличчя’ [СЛГ, с. 98]: *Та бери ж, чого запишалася, – прикрикнула, осяяна щастям мати. – Людина дає, а воно, ще й індичиться* (Ю. Збанацький) [СУМ IV 27]; *Після почутого хлопець почав індичитися, наче усе це його не стосувалося і він хотів би щонайшвидше звідси піти* (В. Підмогильний) [ТСУМ-20]; *... міг закинути гранату будь-куди, перевершував у цьому самого сержанта і не заносився, не індичився, скромно пересмикував широкими плечима* (П. Загребельний) [КУМ]. Морфологічна будова таких дериватів вказує на зв'язок з образом **індика**, з яким відбулося зіставлення людини на основі зооморфної концептуальної метафори. І хоч словникова дефініція до лексеми *індик* ‘великий свійський птах родини фазанових, якого вирощують на м'ясо; самець індички; індійський півень’ [СУМ IV 26] не містить вказівки на ті особливості тварини, які послужили мотивувальними ознаками, проте інформація, знання людини про вигляд, поведінку індика, його зоровий образ (як цей птах надимає пір'я, розпушує хвоста, як наливається червоним кольором його голова, коли він створює відповідні “сердиті” звуки і виявляє невдоволення чимось та ін.) допомагають зрозуміти й пояснити особливості появи дериватів **індичитися**, **зайндичитися**. Закріплення описаних образно-метафоричних мотиваційних відношень у структурі похідних слів відображає формантна частина (у наведених прикладах – це суфіксально-постфіксальне поєднання афіксів та конфікс), яка “ідентифікує об'єкт найменування з певною категорією та її підкатегоріями, а твірна основа фіксує його індивідуальну ознаку” [7, с. 38]. При цьому метафоричне перенесення, як вважає О. О. Тараненко, відбувається “тільки на рівні значення кореня або попередньої основи в цілому”, афікси словотвірно оформлюють слово з новим значенням, як члена іншої тематичної групи “передусім під впливом певної аналогії” [25, с. 148]. Десубстантивні образні деривати, утворені на базі метафоричних мотиваційних відношень за типовими словотвірними моделями української мови, становлять організовану систему похідних одиниць, об'єднаних у межах певних частин мови (іменників, прикметників, дієслів і прислівників) у словотвірні типи зі спільним словотвірним значенням “*ознака об'єкта, схожа (аналогічна) до ознаки денотата, названого твірним словом*”, які формують словотвірну категорію подібності.

Окрім різнотипних метафоричних мотиваційних відношень, термінологічне поняття **образної мотивації** може охоплювати деривати, утворені на основі метонімічних концептуальних моделей. Здебільшого словотвірні процеси, пов'язані з асоціативно-метонімічним способом сприйняття й називання елемента дійсності, засвідчують усвідомлення (констатування) суміжності певних референтів на основі “універсальних зв'язків” (просторових, часових, різнотипних логічних відношень між поняттями про предмет, ознаку, дію і т. ін.) [Детально див.: 25, с. 13–32]. Появу образного змісту в дериватах такого типу фіксуємо значно рідше й пов'язуємо із залученням у процеси

номінації стереотипних образних уявлень, які закріплюють сприйняття часових, кількісних, просторових, причиново-наслідкових та інших відношень через відсилання до антропонімів чи топонімів, пов'язаних із цими поняттями. Наприклад, називання ознак 'надзвичайно давній, старий', 'дуже глибокий шар ґрунту' може бути відображено через зв'язок з образом першої, за Біблією, людини – Адама: **адамський** – прикм. до Адам. *Що це у вас за могили такі? – Це ще адамські могили, од самого Адама* [СГНН I 48]; **адамів** – **адамова земля**, глибоко зорана й тому неврожайна земля [СБойкГ I 33]. Творення таких прикметників засвідчує важливий вплив релігійних понять та фонових знань мовців на формування асоціативно-образних уявлень та вибір мотиватора. Біблійну назву Адам в українській мові зараховуємо до культурно опрацьованих (значущих, важливих) лексичних одиниць, яка увійшла до низки сталих фразеологічних висловів: *Адамові діти, за Адама (за часів Адама), Адамове ребро (реберце), від Адама-Єви починає* – коли хто широко балакає про непотрібні й загальновідомі речі та ін.

Подекуди формування метонімічної моделі може ґрунтуватися на таких фонових знаннях про елемент дійсності, що закріпилися лише в певній групі носіїв української мови. Так, назва явища природи **чумацький дощ** відображає суміжний зв'язок між уявленнями про 'дрібний дощ, який іде декілька діб' як причину того, що чумаки не могли в таку погоду вирушати в дорогу. Закріплення прикметника **чумацький** (дощ) у "Словнику діалектизмів українських говірок Одеської області" містить вказівку на мотивувальну ознаку – 'коли йшов такий дощ, чумаки не могли їхати, звідси і назва його' [ДіалОд 76]. У діахронічному аспекті таке лексичне тло прикметника **чумацький** не дає підстав розглядати його творення в контексті образних мотиваційних відношень, оскільки виражає прямі зв'язки з мотиватором *чумак*. Проте збереження цієї лексеми в сполучі **чумацький дощ** у діалектному мовленні зі значенням 'дрібний дощ, який іде декілька діб' із поступовою втратою (стиранням) названої супровідної інформації призводить до "переміщення фокусу уваги" з одного (певного) об'єкта на інший, суміжний із ним, при цьому "концептуальна структура, породжена буквальним смислом метонімічно вжитого слова, є аномальною, тобто сприймається як образ, троп" [18, с. 160]. Важливо, що процес архаїзації первинного значення похідного слова С. Б. Козінець розглядає з-поміж причин появи словотвірних метафор [15, с. 100].

Формування образних мотиваційних відношень може відбуватися й на основі поєднання метафоричних та метонімічних концептуальних моделей. Виразно це явище простежуємо, наприклад, для творення десубстантивних ад'єктивів: **барвінковий** 'який має колір квітів барвінку; голубуватий': *Білясті хмарини на очах розпливаються і тануть у барвінковому небі* (В. Козаченко) [СУМ I 105]; **вівсяний** 'кольору соломи вівса; світло-жовтий': *Такий молодий* [Уланов], *вродливий, з вівсяними бровами над синіми, чистими-чистими очима* (І. Вільде); **Вівсяне волосся** [СУМ I 550]; **кукурудзяний** 'який має колір стиглої кукурудзи; золотисто-жовтий': *В хустині кукурудзяного кольору, в червоних відблисках сонячного проміння ... Мариня справді виглядала надзвичайно* (І. Вільде) [СУМ IV 388]; **лілейний** 'кольору лілеї; такий, як у лілеї': *Тадеуш згадував лілейний цвіт руки, Ключа й записочку, ще досі* (А. Міцкевич, перекл. М. Рильського) [СУМ IV 515]. Називання ознаки відбувається передусім через встановлення подібності між елементами дійсності (ознаками предметів або явищ та рослинами, їхніми квітами, плодами та ін.), а також на "метонімічній транспозиції за моделлю *ознака – її носій*" [25, с. 145], тобто назвою ознаки одного предмета виступає назва іншого, наділеного схожими особливостями.

Запровадження широкого трактування **образних мотиваційних відношень** дає підстави розглядати в цьому аспекті й такі десубстантивні деривати (передусім дієслова), які лише через морфологічну структуру, а саме через вибір твірної основи, відображають зв'язок із певним образним уявленням, наприклад: **заморячити** (← моряк) – *мол.* Змусити когось до певних дій [УЖ, с. 148]; **мармулядити** (← мармуляда) – *нарк.* Стан наркотичної ейфорії [212]; **підсокиритися** (← сокира) – піддобритися, здобути довір'я. *Та до нашої Марини легко*

підсокиритися, вона любить улесливі слова [СПолтГ 75]; *підсокирюватися* – фам. Намагатися знайти підхід до когось, набиватися в друзі. *То такий хитряк, що підсокириться хоч до кого* [СГНН III 120]; *прицибулится (прицибулюваце)* (← цибуля) – влаштуватися, розташуватися, знайти (знаходити) пристановище. *Чаго ти прицибулевсе кала мене* [ЕСУМ IV 583; СПГ 175]. Структурні особливості таких слів у поєднанні зі змістом, який вони виражають, формують своєрідне експресивне забарвлення, проте це не дає змоги встановити чіткі й зрозумілі мотивувальні ознаки (подібність чи суміжність асоціативно поєднаних понять), взяті за основу деривації. Попри те, що творення таких лексем підпорядковане тим самим моделям, за якими творяться інші образні деривати, джерелом асоціативно-образних зв'язків слугують однакові поняттєві сфери, до яких належать іменники-мотиватори (артефакти, природа, людина та ін.); а не зовсім вмотивований вибір твірної бази, вважаємо, відображає головну специфіку формування словникового складу соціолектів – мовну гру, подекуди й сміхову першооснову. Похідні одиниці з названими особливостями їх структури й семантики вже привертали увагу дослідників і отримали трактування як слова із парадоксальною внутрішньою формою (Т. В. Матвеева); із формальною (М. Раммельмайер), умовною (О. П. Єрмакова) чи експресивною мотивацією (І. С. Улуханов, С. Б. Козінець) [Окремі положення див.: 27]. Вважаємо, що мотиваційні відношення, пов'язані з появою наведених дієслів, можна кваліфікувати як **образно-експресивні**, тобто такі, для яких головним чинником у виборі концептуальної структури для формування образного уявлення виступає особливий почуттєво-емоційний стан мовця, що призводить до “складних асоціативних зв'язків між раніше не пов'язаними когнітивними структурами, а також смисловими структурами мовних знаків”, – і це спричиняє появу “когнітивно-семіологічного парадоксу” [9, с. 13]. Парадоксальний спосіб мислення як невід'ємна частина передусім поетичного світосприйняття реалізується через парадоксальні словесні поетичні образи. На думку Л. І. Белехової, образ і є парадоксом, протиріччям, він завжди випромінює множинність смислів [2, с. 161]. Парадоксальне сприйняття елементів дійсності, як засвідчує мовний матеріал, може бути реалізоване й у сфері уснорозмовного мовлення.

Отже, виокремлення образних мотиваційних відношень з урахуванням когнітивно-мовних механізмів їх появи та закріплення в морфолого-семантичній структурі лексичних одиниць є важливим чинником для опису дериваційно-мотиваційних процесів, пов'язаних із виникненням чималої кількості похідних утворень з образним змістом у різних сферах функціонування мови. Закріплення в цьому термінологічному понятті компонента образний (образні відношення) відображає і специфіку формування концептуальної структури (образного уявлення) для називання обраної мовцем ознаки об'єкта дійсності – метафоричних і метонімічних концептуальних моделей, – і особливості її лінгвального втілення у двоплановому змісті мовних одиниць, який розвинувся внаслідок дериваційних процесів. Подальші дослідження типології образних мотиваційних відношень сприятимуть систематизації образних дериватів української мови та їх комплексному групуванню в словотвірні парадигми та гнізда.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Образ (опыт концептуального анализа). *Референция и проблемы текстообразования*. Москва, 1988. С. 11–24.
2. Белехова Л. І. Образний простір американської поезії : лінгвокогнітивний аспект : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04. Київ, 2002. 476 с.
3. Бісікало О. В. Концептуальні основи моделювання образного мислення людини. Вінниця : РВВ ВДАУ, 2008. 163 с.
4. Блинова О. И. Образность как категория лексикологии. *Экспрессивность лексики и фразеологии* : межвуз. сб. науч. трудов / редколл. : К. А. Тимофеева и др. Новосибирск : НГУ, 1983. С. 3–11.

5. Болотнова Н. С. Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте. Томск : Изд-во Том. гос. пед. ун-та, 1994. 212 с.
6. Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1959. 492 с.
7. Грещук В. В. Иван Ковалик як дериватолог. *Збірник праць і матеріалів на пошану Івана Ковалика*. Львів, 2003. С. 7–13.
8. Гуцуляк Т. Є. Образно мотивовані прикметники української мови (на матеріалі відсубстантивних дериватів із суфіксом -уват- (-юват-)). *Virtus : Scientific journal* / голов. ред. М. А. Журба. 2017. № 13. С. 159–165.
9. Декатова К. И. Смыслообразование знаков косвенно-производной номинации русского языка : когнитивно-семиологический аспект исследования : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10. 02. 01. Волгоград, 2009. 48 с.
10. Залевская А. А. Психолінгвістическіе исследования. Слово. Текст : Избранные труды. Москва : Гнозис, 2005. 543 с.
11. Земская Е. А. Виды семантических отношений словообразовательной мотивации. *Wiener Slavischer Almanach*. 1984. Bd. 13. S. 337–349.
12. Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей / під керівниц. Барбари Кассен. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. Т.1. 576 с.
13. Кассирер Э. Сила метафоры : *Теория метафоры* / пер. с нем. Москва : Прогресс, 1990. С. 33–44.
14. Клименко Н. Ф. Мотивація. *Українська мова : Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. С. 382–383.
15. Козинец С. Б. Аффиксальная декорреляция как фактор развития словообразовательных метафор. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. 2010. № 3 (15). С. 100–105.
16. Козинец С. Б. Словарь словообразовательных метафор русского языка. Саратов : Саратовский источник, 2011. 284 с.
17. Лопатин В. В. Метафорическая мотивация в русском словообразовании. Лопатин В. В. *Многогранное русское слово : Избранные статьи по русскому языку*. Москва : “Издательский центр “Азбуковник””, 2007. С. 267–271.
18. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 608 с.
19. Полянина Е. В. Метафорические процессы в словообразовании : на материале производных глаголов с образной мотивацией : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Саратов, 2006. 197 с.
20. Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и приёмы описания). Москва : URSS, книжный дом “Либриком”, 2009. 172 с.
21. Потёбня А. А. Теоретическая поэтика / сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова. Москва : Высшая школа, 1990. 344 с.
22. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 844 с.
23. Снитко О. С. Образ як глибинна структура мовних одиниць і базовий шар концепту (когнітивний аспект). *Життя у слові* : зб. наук. праць на пошану академіка В. М. Русанівського / відпов. ред. В. Г. Складенко. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 496–502.
24. Тараненко О. О. Образність. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. С. 422–423.

25. Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах (основные семантические процессы). Київ : Наукова думка, 1989. 256 с.
26. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка / 2-е изд. Москва : Русский язык, 1990. Т. 1–2. 1742 с.
27. Улуханов И. С. О степенях словообразовательной мотивированности слов. *Вопросы языкознания*. 1992. № 5. С. 74–89.
28. Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку. *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 132–137.
29. Ширшов И. А. Типы словообразовательной мотивированности. *Филологические науки*. 1995. № 1. С. 41–55.
30. Шмелёв Д. Н. Введение. *Способы номинации в современном русском языке* / отв. ред. Д. Н. Шмелёв. Москва : Наука, 1982. С. 3–45.
31. Юрина Е. А. Образный строй языка. Томск : Изд-во Томского ун-та, 2005. 156 с.
32. Haskell R. E. Giambattista Vico and the Discovery of Metaphoric Cognition. *Cognition and symbolic structures : The Psychology of Metaphoric Transformation* / ed. by R. E. Haskell. Norwood, N. J. : Ablex, 1987. P. 67–82.
33. Makkormak E. R. The cognitive beauty of metaphorical images. *Revue beige de philology et de l'histoire*. Bruxelles, 1990. Т. 68, № 3. P. 646–657.

УДК 81.161+81'373.6

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-10>

СЕМАНТИКА СЛОВА КУПАЛО В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Жуйкова М. В., д. філол. н., професор

*Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
пр. Волі, 13, Луцьк, Україна*

mzhujkova@ukr.net

У статті проаналізовано версії етимології слова *купало*, запропоновані в різних джерелах. Наведено аргументи на користь версії, згідно з якою східнослов'янська назва свята літнього сонцестояння, що продовжує праслов'янське **kipadlo*, мотивована праслов'янським дієсловом із значенням 'горіти'.

Ключові слова: етимологія, табування, міфологічна номінація, обряд, день літнього сонцестояння, Іван Хреститель, Купало.

SEMANTICS OF THE WORD КУПАЛО IN THE COMPARATIVE HISTORICAL ASPECT

Zhuikova M. V., Doctor of Philology, Professor

*Lesya Ukrainka Eastern European National University
Volia Avenue 13, Lutsk, Ukraine*

The origin and semantics of the word *купало* (*Купало*; often in the combination *Іван Купало*), which serves for the nomination of the feast of the summer solstice in the East Slavic lands, have been in the focus of scholarly attention of folklorists, ethnographers, and linguists for at least two centuries. There are several versions of the etymology of this term, which have been adopted in etymological dictionaries of the East Slavic languages. The German etymologist E. Berneker was the first to propose the version of the etymology of the nomination *Купало*, according to which this word is a derivative of the verb *купати*; *Купало* was formed as a calque form the Greek name *John the Baptist*, n water'. However, the authors of "An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language", also linking the origin of *Купало* to the verb *купати*, emphasize that during the feast, bathing in water plays a special role. According to the third version by the Russian scholar B. Rybakov, the nomination *Купало* is related to another root *куп-* (Ukr. *купа*, *скупчення*) and might be defined by the meaning 'together', since a lot of people took part in the feast. The Belarusian

etymologist V. Martynov proposed the etymology, which derives the nomination *Купало* from the Proto-Slavic root **куп-* with the meaning 'to burn'.

The latter version seems to be the most probable to us. It is supported by linguistic and extralinguistic data. The material collected in the Belarusian and Ukrainian territories, particularly in Polesia, is of the greatest interest. In the Belarusian dialects, the use of the word *купало* for denoting both ritual (at the feast of the summer solstice), and ordinary bonfires preserved up to this day. The oldest records of the word *купало* in Old East Slavic texts (the 14th century) present the plural of this word (*купалы* or *купалья*), not its singular form. The plural form *купалья* denotes not the feast itself as a marker of time within the annual cycle, but the main component of the feast – the ritual bonfires lit on hills.

Ethnographic records prove the central role of the ritual bonfire at the feast of the summer solstice. In the past, the ritual bonfire was prepared and lit in a specific way. The bonfire was believed to have protective powers. The behavior of the participants of the feast during its burning was strictly regulated. The archaic forms of the bonfire reveal the symbolization of the universe through the image of the world tree, on the top of which the sun burns.

In the Proto-Slavic times, the word *купало* (**купadlo*), along with its general meaning 'bonfire', might have acquired a specific meaning 'a bonfire on a certain night of the solar cycle, lit in honour of the god of the sun'. In our opinion, this word has never been used to denote the god of the sun whose name might have been tabooed. However, *купало* might have been its epithet. The functioning of the word *купало* in the language (first of all, for the East Slavs) as the name of the feast of the summer solstice might have been facilitated by the fact that the church tried to eliminate old feasts from the people's consciousness, prohibiting to hold them. Accordingly, such a prohibition also concerned the nominations of pagan deities of the highest rank. The nomination *купало* turned out to be quite felicitous, because it satisfied the people's requirements for the transparency of the name. It can be explained through the connections with burning, ritual bathing in water, as well as with such words as *купно*, *купі*, since the feast was of a public nature.

The absence of the word *купало* in the South Slavs (in the presence of the basic root) may prove its dialectal (first of all, East Slavic) nature.

Key words: etymology, tabooing, mythological nomination, rite, day of the summer solstice, John the Baptist, Kupalo.

Походження і семантика слова *купало* (*Купало*), яке служить для номінації свята літнього сонцестояння на східнослов'янських землях, перебуває в центрі уваги фольклористів, етнографів, лінгвістів щонайменше два століття; йому присвячені численні наукові і псевдонаукові розвідки. Інтерес до цієї лексеми цілком зрозумілий: вона позначає одне з головних свят дохристиянського календаря індоєвропейських народів, яке церква, попри колосальні зусилля, не змогла остаточно знищити². Попри значні зусилля науковців різних країн і шкіл, багато номінацій міфологічного характеру (серед них, зокрема, *Коляда*, *Русалії*, *Купало*) ще не мають задовільного та загально визнаного тлумачення. Це пов'язане, крім всього іншого, з тою обставиною, що, як зазначив свого часу В. Топоров, лексеми такого типу підлягають не лише загальним законам розвитку мовної системи. "Окрім звичайної типології семантичних переходів та заборон, властивих природним мовам, при аналізі міфологічних імен доводиться мати справу з семантикою немовних систем, і передусім з типологією називання елементів міфологічної системи" [1, с. 11]. З іншого боку, не можна відкидати і дію такого вагомого в архаїчних суспільствах чинника, як табування сакральних номінацій, що спричиняло появу паралельних назв, інколи вельми численних. Не виключено також, що закріплена в тій чи іншій культурі назва міфологічного об'єкта колись була маргіальною, локальною, утвореною на основі випадкової ознаки, і тому не може відбивати сутності того чи того явища. При етимологізації міфологічних назв не можна ігнорувати й такий потужний чинник втручання у форму первісної номінації, як народна етимологія. Отже, у процесі етимологізації міфологічної лексики навряд чи можна досягнути остаточної результату, тому нові версії етимологічних рішень завжди матимуть право на існування.

Відомі наукові етимології слова *купало* (квазінаукові, яких не бракує, залишаємо поза розглядом) тяжіють до двох альтернативних типів. Перший можна умовно назвати профанним, а другий – сакральним. Тлумачення профанного типу спираються на якусь реальну ознаку народного свята, від якої і виводиться назва *купало*. Згідно з найпоширенішою етимологією, *купало* утворене від кореня *куп-* (*купатися*): назва *купало* мотивована або звичаєм ритуального купання під час свята, або зняттям заборони на купання

² Активне заміщення традиційних поганських свят християнськими почалось у IV ст. На одному із Вселенських соборів при запровадженні свята Різдва Івана Предтечі (Хрестителя) християнські ієрархи спеціально призначили його на день, близький до дня літнього сонцестояння — одного з найбільших свят річного циклу.

(неритуальне) у річках та озерах після свята (до дня літнього сонцестояння купання, як правило, заборонялось). Така етимологія представлена, зокрема, в “Етимологічному словнику української мови” [2, III, с. 145]; у ньому також міститься вказівка на те, що слово *купало* виникло за праслов'янської доби і мало форму **kǫpadlo* (утворення з суфіксом *-dl-*).

Інший механізм утворення слова *купало* запропонував німецький етимолог-славіст Еріх Бернекер. На його думку, номінація *Купало* (первісно, очевидно, як міфологічна власна назва) заступила слово *Хреститель* у складній номінації *Іван Хреститель*, Різдво якого було штучно припасовано до часу давнього поганського свята. Отже, слов'янське *Купало* було утворене як калька грецького *Βαπτιστής*, буквально ‘той, хто купає, занурює у воду, тобто хрестить шляхом занурення у воду’ (див. [3, I, с. 600]). Ця версія набула найбільшого поширення в сучасних етимологів: вона прийнята також М. Фасмером [4, II, с. 419] та О. Трубачовим [5, XII, с. 60], однак відкинута О. Мельничуком [2, III, с. 145].

Ще одну версію “профанного” походження назви свята запропонував Б. Рибаків, який припустив, що номінація *купало* могла бути зумовлена значенням ‘купно’, ‘разом’, оскільки свято було велелюдним. У такому разі іменник *купало* слід вважати похідним від іншого кореня з формою *куп-*. Рибаків зауважив, що мотивація слова *купало* дієсловом *купати* погано узгоджується з тим фактом, що “головною дією свята були ігри біля нічного багаття”, а не купання [6, с. 294–295].

Етимології сакрального типу вперше з'явилися в роботах представників так званої міфологічної школи Росії ще в середині XIX ст. Зокрема, Ф. Буслаєв вважав, що слово *Купало* є ім'ям бога й утворене від кореня *куп-/кип-*, одним із значень якого було ‘блискучий, ярий, білий’ (при цьому міфологічний *Купало* ототожнювався із сонцем). Буслаєв указав на інші значення кореня *куп-/кип-*, на основі яких могла утворитися номінація сонячного бога, зокрема, ‘гніватися, сердитися’, а особливо ‘жагуче бажати’ (про любовну пристрасть); рефлексом відповідного значення індоєвропейського кореня вважається ім'я римського бога кохання *Купідон* (*Cupido*). Цю версію прийняв і активно пропагував О. Афанасьєв у своїй відомій книзі “Поетичні погляди слов'ян на природу” [7, с. 348–350].

В. Топоров у дослідженні, присвяченому етимології слів міфологічного характеру, при етимологізації лексеми *Купало* звертає увагу на ту обставину, що купальський ритуал не меншою мірою, ніж із водою, пов'язаний із вогнем – як земним (багаття), так і небесним (сонце). Тому ім'я *Купало* етимологізується вченим на основі одразу двох слов'янських коренів: **кур-* ‘горіти’ (він реалізований у сучасних варіантах *кип-* та *кван-*) та **кǫр-* ‘занурювати у воду’. Для номінації *Купала* від кореня **кур-* В. Топоров вважає релевантним не тільки значення ‘горіти’, а й значення ‘гніватися’, ‘пристрасно бажати’, тобто переживати сильну емоцію, гостре відчуття [1, с. 12]. Ця аргументація повторена й в енциклопедії “Міфи народів світу” (автори відповідної статті В'яч. Всев. Іванов та В. Топоров): “Назва *Купала*... від дієслова *купати*, *кипіти*, споріднене з лат. *cupido*, *Купідон*, “прагнення”: пор. індоєвроп. корінь **kū/ǵp-* із значенням ‘кипіти’, ‘закипати’, ‘пристрасно бажати’...” [8, II, с. 29].

На межі сакрального та профанного тлумачень, як нам видається, опиняється етимологія білоруського дослідника В. Мартинова, яка відтворена в “Етимологічному словнику білоруської мови”. Критикуючи поширену версію Е. Бернекера, дослідник наголошує на дохристиянському походженні назви *купала*. На його думку, ця номінація пов'язана з праслов'янським дієсловом горіння **kupēti / kǫpati*, яке могло мати значення ‘очищення вогнем’. Це дієслово збереглося до нашого часу в білоруській мові у формах *купець*, *купаць* ‘диміти, горіти без полум'я’ [9, с. 161].

Суттєвою вадою всіх щойно наведених етимологій є їхня слабка прив'язка до часу і простору. Як можна зрозуміти із непрямих вказівок, що їх дають автори різних версій (за винятком Е. Бернекера), поява слова *купало* (*купадло*) датується принаймні праслов'янською добою. Однак залишається незрозумілим, коли і на яких теренах це слово стало позначати свято літнього сонцестояння. Якщо в основі іменника лежить праслов'янське (чи навіть

глибше – індоєвропейське) дієслово, то очікувалося б значно ширше розповсюдження номінації свята *купало*, ніж це спостерігається, адже традиція святкування дня літнього сонцестояння відома по всій Європі, причому навіть у неіндоєвропейських народів (угорців, фінів). Якщо ж вважати, що *купало* є пізнішою номінацією, яка виникла лише на східнослов'янських землях і заступила якусь давнішу, первісну назву свята, то відпадає необхідність шукати витоки слова *купало* в індоєвропейській добі. Що ж до версії Е. Бернекера, то вона викликає низку запитань, і серед них таке: чому калька з грецької утворена всупереч словотвірним закономірностям слов'янських мов, адже в калькованому слові мав би бути суфікс із семантикою діяча (щось на кшталт **Купатель*), а не інструмента, як в слові *купа(д)ло*.

Мета нашої статті полягає в обґрунтуванні правильності одної з наведених версій етимології лексеми *купало*. Не претендуючи на остаточне розв'язання цієї складної проблеми, висловимо наші міркування з приводу мотивації слова *купало*.

Розпочнемо аналіз із короткого огляду відомих в європейських мовах номінацій свята літнього сонцестояння. За характером мотивації їх можна розподілити на три основні типи:

а) назви від імені святого Івана Хрестителя: болгарське *еньовден, янювден, еневден*; польське *dzień sw. Jana*; чеське *pálit Jána*; *Joninės* у литовців; *день святого Джона* в Англії; *святого Йоганна* у Німеччині; *сан Джованні* в Італії; *святого Ханса* в Норвегії; *Сен-Жана* у Франції; *юханнус* у Фінляндії; *йонсок (jonsok)* у Данії і т. д.;

б) назви від номінації астрономічної події – дня літнього сонцестояння (середини літа): *mitsummerdag* в Англії, *midssommar* у Швеції;

в) назви без чіткої внутрішньої форми: *купала, купало, купайло* (а також ті ж слова у поєднанні з *Іван*) у східних слов'ян; *sobotky, sobótky, sobytky* у західних (словаки, поляки, частково на Лемківщині).

Очевидно, що номінації першого типу відносно легко піддаються хронологізації: вони з'явилися після встановлення свята на честь Різдва Івана Хрестителя, вірогідно в першому тисячолітті нашої доби. Цілком імовірно, що номінації від імені *Іван* заступили та повністю витіснили у відповідних народів давнішу назву свята літнього сонцестояння. Появу іменників другого і третього типу, взагалі кажучи, датувати неможливо: вони можуть бути як доволі давніми, дохристиянськими, так і пізніми, тобто такими, що виникли у період боротьби церкви з поганською обрядовістю. Однак той формалізм у називанні одного з найбільших свят річного циклу і відстороненість від його суті, які виявляються у номінаціях другого типу, свідчать радше на користь їх пізнього виникнення. Номінація *sobotky*, яка докладніше буде розглянута нижче, ґрунтується на вторинних ознаках свята.

З усіх номінацій лише слово *купало* може претендувати на роль архаїчної назви, що містить у собі ім'я сонячного бога, на честь якого влаштовувалося свято. Якщо це так, то ми маємо справу з унікальним випадком, коли попри всі намагання церкви винищити ім'я цього поганського бога, воно все ж таки збереглося в назві свята та в численних фольклорних творах. У такому разі матимуть рацію Ф. Буслаєв та його послідовники, виводячи назву *купало* з індоєвропейської давнини. Чи це справді так? І в яких аргументах, крім римського Купідона, який, до речі, ніколи не був богом Сонця, може знайти підтримку така інтерпретація? І чим пояснити особливу, абсолютно унікальну роль східних слов'ян, яким пощастило зберегти архаїчну назву свята, на тлі інших європейських народів, яким це не вдалося? Питання на кшталт наведених можна перелічувати довго. Однак, на жаль, здебільшого вони залишаються без відповідей.

Обговорювати питання етимології назви *купало* маємо намір, виходячи з таких положень, що мають статус припущень:

1. Свято літнього сонцестояння в певний часовий період і в тому самому етномовному колективі мало не одну, а декілька номінацій, утворених на основі різних коренів. Наявність декількох назв могла бути пов'язана з тим, що основна, сакральна, номінація, що містила ім'я бога, підлягала табуванню.

2. Унаслідок боротьби церкви з поганськими віруваннями сакральна назва зникла і була заступлена вторинними номінаціями.

3. Східні слов'яни не становлять у цьому аспекті винятку серед інших народів.

Тому, на нашу думку, назву *купало* слід розглядати як одну з маргінальних номінацій, яка активізувалась уже в другому тисячолітті нашої доби, після поширення християнства на східнослов'янських теренах. Однак це не виключає давності виникнення цієї назви – часом її утворення радше за все могла бути праслов'янська доба.

Розглядаючи сучасну семантику слова *купало*, слід насамперед звернути увагу на ту обставину, що воно не є однозначним. Крім значення 'свято літнього сонцестояння', *купало* (у фонетичних варіантах *купáло, кúпало, купа́йло, купалиця, купа́йлиця* тощо) має значення 'ритуальне багаття, запалене в ніч на 24 червня' (за старим стилем). У такому значенні це слово добре відоме в діалектах білоруської мови, причому фіксується вже в давніх етнографічних записах (початок XIX ст.) [10, с. 398]. Сучасні етнодіалектні дослідження на Поліссі засвідчують, що, незважаючи на значну редукцію самого купальського обряду, номінація його центрального компонента – багаття – словом *купало* зберігається. Так, у ході експедицій Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР неодноразово фіксувалися такі номінації: *На купалного Івана робылы вогни на цилум сэли. Называли тыи вогни кúпала. На горци кúпала, сэрэдь вулицы просто, на грудку дэсь* [11, с. 131]. Так само називалася на Поліссі й купа кропиви, яка заміняла багаття: *Пасярод вулицы нагрэбаеш пяску кучку, а ў кучку тады стыркали крапиву. Да на ўсему сялу. Тамака одна кучка [девушек] буде купáла делать, тамака – другая. "Пашли купáла изделаем и будем прыгать чэрэз тое купала". А хто не перепрыгне, дак лажыцца пад купала, пад тое крапиву, а тады чэрэз яго и перепрыгають* [11, с. 131]. На Поліссі словом *купало* (*купа́йло*) подекуди називають також й обрядові багаття, запалені 21 травня, у день т. зв. Микульного Івана – Івана Богослова. *"Иван Микульный, дак тые годы агонь накладуць на берази да песьни поють жанки. У нас это кажущь, шо купа́йло, да это лён будзе добрэ радзиць"... "Беруть деркачы да кочаныки да на хвою почэпляють да палять купа́йло. То Микульный Иван. А где на Юрья, а ў нас на Ивана"* [11, с. 112].

Значення 'багаття' для слова *купало* та його фонетичних варіантів характерне також і для фольклорних текстів, передусім поліських. Див. його вживання в білоруських купальських піснях:

Да гарэла купала янесенька,

На купаллі дзяцючкоў паўнесенька.

Да гарэла купала, погарэла,

На купаллі дзяцючкоў пагалела.

Да гарэла купала з паўночы,

Да павыпекла ведзьме вочы,

Каб вона ўночы не хадзіла,

Да нам шкоды не рабіла [12, с. 191].

На гары купала гарэла,

Ды на ім хлопцаў згалела.

*Ды гарэла купала яснюсенька,
На купале дзяўчат паўнюсенька* [13, с. 149].

*Да месяцу, месяцу,
Узыди раненька,
Развядзі купалейка,
Музыкам ігранейка* [13, с. 292].

*...Андрейка молодзеньки!
Ўстань же ранюсинько...
Выйдзи ж ты на вулицу,
Развядзи Купальнійка,
Дзевочкам гулянійка* [14, с. 143].

В українських піснях, зібраних передусім на Поліссі та Волині, також можна натрапити на слово *купало* та його варіанти в значенні 'ритуальне багаття'. Див. початок пісні із зібрання Лесі Українки:

*Ой, молодая молодежи,
Ой, вийди, вийди на вулицю,
Розпали дівкам купалицю!
Ой, як маю виходити,
Вам купалицю розпалити?..* [15, с. 12].

У селі Тур Ратнівського району Волинської обл. у 1968 р. був записаний варіант тієї ж купальської пісні з таким початком:

*Вийди, Грицю, на юліцю,
Розведи дівкам копаліцю.
– Чого я маю виходити,*

Дівкам купале розводити [Приватний архів автора].

Український етнограф Василь Кравченко, що фіксував фольклорну та етнографічну спадщину на Житомирському Поліссі у двадцятих роках ХХ ст., ще до голодомору, записав ту саму купальську пісню в двох варіантах; їх зіставлення дозволяє виявити старе значення слова *купайло*:

*Хто не прийде купайла класти,
Той поуйде свиней пасти* [16, с. 356].
*Хто не прийде огню класти,
Той пойде собак пасти* [16, с. 520].

Отже, мовні та фольклорні дані з українського та білоруського Полісся свідчать про вживання апелятива *купало* та його варіантів (*купале, купайло, купайлиця, купалейка, копайлиця* тощо) у значенні 'ритуальне багаття, що запалюється під час святкування літнього сонцестояння'.

Для виявлення ролі ритуального купальського багаття варто звернути увагу на його форму та способи його виготовлення. Згідно з давніми етнографічними записами з теренів Білорусі (зробленими у першій чверті ХІХ ст.), спочатку в землю закопували довгу палицю, потім

обкладали її по всій висоті соломою та коноплями, інколи й льоном, а нагорі чіпляли жмут соломи. Цю споруду підпалювали, використовуючи так званий “живий вогонь”, тобто вогонь, отриманий тертям двох шматків дерева. Купало спалахувало по всій висоті, і його інтенсивне горіння створювало вражаючий ефект. Учасники обряду підкидали в багаття принесені з собою березові гілки. Після того, як стос догорав приблизно до половини, через нього починали стрибати парубки [10, с. 398–400]. Дещо інший варіант обряду описав один із кореспондентів П. Шейна у середині ХІХ ст., також із теренів Білорусі: колесо, густо змазане дьогтем, чіпляли на довгу жердину, однак у землю її не закопували. Жердину із палаючим колесом носили по полях, де росте жито. Велелюдна процесія зупинялася на межах, де учасники свята співали і танцювали [14, с. 141–142]. На українському Поліссі форма багаття була дуже близькою до білоруської. За матеріалами дослідника Полісся В. Давидюка, у ХХ ст. багаття виготовляли таким чином. На святого Юрія хлопці вибирали в лісі сосну, обрубували від низу до самої верхівки всі гілки та до половини висоти стовбура здирали кору. До верхівки дерева чіпляли старе колесо. У такому вигляді дерево залишалося в лісі й до свята встигало висохнути. На Купала до нього зносили підпал, дрова з усіх дворів, додавали хмизу, соснових гілок і все це урочисто підпалювали в присутності всієї громади. Вогонь мав сягнути верхівки дерева і запалити колесо [17, с. 39]. Пор. білоруські купальські пісні з мотивом запалювання колеса:

А на гарэ калясо,

Гарыць яно харашо [13, с. 151].

Описані особливості виготовлення купальського багаття та його вигляду зберігають архаїчну символіку ритуалу літнього сонцестояння, яка з часом була розмита в більш примітивних і доступних субституатах (солома, гілки, кропива замість дерева, будь-який хатній непотріб замість старого колеса). В архаїчних формах ритуального об'єкта, центрального для купальського дійства, виявляються ознаки символізації світобудови через образ світового дерева, на верху якого горить (палає) сонце. Для реконструкції архаїчної символіки купальського обряду важливо також узяти до уваги, що на Поліссі замість колеса жердину міг увінчувати кінський череп, який також спалювався в купальському багатті, див. про це докладніше у статті В'яч. Всев. Іванова [18, с. 39]. В обрядовості та віруваннях багатьох індоєвропейських народів кінь, зокрема голова коня, осмислюється як втілення сонячного божества. Тому два засвідчених в описах купальського обряду ритуальних об'єкти (колесо і кінський череп, які мають згоріти) слід розглядати як дуже архаїчні символи з еквівалентною семантикою. Ці міркування підтверджують нашу думку про те, що саме багаття є центром купальського ритуалу.

На теренах України та Білорусі відомі й інші значення слова *купало*, і майже всі вони стосуються об'єктів, так чи інакше пов'язаних зі святом літнього сонцестояння. *Купалом* називались ритуальна лялька, вбрана у жіночий одяг, прикрашене деревце, смолоскип, жмут соломи, що чіплявся до жердини, тощо, (докладніше див. у [19, II, с. 182–200], [20, с. 228–250]). Найбільша кількість значень цього слова зафіксована саме на українсько-білоруському Поліссі.

Безсумнівність того факту, що основою ритуалу було багаття (воно збереглося як релікт навіть там, де інші елементи свята давно зникли), дозволяє нам висунути припущення, що первісним значенням слова *купало* могло бути ‘багаття’, ‘вогонь’, а буквально – ‘те, що горить; те, що запалює’. Суфікс *-л-* (варіант *-йл-*), що розвинувся із праслов'янського *-dl-*, указує на семантику *poena agenti*. Мотиваційною основою для слова *купало* (**kupadlo*), як припускав В. Мартинов, могло бути праслов'янське дієслово **kupiti* ‘горіти, палати’ (з кореневими аломорфами *kip-* та *quan-*). До нашого часу дієслово **kupiti* збереглося в нечисленних континуантах, здебільшого в діалектах східнослов'янських мов: брянське *кэпиться* ‘тліти’ (*Ещё уголья кэпятся*) [21, XVI, с. 101], укр. (поліське) *кэпеть, кэплить* ‘жевріти, тліти’ (*У печі елі кэпліє*) [2, III, с. 146], білор. *кэпіць, кэпіцца* ‘тліти, горіти’ (*Як гарыць торф, то гавораць – кэпіцца торф, яго не патушыши*) [22, II, с. 574] (див. також

[5, XIII, с. 112]). Цікаво, що на білоруському Поліссі подекуди побутує й слово *кэпало* у значенні звичайного (неритуального) багаття (див. [23, с. 146]). У цьому зв'язку становлять інтерес й зафіксовані В. Далем похідні від основи *купал-* рос. діалектні (симбірські) *купальница*, *купаленка* 'багаття в полі, в лісі', 'вогонь на ночівлі' [24, II, с. 219]. Очевидно, що названі іменники не належать до кола обрядової (купальської) термінології. В українських діалектах відома назва світлячка *купала*, *купалка* (*Lampyris posticula*), яку пояснюють тим, що цей світлячок з'являється в час літнього сонцестояння, на Купала (див. [2, III, с. 145]). Однак не виключено, що ця номінація зумовлена передусім здатністю світлячка світитися в темряві, ніби горіти, і це припущення дозволяє пов'язати назви *купала*, *купалка* безпосередньо з дієсловом **kupiti*.

Для відтворення формальної еволюції лексеми *купало* важливо взяти до уваги і ту обмежену інформацію, яку дають дві найдавніші фіксації свята Купала в давньоруських текстах (приблизно з середини XIV ст.): *до ивана д(ь)не до купаль*; *на канонъ и Ивана д(ь)ни. на самаѣ коупальѣ* [25, IV, с. 331]. В обох вживаннях вжита множина іменника, що дозволяє припускати, що принаймні в середині XIV ст. узуальною формою було не *купало* (в однині), а *купалы* чи *купалья* (у множині). Форма множини логічно пояснюється, якщо виходити з того, що слово *купало* в наведених вживаннях означало багаття. Природно називати ніч ритуального свята множиною від слова *купало*, оскільки вогнів було багато (їх обов'язково запалювали по всіх селищах, де цього не забороняла церква). Якщо припустити, що свято отримало номінацію від імені поганського божества, якому був присвячений обряд, то слід було б очікувати форми однини, а не множини. Синтагми на кшталт *до ивана д(ь)не до купаль* можуть свідчити про поступову еволюцію номінації свята літнього сонцестояння. Церква, викорінюючи стару назву чи назви свята, вимагала позначати цю дату ім'ям Івана Хрестителя, проте для збереження інформативності повідомлення книжники і хроністи спирались на більш відомий у суспільстві часовий маркер – розкладені повсюдно багаття, які були центральними складниками традиційного свята. Якщо наше припущення про значення слова *коупальѣ* правильне, то логічно бачити те саме значення і в характерному зачині чи приспіві білоруських та українських купальських пісень, де вживається темпоральна синтагма (*Ой*) *на Івана на Купала...* (див., наприклад, купальську пісню у записах М. Гоголя [26, с. 112]). Цей зачин майже точно відтворює структуру старої конструкції *до ивана д(ь)не до купаль* – з першим темпоральним маркером – християнським ім'ям і другим маркером – апелятивом. Білоруські записи пісень дозволяють простежити такі форми на позначення часу події: *на Ївана, на Купала; на Ївана Купала* [13, с. 69; 100, 101, 124 та ін.], *Ой рана-рана на Івана (Яна)* [13, с. 75, 100, 101, 124, 125 та ін.]. Із цих прикладів видно, як відбувалась редукція старої темпоральної конструкції: замість двох прийменників перед кожним з іменників (*на* чи *до*, в залежності від значення синтагми) стали вживати лише один. Можливо, саме ця редукція стала поштовхом до утворення складної номінації *Іван Купало*, що набула форми називного відмінка і почала сприйматися не як синтагма з темпоральним значенням, а як подвійна номінація календарного свята. Наведені міркування дозволяють зрозуміти, чому слово *купало* стало назвою свята саме у східних слов'ян (це не виключає праслов'янського походження самого іменника): первісно вирази на кшталт *на Івана, на купала; до Івана, до купала (до купал)* виникли в давньоруській мові, згодом вони спростились до форми *на Івана купала* (знахідний відмінок). Не виключено, що осмислення слова *купала* як власної назви (укр. *Купало*, рос. *Купала*) і відповідне написання з великої літери належить саме збирачам фольклорного матеріалу в першій половині XIX ст.; як відомо, вони перебували під сильним впливом міфологічної теорії фольклору.

Для виявлення типологічних паралелей походження слова *купало* варто також звернутися до синонімічного найменування купальського свята – *sobotky*, *sobótka*, тим більше, що терени, де вживаються обидва слова – *купало* і *sobótka*, частково перетинаються. Версію походження слів *sobotky*, *sobótka* першим подав польський етимолог А. Брюкнер. На його думку, слова *sobotky*, *sobótka* на позначення свята походять від назви дня тижня – суботи. Як відомо, це

слово є запозиченням з іврити. Логіка його міркувань така: оскільки субота передує неділі, дню святковому, то і кануни свят почали називати суботами (спочатку день перед Великоднем і Зеленими святами, а потім – вечір та ніч перед св. Яном (див. [27, с. 505]). Ця етимологія була розкритикована Б. Рибаківим у книзі “Язичництво давніх слов’ян”. На його думку, слово *sobótka* є не запозиченим, а власне слов’янським найменуванням свята, воно має прозору внутрішню форму й означає буквально ‘спільне перебування’, оскільки утворене від кореня ‘бути’ і префікса *so-* (*zi-*), тобто ‘разом’. Таке потрактування спирається на громадський характер свята, у якому брали участь майже всі мешканці поселень (людину, яка без поважних причин уникала перебування в гурті, підозрювали у відьмацтві). На нашу думку, запропоноване Б. Рибаківим тлумачення слова *sobótka* видається значно переконливішим, аніж етимологія А. Брюкнера. Не виключено, що назва *sobótka* виникла ще в дохристиянські часи як одна з маргінальних, описових назв для свята літнього сонцестояння. У поляків ця номінація співіснує з іншою назвою свята – *dzień sw. Jana*.

Суттєво, що другим значенням слова *sobótka* було ‘ритуальне багаття’ (*Na dzień świętego Jana zawsze sobótka palana*). Слово *сobotка* в обох своїх значеннях (як найменування купальського свята і як назва ритуального багаття) поширене не лише в західних слов’ян, а й на українсько-польському етнічному пограниччі (Лемківщина, Полісся). У тому ж значенні ‘багаття’ воно зафіксоване у лемківських купальських піснях:

На святого Яна собітку палили –

Ей, Яне, Яне, святий Яне! [28, с. 236].

Появу цього слова на українських теренах можна пояснити безпосереднім західнослов’янським впливом; що ж до розвитку його семантики в польській мові – від назви свята до назви багаття, то вторинне значення у слова *sobótka* могло з’явитися як семантична калька зі східнослов’янського *купало* ‘ритуальне багаття’.

Наше потрактування вихідного значення слова *купало* не виключає того, що номінації з коренем *куп-* замінили якесь давнє, можливо, табуйоване ім’я бога Сонця, якому було присвячене свято літнього сонцестояння. Справжнє його ім’я церковна влада прагнула вилучити зі свідомості носіїв традиційної культури. На східнослов’янських землях у процесі боротьби християнства з народною культурою могла відбутися актуалізація давньої номінації *купало*, раніше маргінальної (можливо, це слово було одним з епітетів бога Сонця, поряд із номінацією *Ярило*). Ім’я *Купало* не заборонялося церквою з тої причини, що приєдналося до християнського імені *Іван*.

Запропонована В. Мартиновим етимологія слова *купало*, що відносить його виникнення до праслов’янського періоду, підтверджується лінгвістичними та екстралінгвальними даними. На нашу думку, лексема *купало* могла позначати і звичайне багаття, і ритуальне багаття у певну ніч сонячного циклу, коли його запалювали на честь бога сонця. Спосіб виготовлення і розпалення ритуального багаття, приписувані йому оберегові властивості, символіка окремих його частин, чітко регламентована поведінка учасників свята під час його горіння та інші особливості не залишають сумніву, що це багаття осмислювалось як сакральне.

Актуалізація лексеми *купало* на східнослов’янських теренах вже після прийняття християнства, активне використання його в самому обряді та обрядових піснях у різних значеннях, можливо, були спричинені саме заборонами церкви на вживання номінацій поганських божеств. Відсутність слова *купало* у західних та південних слов’ян (за наявності вихідного кореня в різних фонетичних варіантах) може свідчити на користь його діалектного, східнослов’янського характеру.

Утвердженню в мовах східних слов’ян слова *купало* як назви свята могла сприяти й та обставина, що воно цілком відповідало народним вимогам до прозорості найменування. Корінь слова *купало* збігався одразу з трьома коренями: *куп-1* (‘горіти’), *куп-2* (‘купати’) та *куп-3* (*купно, купа*). Це давало можливість трактувати назву свята через зв’язки з горінням, із

ритуальним купанням у воді, а до того ж пов'язувати її зі словами типу *вкупі*, оскільки свято мало громадський характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Топоров В. Н. Из наблюдений над этимологией слов мифологического характера. *Этимология*. 1967. Москва : Наука, 1969. С. 11–21.
2. Етимологічний словник української мови. В 7 т. Київ : Наукова думка, 1982–2012.
3. Verneker Erich. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1924.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. Москва : Прогресс, 1986–1987.
5. Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд. Москва : Наука, 1973–2016.
6. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. 2-е изд. Москва : Наука, 1994. 610 с.
7. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. Москва, 1995. Т. 3.
8. Мифы народов мира: Энциклопедия : в 2 т. Москва : Советская энциклопедия, 1992.
9. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : в 13 т. / рэд. В. У. Мартынаў. Мінск : Навука і тэхніка, 1989. Т. 5. Каяць – Ліпянка. 320 с.
10. Czarnowska M. Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wejskiego ludu na Białej Rusi dochowywanie. *Dziennik Wileński*. Wilno, 1817. Т. 6. S. 396–408.
11. Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва : Индрик, 2005. 600 с.
12. Бывалькевич П. Иван Купала в д. Углах Слуцкого уезда Минской губернии. *Этнографическое обозрение*, 1891, № 3. С. 190–192.
13. Купальські і пятроўскія песні. Мінск : Навука і тэхніка, 1985. 631 с.
14. Белорусские народные песни, с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями. Сборник П. В. Шейна. Санкт-Петербург, 1874. 566 с.
15. Леся Українка. Купала на Волині. *Зібрання творів* : у 12 т. Київ : Наукова думка, 1977. Т. IX. С. 9–29.
16. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Київ : ІМФЕ, 2009. Т. 2. 640 с.
17. Поліська дома : фольклорно-діалектологічний збірник. Луцьк, 1991. Вип. 1.
18. Иванов В. В. Ритуальное сожжение конского черепа и колеса в Полесье и его индоевропейские параллели. *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древнейшей славянской духовной культуры: источники и методы*. Москва : Наука, 1989. С. 79–87.
19. Воропай О. Звичаї нашого народу : в 2 т. Київ, 1991.
20. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. Москва : Наука, 1979. 287 с.
21. Словарь русских народных говоров. Ленинград : Наука, 1980. Вып. 16. 376 с.
22. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : в 5 т. Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1986.
23. Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые семиотические моделирующие системы. Москва : Наука, 1965. 246 с.

24. Даль В. И. Словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1955.
25. Словарь древнерусского языка (XI-XIV в.в.) : в 10 т. / гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва : Русский язык, 1991. Т. IV.
26. Песни, собранные Гоголем. *Полное собрание сочинений и писем* : в 17 т. Москва-Киев : Издательство Московской Патриархии, 2010. Т. 17. 934 с.
27. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1927.
28. Колесса Ф. Українська усна словесність. Львів : накладом фонду “Учитесь, брати мої”, 1938. 643 с.

УДК 811.161.2'282.2'367.622(477.82)

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-11>

ПОЗИЦІЙНА РЕАЛІЗАЦІЯ ГОЛОСНИХ В ІМЕННИКОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ І СУМІЖНИХ ГОВІРОК)

Зінчук Р. С., к. філол. н., доцент

*Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
просп. Волі, 13, м. Луцьк, Україна*

zinchuk_@ukr.net

На матеріалі західнополіських і суміжних говірок проаналізовано флексійну систему іменників з огляду на вияви в говіркових закінченнях фонетичних закономірностей окресленої території, зокрема специфіки позиційної реалізації сучасних голосних. Установлено, що флексійну варіантність у субстантивній парадигмі визначають такі типи для системи вокалізму досліджуваного ареалу особливості: обниження і розширення вимови наголошеного [и] > [и^е], [е] після твердого консонанта; підвищення і звуження артикуляції ненаголошеного [е] > [и], [і]; заступлення наголошеного [а] > [е] після м'якого та шиплячого приголосного; пересування артикуляції ненаголошеного [о] до високого підняття і посилення його лабіалізації.

Ключові слова: говірка, голосні фонемі, позиційні варіанти голосних, іменник, відмінок, флексія.

POSITIONAL REALIZATION OF VOWELS IN THE NOUN ENDINGS (CASE STUDY OF THE WESTERN POLISSIAN AND THE RELATED DIALECTS)

Zinchuk R. S., PhD in Philology, associate professor

*Lesia Ukrainka Eastern European National University
Prospect Voli, 13, Lutsk, Ukraine*

The study of the inflexion system from the standpoint of its innovative phonetic specificity in every Ukrainian dialectal system is of great importance and necessary for the comprehensive explanation of all the details of the formation process of the Ukrainian substantive inflection.

The scholars M. I. Zubrytska, L. V. Riabets, K. D. Glukhovtseva have tested an invariant over-dialect model for the inflexion-based formation of nouns on the relevant materials. The obtained data of the study give grounds to consider inflection in every dialect as a system and provide further opportunities for a detailed study of the dialect differences in substantive paradigm and the factors that cause them.

The purpose of this study is to analyze the features of the positional realization of modern vowels in the inflexions of the noun paradigm using a wide range of possible case forms in the dialects of Western Polissia and the adjacent territories. The case study involves maximal repertory of noun case forms. Realization of this goal implicates performance/accomplishment of the following tasks: to trace the case forms, marked by the influence of the phonetic patterns in the spontaneous dialectal speech of the Polishchuks; to systematize the selected material according to the specificity of each vowel articulation in the noun ending and to comment on the reasons for the appearance of several positional variants of one and the same vowel in the dialectal space. The source base of the research is represented by the author's own records of dialects, made in 154 settlements of Volyn and Rivne regions, as well as Brest region of the Republic of Belarus.

The analysis of the materials has revealed that positional variations in the vowel endings of nouns are one of the essential manifestations of the active influence of the phonetic regularities of the Western Polissian and adjacent dialects on the local substantive paradigm. Flexion variability in the dialectal noun inflexion system is predetermined by the differences in the vowels realization, so typical for the vocalized system of the studied area: the reduction and extension in the pronunciation of [и] > [и^е], [е] in the stressed position after a solid consonant; increase and narrowing in the articulation of the unstressed [е] > [и], [і]; alteration of the stressed [а] > [’е] after soft and sibilant consonants; shift in the articulation of the unstressed [о] to high lifting and amplification of its labialization. The characteristic for the local phonetics phenomenon of the reduction and extension in the pronunciation of [е] > [а] can be considered as an additional criterion for the differentiation of the innovations of the phonetic nature in the dialects of the southwestern part of the studied areal. The alterations of [а] > [е] and [о] > [а] have an optional manifestation, limited by the system of the unstressed vocalism in one of the Western Polissian dialects.

Examples of an invariant realization of a peculiar ending, fixed in a separate dialect, may indicate existing till present day openness of the process of the dialect inflexion norms formation.

Key words: dialect, vocal phonemes, positional variants of the vowel, noun, case, flexion.

Одна з причин існування відмінностей у морфології української діалектної мови – особливості фонетичної системи місцевих діалектів. Щоправда, “діалектні форми можуть розрізнятися фонетично й тоді, коли на їх оформлення діяли чи діють різні чинники” [2, с. 6]. Тож вивчення специфіки інновацій у флексійній системі кожної української говірки (зокрема з огляду на вплив фонетичних закономірностей досліджуваного ареалу) необхідне для найповнішого з’ясування всіх деталей процесу формування української субстантивної словозміни.

Представити словозміну кожного діалекту як систему з можливістю детального вивчення причин існування відмінностей у субстантивній парадигмі дозволяє наддіалектна інваріантна модель формотворення іменників, апробована на відповідному матеріалі М. І. Зубрицькою (бойківські говірки) [5], Л. В. Рябець (говірки центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності) [9], К. Д. Глуховцевою (східнословобожанські говірки) [3]. Тривале спостереження над спонтанним діалектним мовленням жителів Західного Полісся і суміжних територій та системний підхід до опису субстантивної словозміни окресленого ареалу дали змогу репрезентувати специфіку й варіативність рефлексії давніх голосних в іменникових закінченнях західнополіських і суміжних говірок у спеціальній нашій розвідці [4]. З’ясовано, що флексійну варіантність у субстантивній парадигмі визначають передусім континуанти давнього *ѣ, а також етимологічних *о та *е, якість рефлексії яких, як правило, залежить від наголосу, що також обумовлює просторову поведінку відповідних словоформ.

Позиційна реалізація голосних в іменникових закінченнях на матеріалі західнополіських і суміжних говірок дотепер не була предметом спеціального вивчення.

Мета статті – на максимально повному складі відмінкових форм проаналізувати особливості позиційної реалізації сучасних голосних у флексіях іменникової парадигми говірок Західного Полісся і суміжних територій. Реалізація поставленої мети передбачала виконання таких **завдань** дослідження: у спонтанному діалектному мовленні поліщуків простежити відмінкові форми, позначені впливом фонетичних закономірностей досліджуваного ареалу; дібраний матеріал систематизувати за специфікою зміни артикуляції кожного голосного в іменниковому закінченні; прокоментувати причини появи кількох позиційних варіантів того ж голосного в діалектному просторі.

Проаналізований матеріал (дослідженням охоплено 154 населені пункти Волинської, Рівненської областей, а також Брестської області Республіки Білорусь) засвідчив, що позиційні варіанти голосних у закінченнях іменників – один із суттєвих виявів до сьогодні відкритого й активного впливу фонетичних закономірностей західнополіських і суміжних говірок на місцеву субстантивну парадигму.

Флексійну варіантність окремих відмінкових позицій іменників нерідко визначають типові для фонетичної системи досліджуваного ареалу відмінності в реалізації наголошеного голосного [и]. Так, великий компактний ареал, що об’єднує більшість говірок у межах

обстеженої території, крім східної та південної діалектних зон, утворюють словоформи родового відмінка однини субстантивів жіночого роду та називного відмінка множини іменників з наголошеним закінченням *-e* після кінцевого твердого приголосного основи, яке розглядаємо як закономірний для західнополіського вокалізму наслідок часткового обниження та розширення артикуляції [и] в наголошеній позиції: *в мейї систри^e, отак'е рук'і кала плити^e, коло стини^e так і стояли, по трох нас став'али до коси^e, були^e босийї з висни^e, ше нікому типэрика биди^e нима вили^eк'ийї / посл'а вуїни^e ото бидá, с'ого року нима так'ейї мокроті^e, ти^e в тейї вдови^e п'рибудиш / каже м'ин'і, сик завше спускали / ну-у с:осні^e / а йак? / с:осні^e; вже сини^e жонатийї були^e, там всеїк'і по'вставалис'а тійї машини^e, на л'убі^eйї пості^e в нас були^e сух'ейї гриби^e, де тип'іро там тійї хати^e / корівник був / корови^e, партувини^e л':ані^eйї були^e, жиди^e по сус'іц'к'і тримали магази^eна, постолі^e з ли^eк поплет'ани, потóm стали лампи^e, логуні^e пороби^eлис'а типэр / все в т'іл'ів'ізори сид'ет', були^e млині^e тійї шо то в'іпром, х'ібá то хати^e / хатини^e йак'е ниб'уд' / нивили^eчк'і, ото баби^e старіши розказуйут' / шо то були^e чворуні^e / чи то йак, тійї боц'уні^e вже мо-о п'ийіс'ат л'іт йе в нас, образи^e в минé завше в рушниках.*

Менш частотне в досліджуваному ареалі повне заступлення наголошеного [и] > [e]; пор. словоформи аналізованих відмінкових позицій: *вже посл'а воїне колхоз став, жиде буле / лавк'і мали / буле ї б'іднийї жиде / вс'еко було* (Березичі Лбш.), *кони буле / воле буле / було все* (Цир Лбш.), *було мн'іго во'де того року* (Ворокомле К-К.), *до стинé приставили і йак соб'і хоч, грэчани / йачм'ін:и крупé* (Карасин К-К.), *п'іде в л'іс / хоч лозé нарубайе, тут корове стойели* (Радове Зр.), *чи ми'н'і вуде хто прин'іс* (Губин Лк.), *во'не м'усили втикати бе^uз вуїне, бабе мо'ло'тели ц'іном, буле^u такé^u казанé^u / дас' вз'алис'а* (Дорогиничі Лк.); пор. фіксації М. М. Корзонюка в західноволинських говірках: *вжа бабе давно на бураках* [7, с. 67], *захутіле панé* [7, с. 76], *ду паршуї вуїне* [7, с. 77], *варбé* [7, с. 80], *нима в хати вудé* [7, с. 107], *буцонé кружинеють над силóm* [7, с. 144].

Народнорозмовна традиція засвідчує також варіантну реалізацію закінчення описуваних відмінкових позицій в окремо взятій говірці, пор.: *гэта хата ше до воїні була, було биди^e в ту воїну* (Вичівка Зр.), *травé нам нигде ни давав / м'усили верос кусéти курувам, лек з ло'зé надирé і так'е пусто'лэ пл'ів, шоб тико Господ' нийак'ийї вуїни^e ни дав* (Полиці К-К.), *сирні^e були^e так'і / жали / і ц'іні^e / то молотили, так хати^e гур'іли / страшно / а типэр хорóши хати / мурóвани / а п'устк'і* (Залісці Рж.).

Відповідно до загальної тенденції вторинного пом'якшення консонантів у групах **гы, *кы, *хы* іменники з основою на задньоязиковий і фарингальний приголосний у родовому відмінку однини та називному відмінку множини діалектної парадигми отримали закінчення *-і*. У більшості говірок обстеженого ареалу, крім східної та південно-східної діалектних зон, така зміна послідовно простежена в ненаголошеній позиції, однак під наголосом, очевидно, з огляду на особливості західнополіського вокалізму поширена флексія *-е*, пор.: *гану́ча і кругóm ног'е во'лок'і так'е, ж:і'ет'н'і мук'е пиклі^e хл'іб, позал'іт'ус'а то було багáто меду в дочк'е, вірвало кусок рук'е отак, дорóга такó до рик'е шла, та шо типэр / ни йіднейї блох'е ни побáчиш; де ни гл'ен' / одні^e облог'е, так'е стог'е с'іна, так'ейї кочирг'е завше кала пéчи, лисник'е ни давали і гол'ак'і врубáти, чолов'ік'е кóс'ат' і спивáйут' / жунк'е жнут' і спивáйут' / ни те шо зáра, сосно́ви п'ін'к'е вéл'ми смі́лни, і спудниці'і / і сорочк'е / і хвартух'е / все ткáне, репйах'е тійї кругом.*

Спорадично в обстежених говірках фіксовані словоформи називного відмінка множини іменників із закінченням *-e* після кінцевого твердого задньоязикового та фарингального приголосного основи, як-от: *пирогé, сирн'агé* (Мала Глуша Лбш.), *ниткé, мужикé, кошикé* (Велимче Рт.), *машинкé, гладшикé, ганучкé, сно'пкé, пирогé* (Дорогиничі Лк.). Кілька позиційних варіантів наголошеного [и] простежено в окремо взятій говірці, пор.: *приймакé, крамаркé, карто'чкé*, однак *го'ро'дники^e, квити'чкі^e, по'душки^e, ж'інкі^e, кі'лишки^e, го'ришки^e* (Губин Лк.).

З огляду на обниження та розширення артикуляції [и] в наголошеній позиції флексія *-ми* орудного відмінка множини, первісно характерна для відповідних форм субстантивів давніх вокалічних **-ї-основ* та деяких основ на приголосний, а згодом фіксована у словоформах іменників історично інших різновидів, може бути реалізована у варіантові *-ми^е*: *пирогі^е з йагуд'мі^е, свин'мі^е зайн'євс'а* (Смідин Ст.), *лед' дойїхали ті^еми кон'мі^е* (Нуйно К-К.), *зёмн'у за пól'шчи бро'бл'єли кун'мі^е* (Мала Глуша Лбш.).

Відмінності в реалізації голосного [e], наслідки яких можуть визначати специфіку окремих відмінкових позицій діалектної парадигми іменника, пов'язані передусім із поширеною в західнополіських і суміжних говірках тенденцією до підвищення і звуження артикуляції названого звука в ненаголошеній позиції. Так, великий ареал, що об'єднує більшість говірок центральної та північної діалектних зон Волинського Полісся, а також говірки Берестейщини, утворюють словоформи орудного відмінка однини субстантивів жіночого роду м'якого типу відмінювання з ненаголошеним закінченням *-ийу* – фонетичною видозміною історично закономірної флексії відповідних виявів іменників давніх **-jā-основ*: *с пасóлийу суп варі́ли, бу́л'би зва́рит' ма́ти / посма́чит' / ну так ол'ї́а с цибу́лийу / то таке́ йї́ли в пист, вик'і́дали наво́з шух́лийу, за клу́нийу найшлі́е йогó, то не^уре^д не^дї́лийу зма́жиши то́го то́ка глі́нийу руде́йу хороше́, те́рницьийу те́рли / рука́ми, на́ша ха́та че^уре^нї́еци́йу бу́ла кри́е́та, запла́ті́ли нам за ту робо́ту зирно́м / пишані́еци́йу, па́лицийу / ка́зали старі́е л'у́де / мо́ре розгорну́в на дв'і сторо́ніе*. В окремих говіркових групах північно-західної, північно-східної діалектних зон та південній частині говірок центральної діалектної зони досліджуваної території фіксовано ще один варіант фонетичного розвитку флексії *-ейу*, пор. зі спонтанного мовлення: *пирог'і с пасóл'ї́у так'і до́бри, зажа́рували цибу́л'ї́у, за те́йу ву́лиц'ї́у, с п'іс'н'ї́у жили́ / хоч і трудо́ було́ / типе́р шос' ни чу́ти те́йї п'іс'н'ї, со'ло́му ту́йу зн'іма́ли / а чирипі́еци́йу кри́ели*. На думку І. Г. Матвіяса, “форми з ненаголошеним закінченням *-'ї́у*, поширені в говірках Берестейщини, зрідка фіксовані в подільських та полтавських говірках, можна розглядати як наслідок індуктивного впливу інших форм із флексійним [і], хоча дослідники небезпідставно пов'язують це явище з відповідними фонетичними процесами” [8, с. 55]. Частотність використання аналізованих флексійних варіантів при формотворенні орудного відмінка однини субстантивів жіночого роду в окремих західнополіських говірках визначає граматична аналогія, пор. із живомовними свідченнями жителя с. Привітівка Зр.: *ої пости́ели / ба́ло пирид па́ськийу ма́ти назбира́йе то сі́ра / то ма́сла / а так вже хо́щиц':а / али н'е / ни йї́ли; а ба́ло ж ри́би було́ к'ї́лки хоч // ба́т'ко пої́де на́ ноч / встанові́е'т кул':а́ / то зава́лит' ха́ту те́йу ри́би'ї́у / насу́шимо ри́би нимá в'іс'т^м'а ск'ї́ки / і так те́йу сухе́йу ри́бийу йак вже п'іст / то ше пирог'ів с пасóліе́йу на о'л'ї́ах / таї́ так*.

Наслідками підвищення і звуження артикуляції [e] нерідко позначена ненаголошена флексія *-ем* орудного відмінка однини іменників середнього роду: *там за їва́нц'овим по́ле^м зра́зу на́ше було́, ото́ вже по́ле^м награ́діе^в / її́дніе́ бурї́аніе́, лед' с то́го л'ї́са ви́бравс' / до́бре шо со́нце було́ / то за со́нце^м, вже з м'ісци́м порá оприд'ї́ліе́тис'а*.

Відмінності в оформленні окремих відмінкових позицій діалектної парадигми іменника, простежені в кількох говірках південно-західної частини досліджуваного ареалу, можемо пов'язувати з характерним для системи вокалізму цих говірок явищем обниження та розширення артикуляції [e] в наголошеній позиції, пор. форми давального та орудного відмінків однини субстантивів чоловічого роду: *конáви дава́ли, хоча занисі́е ковал'óви* (Дорогиничі Лк.), *х'їба́ ві́го'риши її́дніе́м ко'на́м, товкача́м так і товклі́* (Губин Лк.), *коне́м розго'ра́ли ти карто́пл'і і ві́еко'пали* (Хобултова В-В.), *прача́м то за́вжди ма́ма бил'ї́о то́йе бі́ли* (Бужанка Ів.), *то'вкача́м і типе́р кут'у́ товча́м, прача́м бйе́мо / так'є́ї дериві́аніи зро́бл'аніи́ пра́ч* (Жашковичі Ів.); пор. також форму місцевого відмінка однини іменника *кїнь*, фіксовану в окресленому ареалі М. М. Корзонюком: *на ї́дному́ кунáві ї́де* [7, с. 157].

Один із чинників впливу на флексійну варіантність іменникової парадигми – діалектна особливість позиційної реалізації фонем [а], що, за спостереженням Г. Л. Аркушина, ділить Волинське Полісся приблизно порівну (“ізогласа проходить з південного заходу на північний

схід” [1, с. 55]), – підвищення і звуження вимови наголошеного [а] після м’яких і шиплячих кінцевих приголосних субстантивної основи. Так, у говірках центральної, північної та північно-західної діалектних зон досліджуваної території заступлення [а] > [’е] фіксовано в називному відмінку однини субстантивів жіночого роду, оформлених за зразком іменників колишніх *-jā-основ, як-от: *вел’ми симн’е вилі’ка бул’а, мн’ека зимн’е, зимл’е бул’а платнай’а, свой’е бул’а земн’е*. Розрізнені говіркові групи в межах окресленого ареалу формують структури із флексією -’е родового відмінка однини іменників чоловічого і середнього роду, оформлених за моделлю субстантивів давніх *-jō-основ: *сві’нку до кнур’е гоні’ли, м’усила їти’е до вдови’е, ни бул’о ше в нас так’ого лині’евого женці’е, пудійшли’е до муравл’е, нигд’е ї на сп’ічк’і ни бул’о т’ого рубл’е, ним’а в тиб’е ко’н’е / м’усиш найм’ати, шо с т’ого йідн’ого йіц’е / хоч би дво’їе; пор. також закінчення після кінцевого шиплячого консонанта іменникової основи, як-от: *в нас ни бул’о свитач’е, хл’опци то т’іко до мн’ач’е, а також вс’і до одн’ого хрушчі’е візбирали, в ког’о ни бул’о прачі’е, з одн’ого корчі’е*. Живомовні свідчення вказують на можливість взаємозаміни флексій -’а та -’е в окремо взятій говірці, пор. форми родового відмінка однини субстантива кін’: *вувс’а м’ало с’їйали / х’їб’а дл’а ко’н’е тр’ошки // йак ни ст’ало ко’н’а / то ї зус’ім ни с’їйали* (Мала Глуша Лбш.), *так’е хаз’айі / шо ни кон’а ни бул’о св’ого / нич’ого, ко’ни прав’да дорог’е булі’е / до кон’е шоб доробі’етис’а / зо дв’і кор’ови тр’е прод’ати* (Ситовичі Квл.).*

Позиційна реалізація наголошеного [а] після м’яких і шиплячих кінцевих приголосних основи визначає специфіку формотворення давального, орудного та місцевого відмінків множини іменників у західнополіських говірках. Флексії -ам (-’ам), -ами (-’ами), -ах (-’ах) історично закономірні для вказаних відмінкових позицій субстантивів давніх *-ā-, *-jā-основ, однак з огляду на високий ступінь уніфікації закінчень у множинній парадигмі з найдавніших часів закріплені за відповідними відмінками іменників інших словозмінних типів, у говірках центральної, північної та північно-західної діалектних зон досліджуваної території після м’якого і шиплячого кінцевого консонанта іменникової основи представлені фонетичними варіантами -’ем, -’еми, -’ех, пор. із живомовними свідченнями: *шо ти’ем вишн’ем робі’ти / гет ни зна’їу / со’хнут’ і вс’о, а шо вже пишаниці’ем нароби’в тої в’їт’ор вчор’ашн’її / до зимл’ї прибі’в, то вже вчитил’ем плат’ат’ / ним’а шо гриши’єти, хто бог’ач:уї / то найм’е йак’ого же’нці’е / зирн’о давалі йім / ти’ем жинці’ем, шо ти’ем пол’ем робі’ти / так’е зар’обли; з вишн’еми пирог’е, пуд йаблун’еми нич’ого ни рост’е / вже ї ни сад’имо, за клун’еми, то вже одм’училас’ / шо х’одит’ оно с к’їй’еми, прийіхав ск’орійу с ти’еми врач’еми, ти’еми прач’еми б’їеш, пуд курч’еми хав’алис’а, от’о пол’еми наград’ів колх’оз / т’іко м’ак’і ї об’лаваток, за на’їшими пол’еми синок’іс одра’зу; трут’ на тих те’рниц’єх, в сус’їд’н’їх об’лас’т’н’їх, зб’иж у клун’єх погор’їла, по бо’л’ниц’єх бул’а, у скрин’єх зирн’о, шо вже с’ого р’оку цв’їту на йаблун’єх, в гай’єх хав’алис’а, на лавк’ах і на стул’ц’єх / скриз’, диті’єну пов’їсили на кий’єх, ми в л’їси в шалаш’єх сид’їли, в ти’єх корч’єх ноч’їймо, в по’л’єх хутор’а булі’є*.

Факультативний вияв, обмежений системою вокалізму західнополіської говірки с. Велимче Рт., має зміна ненаголошеного [а] > [е], пор. вплив такої фонетичної закономірності на флексійні варіанти різних відмінкових позицій діалектної субстантивної парадигми: *йак в’їшла хм’аре / йак упар’їшчит’ дошч, вже м’ого б’ат’ке брат пуш’ов у при’макі’є / там бул’а йог’о жінке і т’о’їше / то т’о’їше вел’ми скуп’а бул’а / вона ни б’рала л’о’жскайо о’л’її смачі’єти / а виритин’о в ол’її в’м’очит’ і тогд’їє в суп’и боршч / так шо т’іко^а де зір’очке пла’вайє, свин’ї купл’али вже дво’їе / в’єп’рике і сві’нку / в’єп’рике на с’ало^а / а сві’нку до кнур’е гоні’ли, у пом’єшчике ко’ро’в’ів бул’о бог’ато, ко’н’аке бул’а в чолов’їке в зам’їа’нах / то вин мин’е дост’авив дод’ому до м’атира ї до б’ат’ке / прав’да м’ати бул’а / а б’ат’ке ше з ву’їні’є ни бул’о, вирит’оне такі’є з д’єрве зр’обл’ани / пр’єдиво роб’єли, л’он обубі’єш / ше тр’єба ві’єнисти дис’ на зам’їжок / постилі’єти так’о рад’о’чк’еми, назив’али ш’єпке т’ого сноп’а так’ого вилі’єкого / шо ї рука’ми ни дуст’ане’и / то ї ві’єл’кеми / та уже поправл’єїш к’руг’ом, го’дов’алас’ їа в нидост’атк’ех*.

Фонетичну систему говірки с. Велимче Рт. вирізняє також розвиток ненаголошеного [о] > [о^а], [а], пор. позначені такою особливістю діалектного вокалізму іменникові словоформи у

спонтанному мовленні корінної жительки села: *от жи́то^а ве́жали / шоб же ж дав биз погóду, пасу́ в л'іси ко^аро^аві^е / то минé вже пуд л'ісам ждуть' / то йа ни їду дорóгойо / а їду вже бо́ко^ам / шоб ни схо^ані^ели, ло́жко^а ни мо́на йісти / трéбе хл'ібом вмач'éти / то хл'ібо^ам мач'éли ту о́мачку, не сту́л'чико^ави тої си^р / а наве́рхе до́сочке / ше ка́мин'а ци шос' важн'іше / і так о^ад:ушуйіц'а, хаї у слóйїкави скéсниц'а і в чирипл'áni посúди / попрóбуї / де вкусн'іше, по тим жи́тави збигáйе / і в сирéдину вода ни заходит' в ко́пу. Так зване “акання” спостережене також у сусідній говірці с. Датинь Рт.*

Більш продуктивні в досліджуваному ареалі позиційні варіанти голосного [o], які пов'язані з пересуванням артикуляції названого звука в ненаголошеній позиції до високого підняття і посиленням його лабіалізації. Зміна [o] > [o^y], [y] в говірках південно-західної діалектної зони та окремих берестейських визначає специфіку формотворення орудного відмінка однини іменників жіночого роду, оформлених за зразком колишніх *-ā-основ, пор.: *з ба́бо^yу, за рі́чко^yу, вози́ли хурма́нко^yу, прийі́хав забира́т'і маши́но^yу, со́ломо^yу кри́ли хати́ тійї, пра́ч нивилі́к'її з рúчку́у, капу́сту криші́ли з брата́хуу, йа ше д'івчину́у була́, варéник'ї с капу́стуйу, шчі́тку́у ма́зали;* пор. також фіксації М. М. Корзонюка в західноволинських говірках: *за па́ршую дитéную* [7, с. 68], *валéть па́лкую* [7, с. 79], *їде ... дурóгую* [7, с. 85], *пуд ла́вкую* [7, с. 128].

Посилення лабіалізації ненаголошеного [o] засвідчують варіанти закінчення -ови – фонетичного відповідника “флексії давального відмінка однини іменників давніх вокалічних *-й-основ, що прийняла на себе згодом і функції місцевого відмінка однини” [6, с. 98], пор.: *де'ї нид'іл'к'ї хлóпчико^yви бу́ло, типéрка б'їдно^yму чо^yло^yв'їко^yви і ни слабу́ї, дава́ли éти пайі́ / то мн'ї далé зéмн'у / а д'їдо^yви ни далé, ха́но йа скажу́ тво́му нача́л'н'їкуви, д'éd^m'куви далі́е пійет' л'їт і пійéтиро диті́ї біз ба́т'ка встали́е'с'а, вже то́му ста́ришуму гуну́куви дохóдит' со́рок л'їт скóро, одна́ машкара́ гудé на жи́то^yви, в с'їно^yви пуд образáми ста́вл'али ту мі́ску с кут'о́йу, коли́е ни заїди́е / то по́вно ла́хув на лі́ж^m'куви.*

Поширенню фонетичних варіантів аналізованих закінчень сприяє тенденція до уніфікації відмінкових форм іменників за моделлю твердого різновиду відмінювання, пор.: *з фасóл'о^yу пиру́г'ів наробі́т', там в нас за клу́н'уйу булі́, на со́н'ц'уви суші́ли.*

Висновки. Проаналізований матеріал засвідчив, що флексійну варіантність у діалектній іменниковій словозміні визначають такі типові для системи західнополіського вокалізму відмінності в реалізації голосних: обниження і розширення вимови наголошеного [и] > [и^е], [е] після твердого консонанта, підвищення і звуження артикуляції ненаголошеного [е] > [и], [і], заступлення наголошеного [а] > [’е] після м'якого та шиплячого приголосного, пересування артикуляції ненаголошеного [o] до високого підняття і посилення його лабіалізації. Додатковим критерієм диференціації інновацій фонетичного походження в говірках південно-західної частини досліджуваного ареалу можна вважати характерне для місцевої фонетики явище обниження та розширення артикуляції наголошеного [е] > [а]. Факультативний вияв, обмежений системою ненаголошеного вокалізму і флексійними варіантами в іменниковій парадигмі однієї західнополіської говірки, має зміни [а] > [е] та [o] > [а].

Приклади варіантної реалізації конкретного закінчення, фіксовані в окремо взятій говірці, можуть свідчити про відкритий до сьогодні процес становлення діалектних словозмінних норм.

Перспективу дослідження вбачаємо в потребі проаналізувати вплив на формотворення іменників типових для досліджуваного ареалу закономірностей у системі консонантизму.

Умовні скорочення назв районів

Волинська область: В-В. – Володимир-Волинський, Ів. – Іваничівський, К-К. – Камінь-Каширський, Квл. – Ковельський, Лк. – Локачинський, Лбш. – Любешівський, Рт. – Ратнівський, Рж. – Рожищенський, Ст. – Старовижівський.

Рівненська область: Зр. – Зарічненський.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія : навч. посіб. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 257 с.
2. Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні. *Українська діалектна морфологія*. Київ, 1969. С. 5–14.
3. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2005. 592 с.
4. Зінчук Р. С. Рефлекси давніх голосних у системі словозміни іменників західнополіських і суміжних говірок. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету* : зб. наук. пр. / за заг. ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9, Ч. 2. С. 58–70.
5. Зубрицька М. І. Бойківська іменникова словозміна : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 Київ, 1992. 19 с.
6. Історія української мови. Морфологія / упор. С. П. Самійленко та ін. Київ : Наук. думка, 1978. 539 с.
7. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика*. Київ, 1987. С. 62–267.
8. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. Київ : Радянська школа, 1974. 184 с.
9. Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонаддніпрянської суміжності : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1999. 16 с.

УДК 811.161.2: 81'373.2: 94 (477.64)

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-12>

ФОНОВІ ОНИМИ “СІЧОВОЇ СКАРБНИЦІ” ЯК ЗАСІБ КОНКРЕТИЗАЦІЇ ЧАСУ ТА ПРОСТОРУ

Ільченко І. І., к. філол. н., доцент

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

irynailchenko2017@gmail.com

Стаття присвячена фоновим онімам, які виступають як засіб конкретизації часу та простору, стають відображенням історії та топографії Запорізького краю від часів сивої давнини до сучасності. Для створення часової орієнтації текстів “Січової скарбниці” значущими є різні групи фонових онімів, оскільки вони нерозривно пов’язані з часовими та просторовими віхами Нижньої Наддніпряни.

Ключові слова: агіонім, демонім, еортонім, реаліонім, етніонім, хронотоп.

BACKGROUND THESE “SICHOVA TREASURY” AS A MEANS OF TIME CONCRETE AND SPACE

Ilchenko I. I., PhD in Philology, lecturer

*Zaporizhzhya National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article is devoted to background notifications, which serve as a means of specifying time and space, reflecting the history and topography of the Zaporizhzhya region from the time of ancient antiquity to the present. For creating the temporal orientation of the texts of the “Sich Treasury”, different groups of background ones are significant, since they are inextricably linked with the temporal and spatial landmarks of the Lower Dnieper.

In the “Sichova Treasury” background noises are a reflection of the history and topography of the Zaporizhzhya region from the time of ancient antiquity to the present. The interest in the texts of the writer is due, first of all, to the peculiarity of his outlook as a connoisseur of the Zaporizhzhya antiquity, as well as a deep understanding of a person living in different times and acting in different circumstances.

V. Chabanenko own names in the processed folklore texts of the “Sichova Treasury” acquire the historical color, perform the function of the spatial marker of the depicted events, the embodiment of the artistic concept of works, participate in the development of the composition of the text and solve individual and aesthetic tasks. An analysis of the onyms used by the writer makes it possible to explain their significance and role in a historical separate work. “Sichova Treasury” is represented by such groups of background ones, such as: demonym, eortonym, realionym.

On the periphery of the onomastic vocabulary as the actualizes of the historical time in VA Chabanenko processed folk works of the Lower Dnieper, there are such groups of their own names as ethnonym and ahionym.

he most significant in creating the spatial and temporal orientation of the text are real outsiders. The simulation of the events of the ancient period presupposes the reproduction of the historical color of this time, which manifests itself in the use of its own names, which simultaneously indicate a real or missing geographic object, as well as a concrete spell of time. The demons, along with the geographical names of different subgroups of toponyms, are a means of creating mythological time and space. The core of the onomastic vocabulary, as a means of specifying the time and space of legends and legends of the Lower Dnieper, is a group of background onyms that are genetically chrono section cutting.

Accordingly, the background onomastic vocabulary of the “Sichova Treasury” performs in addition to the nominative and text-creation functions, a pronounced chronotope, since it takes part in the formation of both temporal and spatial coordinates of the text.

Key words: ahionym, demonym, eortonym, realionym, ethnonym, chronotope

У “Січовій скарбниці” фонові оніми стають відображенням історії та топографії Запорізького краю від часів сивої давнини до сучасності. Інтерес до фольклорних записів В. Чабаненка зумовлений насамперед особливістю його світогляду як знавця давнини Запорожжя, а також глибоким розумінням людини, котра живе в різні часи та діє за різних обставин.

В оброблених фольклорних текстах “Січової скарбниці” В. А. Чабаненка власні назви набувають історичного забарвлення, виконують функцію просторового маркера зображуваних подій, втілення художньої концепції творів, беруть участь у розвитку композиції тексту та розв’язують індивідуально-естетичні завдання. Аналіз використаних онімів дає можливість пояснити їх значення та роль в окремому історичному творі. Просторова і часова конкретизація в авторській обробці легенд і переказів Нижньої Наддніпряни В. А. Чабаненка досягається шляхом уведення до тексту великої кількості фонових онімів, серед яких зафіксовано: 1) демоніми; 2) еортоніми; 3) реаліоніми (імена історичних осіб); 4) етніоніми; 5) агіоніми.

Демоніми – назви створінь надприродного, демонологічного світу, витворені уявою слов’янського народу, входять до “Січової скарбниці” як важливі актуалізатори часу і простору фольклорних текстів. Послугуючись класифікацією демонічних персонажів Н. Тяпкіної [3, с. 35], представлені оніми на означення демонічних істот, що виконують хронотопічну функцію, розподілено за трьома групами:

1) назви антропоморфних демонічних персонажів: **знахар** (людина, що лікує різними немедичними засобами, а також займається чаклуванням), **галдовник** (те ж саме, що чаклун, людина, яка займається чаклунством, тобто впливає магічними діями на природу й людей), **характерник** (чаклун, чарівник, найбільш поширена назва для номінації козаків-чарівників), **химородник** (те ж саме, що ворожбит, тобто людина, яка вгадує майбутнє чи минуле за якимись прикметами або ворожачи на картах), **песиголовці** (людиноподібна істота з одним оком у лобі, що поїдає людей). *Вона пішла проти Великодня до знахуря, а той і обернув мене вовулакою* [2, с. 49]; *Раз їхала свайба, а спереду дружко-галдовник* (чаклун) [2, с. 48]; *Померла одна така галдовниця, що й Боже твоя воля!* [2, с. 54];

2) назви на означення некродемонімів – назви духів, створінь, які були мерцями: **лісовик** (істота, яка, за уявленням багатьох народів, жила в лісі), **морський чоловік** (людина, утопившись у морі, перетворилася на істоту, що живе в морі), **домовик** (за забобонним уявленням слов’янських і інших народів – добрий або злий дух, що живе в домі; бог домівки і майна). *А то ще в одного хазяїна та рубав солдат дрова, а домовик усе підійде до нього та й розкаже або про війну, або про гарних дівчат* [2, с. 510]; **Лісовик** – це з тої людини, що сама

собі смерть заподіяла [2, с. 51]; Раз, кажуть, піймали якомсь **морського чоловіка** (а його не можна піймати, бо він хоч яку сіль хвостом переріже: він у нього, як тилка) [2, с. 51];

3) серед назв зооморфних демонічних персонажів у збірці “Січова скарбниця” зафіксовано лише демонім **вовкулака** (за народними повір’ями – людина, що обертається у вовка): **Вовкулака** – не звір, а чоловік, зроблений вовком по злобі [2, с. 48].

Оскільки, крім реального хронотопу, тексти “Січової скарбниці” як твори фольклору репрезентують також містичний часопростір (адже народна свідомість часто проектує на реальність своє осягнення світу через надприродне), то оніми на означення демонічних істот є важливим засобом актуалізації часу та простору: ...до них їздить **Вернивод** та платить їм за те, що вони воду бушують та такі капості роблять лоцманам [2, с. 25].

Використано у “Січовій скарбниці” бінарні опозиції позитивних і негативних демонічних істот **чаклун / лісовик**: Дід був той не останнім **чаклуном**, тому й не піддався **лісовикові** [2, с. 51]; або демонів та янголів **янголи / лукаві**: Тоді підступають три **янголи** і геть проганяють **лукавих** [2, с. 65]. Міфологічна образність отримує у фольклорних текстах В. А. Чабаненка широке художнє заломлення в окремому тематичному різновиді хронотопу: у межах переосмисленого міфу про “вічне повернення” культурних міфологем, а тому демоніми стають організуючим початком просторово-часової структури тексту: Тоді, замість смерті, жили, кажуть, **песиголовці** з одним оком [2, с. 52]; У Великому Лузі, ще за запорожців, жив **химородник** Хвесько [2, с. 135].

У рамках містичного хронотопу в текстах легенд і переказів Нижньої Наддніпряни діють персонажі, вороже налаштовані по відношенню до людини, небезпечні для неї – нечисть, язичницькі, міфологічні й фольклорні істоти. Саме ономастична лексика створює міфологічний хронотоп, оскільки, уведений до контексту з описом реального дійсного, оніми на означення демонів надають оповіді елементів надприродного: *Ще за Катерини на балці Таволжаній жив запорожець Довгий, і був він превеликий характерник...* [2, с. 136]. Власні назви можуть виконувати як функцію оживлення художньо змодельованої дійсності, надаючи оповіді рамок часопросторової координації, так і навпаки, перенесення реального у рамки потойбічного, надання оповіді елементу містики, розмиваючи межі хронотопу реального.

Специфікою часової організації фольклорних текстів, що впливає на особливості моделювання простору, є виведення основних подій минулого за допомогою двох способів:

1) у формі містичного та потойбічного дійства з різноманітними демонічними істотами (що є характерною особливістю конструювання фольклорного тексту) за допомогою такої ономастичної групи лексики, як демоніми (що належить до фонових власних назв): *Так, у Кодацькому порозі чорти топлять людей* [2, с. 25]; ...до **Сурського порога** сходяться всі **чорти**, щоб хезати в ньому, бо то неважний поріг, а хезають вони чорним, як смола, гноєм [2, с. 25]; ...у **Лоханському порозі** сидить найголовніший чорт – **Вернивод**, там **чорти** розбивають плоти [2, с. 25]; ...у **Возницькому порозі чорти** нічого не роблять, а тільки гострять вила, що в Пеклі [2, с. 26]; ...в **порозі Вовчку** живе головного **чорта** жінка з **чортицями** [2, с. 26]; ...вона там у воді **Вовчого горла** теж бучу збиває [55, с. 26]; *Років три тому жив у Білозерці заробітчанин, який перед своїм приходом сюди служив у відьми, сам того не знаючи* [2, с. 32];

2) у вигляді історичної довідки, де цю функцію виконують топоніми **Старий Кодак, річка Кінська, Високі могили, Підгороднянський степ**: *Старий Кодак* був колись городом і належав до польської корони; в ньому була і побережна фортеця, обведена глибокими канавами і валами з підземними воротами [2, с. 108]; *Між Юлівкою і Григорівкою, над річкою Кінською, є могила, – висока-висока* [2, с. 254]; *Біля Кушугумівки є Високі могили* [2, с. 255]; *Такі городки і тепер єсть в Старих Кайдаках, на Підгороднянськiм степу...* [2, с. 114].

Еортоніми (від грец. εἶρτε ‘свято’) – назви церковних свят [1, с.85]. Будучи органічно пов’язаними з певним хроновідрізком, становлять ядро ономастичної лексики як

актуалізатора певного часу. Серед назв свят, використаних у збірці “Січова скарбниця”, зафіксовані назви офіційних церковних свят **Великдень, Покрова, Водохреще, Спас: Великдень** – *таке велике свято, що не тільки людина, а й скотина не повинна їсти, поки не посвятять пасок* [2, с. 10]; *Ото після Покрови комарі пропадають* [2, с. 88]; *Від Водохреща до шести тижднів баби не ходять прати сорочок, бо гріх: як баба ляпне сорочкою, то чорт і вскочить в ополонку* [2, с. 8]; *У кого дітки мерли, не годиться їсти яблук до Спаса: за це великий гріх* [2, с. 19]; назви, пов’язані з пережитками язичницьких вірувань: **свято Явдокії** (день вшанування святої Євдокії припав на язичницьке свято, пов’язане з культом Велеса), **Трійця** (накладення християнської традиції шанування Дня Святої Трійці на зелені святки). *Бабак завбільшки, як кіт; на зиму замерзла, а на Явдокії вискоче, було з нори і свисне* [2, с. 190]; *На тобі ось яблучко, положи перед собою та дивись, як почне воно котитись, то лізь швидше на Трійцю* [2, с. 34]. Різноманітні назви свят є частотними елементами у “Січовій скарбниці”, оскільки тексти збірки репрезентують фольклор запорожців, які здавна були дуже віруючими.

Імена історичних осіб. Для створення часової орієнтації текстів “Січової скарбниці” значущими є також імена історичних осіб (реаліоніми). І це не випадково, оскільки реаліоніми нерозривно пов’язані з тими часовими та просторовими віхами, у які ці історичні персоналії справді жили. Відповідно такий онім, уведений у контекст твору, безпосередньо вказує на конкретний час. У збірці актуалізаторами історичного хронотопу і простору є реаліоніми, представлені у вигляді:

1) антропонімічної формули (ім’я + прізвище, прізвище, прізвище): **Семен Палій, Катеринич, Чаплинський, Нечоса.** *Семен Палій був запорозький лицар, великий вояка та великий знаюка* [2, с. 214]; *Одного разу на Богданів хутір налетів пан Чаплинський* [2, с. 199]; *Приходить до них Катеринич, дивиться, що вони сидять на підлозі, – і давай сміятись* [2, с. 129]; *Ну що? – питає Нечоса царицю. – Чудний народ?* [2, с. 146];

2) імені + козацького станового звання: **кошовий Калниш, кошовий Сірко.** *Кошовий Калниш, обірвав таку звістку, зараз зібрав всіх козаків на раду...* [2, с. 172]; *Кошовий Сірко був превеликий характерник!* [2, с. 205]; *Кошовий Сірко перемагав не тільки людей, він перемагав і нечистих чортів* [2, с. 292];

3) турецького титулу + імені: **хан Мамай, хан Янчул.** *В Таврії, біля урочища Мамайсурки, жив татарський хан Мамай* [2, с. 203]; *Кажуть, що якимось на цей край напав кримський хан Янчул* [2, с. 290];

4) звання + антропоніма: **ад’ютант Писаренко, генерал-поручик Текелій.** *У цей час із Ізмаїла приїхав у кіш ад’ютант Писаренко і таємно почав умовляти кошового, щоб перейшов на бік російського царя* [2, с. 241]; *Саме на Зелені святки прийшов до нас великим військом генерал-поручик Текелій і, ставши обозом верстов з дві од окопів, всі свої гармати, які там у його не були, витріщив проти нашого коша* [2, с. 172].

Оскільки більшість текстів “Січової скарбниці” оповідає про козацьке минуле, то й імена історичних осіб, які використані у просторі легенд та переказів, пов’язані саме з цим давнім періодом: *Як зруйнував Потьомка Січ, запорожці давай смолити байдаки та дуби, давай тікати в Туреччину* [2, с. 143].

Підсилює значення реаліонімів як засобів конкретизації вживання в одному контексті поряд із власними назвами слів чи цілих конструкцій, що є вказівками на часову віддаленість подій або відсилання до окремого історичного періоду **як..., от..., за... / ще за..., при..., через два-три дні після..., давно-давно це було, ще за..., а тоді, як...:** *Уже слободи почали селитись за Катерини* [2, с. 115]; *Як гетьманував над козаками Хмельницький, то вище урочища Карай-дубини, з цього (правого) боку Дніпра, була і його плавня* [2, с. 203]; *Давно-давно це було, ще за запорожців та за кошового Сірка* [2, с. 205]; *От приїхав шведський король до проклятого Мазени, і давай вони пити* [2, с. 212].

Такі конструкції в текстах, оброблених В. А. Чабаненком легенд і переказів Нижньої Наддніпряни, сприймаються читачами як пряма вказівка на окремий часовий відрізок, а

не як власне онім. Тобто кожен з реаліонімів виконує хронотопічну функцію: *Через два-три дні після того, як запорожці присягнули Миколі I, довідався про все турок, але зупинити переселення козаків не міг, бо в нього не було зайвого війська* [2, с. 241]; *А тоді, як київський князь Святослав привіз до Києва од греків християнську віру, того бога було скинуто* [2, с. 305]; *Ще за генерала Коховського, при Катерині, тут була слобідка Виноградівська* [2, с. 312].

На периферії ономастичної лексики як актуалізатора історичного часу в оброблених В. А. Чабаненком фольклорних творах Нижньої Наддніпрянщини перебувають такі групи власних назв як етноніми та агіоніми.

Етноніми (від грец. *ἔθνος* ‘народ’) – назви на позначення етносів (етнічних груп, племен, народів, національностей) [1, с. 88] стають виразниками часових координат, оскільки позначають ті народи та етнічні групи, які мали велике значення для розгортання важливих історичних подій України – *жиди, ляхи, турки, євреї, цигани, татари*: *А мамаїв на могилах понаставляли татари* [2, с. 64]; *Першими пішли євреї та цигани, а за ними другі якісь люди* [2, с. 94]; *От із тих пір турки й стали жити в Таврії* [2, с. 112]; *Колись ходили по землі Господь і святий Петро, то прийшли вони якось до цигана* [2, с. 13]; *От як іде жид, то жидівський святий і бере його, а як іде наш, то наш святий бере* [2, с. 12]. Етноніми є важливими чинниками усвідомлення людиною свого місця в світі й засобом формування національної ідентифікації, що проілюстровано й текстами “Січової скарбниці”.

Водночас етнонімія досліджуваних текстів репрезентує простори Запорізького краю й міжетнічні контакти як усередині держави, так і на її кордонах. Читач сприймає етнонім не лише як назву народності, а й співвідносить на рівні підсвідомості з тим історичним періодом, коли цей народ виступав на авансцені ключових подій для українців, а тому поряд із хронотопічною функцією виконують також ідеологічну. Наприклад, такі етноніми, як *ляхи, москалі, турки, козари, татарва, нагайці, бусурмани*, сприймаються як вороги для українського народу, а тому несуть негативну конотацію: *Жили так запорожці, поки одвоювали от турка землю...* [2, с. 106]; *Москалі стріляють, а запорожці поли підставляють* [2, с. 107]; *Козари, як розказують, з великою силою народу вийшли із-за Києва...* [2, с. 108]; *Напали вони разом на ляха...* [2, с. 111]; *Після смерті Сірка запорожців, кажуть, довго боялись ляхи і бусурмани* [2, с. 206-207]; *А занастили Білозірку татар-ординці* [2, с. 294]; *По великих шляхах у Крим стояла запорозька сторожа, а по балках шлялась татарва та нагайва* [2, с. 279].

Агіоніми (від грец. *ἅγιος* ‘святий’) – ім’я святого [1, с. 33], є засобами конкретизації часу і простору, в якому переплітаються реальний і міфологічний часопростори у текстах “Січової скарбниці”, оскільки співвідносяться з реальним світом і з надприродним, духовним буттям вищих сил. У збірці актуалізаторами історичного часу і простору є агіоніми, представлені у вигляді:

1) агіоантропонімів (від грец. *ἅγιος* ‘святий’ та *ἄνθρωπος* ‘людина’) – імен святих людей-сподвижників православної християнської віри [1, с. 40]: *Їхав у Київ святий Андрій Первозваний Дніпром* [2, с. 74]; *Колись ходили по землі Господь і святий Петро та святий Павло і захотілось їм їсти, а по навкруги ніде нічого не видно й близько* [2, с. 11]; *Коня богатиреві виїздить святий Юрій* [2, с. 61]; *Недалеко мучили жиди святу Варвару* [2, с. 64];

2) новозавітних святих – імен персонажів Нового Завіту, які вважаються першими святими в історії християнської церкви: *Як узяти жидяки Суса Христа на муку та як мучили його, то Мати Божя недалеко стояла і дуже гірко плакала* [2, с. 91]; та зрадників: *Юда був жидівський митар* [2, с. 18]; *Пілат же був цар* [2, с. 10]; *Сидить, кажуть, окаяний Іуда в пеклі, на дверях, і все трусить тією калиткою з грішми, за які продав Христа* [2, с. 66];

3) старозавітних мучеників – імен персонажів Старого Завіту: *Та коли Адам учинив свій гріх, Бог віддав їх святому Петрові* [2, с. 91].

У межах фольклорних текстів Нижньої Наддніпрянщини виділяється група апокрифічних легенд, які репрезентують народне уявлення про біблійні події, розширюють або

доповнюють яскраві епізоди Святого Письма, час і простір яких вибудований навколо агіоантропоніма: *Ось Господь зачинився із святим Петром у кузні, і через якийсь час вивели вони звідти молоду й гарну жінку, віддали її цигану й пішли далі собі* [2, с. 13]; *Раз Бог та святий Петро, та премудрий Салимін проходили повз пекло* [2, с. 24]; *Її жінки з глини змісили, як їм казав Мойсей, коли ходив по заповіді* [2, с. 17]; *Грім – це святий Ілля їздить з Варнавою на колісниці, а до неї прив'язана довга дошка* [2, с. 69].

Поряд із агіоантропонімами у текстах “Січової скарбниці” часовими і просторовими маркерами стають також агіотопоніми – назви святих місць чи місць зі Святого Письма: *Як хто був у Єрусалимі, так розказував: там, де жиди Христа мучили, осталося двоє жиденят* [2, с. 13]; *Люди недоробили панцини, а Мусій і давай виводить їх з Єгипти* [2, с. 94]. У такому контексті власна назва стає виразником міфологічного хронотопу, а тому для реципієнта є зрозумілим простір, де відбуваються події.

Найбільш значущими у створенні просторової та часової орієнтації тексту є реальні оніми. Моделювання подій давнього періоду передбачає відтворення історичного колориту цього часу, що проявляється у використанні власних назв, які одночасно вказують на дійсний або зниклий географічний об'єкт, а також є конкретним виразником часу. Демоніми, поряд з географічними назвами різних підгруп топонімів, є засобом створення міфологічного часу і простору. Ядром ономастичної лексики як засобу конкретизації часу і простору легенд і переказів Нижньої Наддніпряни є різні групи фонових онімів, які генетично є хроновідрізком. Відповідно, фонові ономастичні лексика “Січової скарбниці” виконує, окрім номінативної та текстотвірної функцій, яскраво виражену хронотопічну, оскільки бере участь у формуванні і часових, і просторових координат тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко Д., Ткачова Н. Словник української ономастичної термінології : Харків: Ранок-НТ, 2012. 256 с.
2. Січова скарбниця : Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни / упор. В. Чабаненко. Запоріжжя : ЗДУ, 1999. 492 с.
3. Тяпкіна Н. І. Демонологічна лексика української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2006. 233 с.

УДК 811.161.2'373.21

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-13>

ЛОКАТИВНІСТЬ ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА ОЗНАКА ОЙКОНІМІВ

Котович В. В., к. філол. н., доцент

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна*

virako@ukr.net

У статті розглянуто шляхи відтворення мовно-культурної категорії простору в сучасних ойконімах України. Означено найчастотніші просторові показники в українській ойконімії: *передній – задній* та *верхній – нижній*. Виділено групи ойконімів, об'єднаних різними способами презентації моделей ‘За- + ...’, ‘Під- + ...’. Проаналізовано назви поселень, у яких локативна ознака відбита безпосередньо та опосередковано. Схарактеризовано ойконіми, у яких просторові відношення конкретизовано місцем розташування. Доведено новітність та історичну тяглість способів відтворення локативності в назвах населених пунктів.

Ключові слова: ойконім, лінгвокультурологічний аспект, простір, семантико-словотвірна модель, атрибутивні компоненти.

LOCATION AS A LINGUISTICS AND CULTURAL OBJECTIV OF OIKONIMES

Kotovych V. V. PhD, associated professor

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Ivan Franko str., 24, Drohobych, Ukraine*

In the article deals with ways of reproduction of the linguistic and cultural category of space in contemporary oikonims of Ukraine. The derivativeness of the locative oikonimes model, its historical continuity, the semantic loading of traditional nomens, and the mechanism of fixing the characteristics of the surrounding space in the name of the settlement are considered. To popular spatial indicators in Ukrainian oikonimes belong to the pair of the *front – the rear* and *upper – lower*. Among the spatial parameters of the front-rear the largest is the group of settlements names with the components of *Za-*, *Pid-*. The locative characteristics of the rear in the oikonimes expanse clearly corresponds to the model ‘*Za- + ...*’, the parameter front - the model ‘*Pid- + ...*’. The oikonimes ‘*Za- + ...*’ models are executed in several ways. Most often they arise as a result of substantiation and onimization of the middle form of relative prefix-suffixal adjectives. The second group of “rear” oikonimes with the original *For-* it is formed from the appetites, such as *forests, forests*, which already in the Proto-Slavic language was the property of the spatial value, so they were used to name settlements with a distinct locative characteristic. The space, outlined outside the natural and geographical object, is also reflected in the oikonimes formed according to the scheme ‘*Za- + apelative*’. Separately allocated group of settlements of Ukraine, in whose names the locative sign is reflected indirectly. This is an from locally ethnic oikonimes. The names of these settlements appeared due to the transfer of names of people to them at the place of their settlement. The locative parameter of the front in the oikonimes corresponds to the model ‘*Pid- + ...*’. They are designed in the same way as the derivatives of the ‘*Za- + ...*’ model.

The locative names of settlements with attributive components of the *upper* and *lower* ones are widely acknowledged in Ukrainian oikonimes. The spatial opposition of the oikonimes with the definitions of the *upper* - the *lower* or the components of the *upper-*, *lower-* was outlined by two main factors: *upper - lower* position in the territory (*top and bottom*) and *upper - lower* position relative to the river flow. The location of the settlement between the two objects is reflected in the oikonimes with *Mezhy-*, *Mizh-*. In the spatial dimension - these are onimes, identical to the names of the settlements with the attribute *Middle-*. By the oikonimes, in which the naming refers to the space, closely adjoining the names of the settlements, in which the spatial relationship is specified by the location. This is the latest derivative. They, as a rule, do not have historical analogues, formed in a semantic way, due to the substantiation and reduction of the apelagic with the prefixes *Na-*, *Nad-*, *Po-*, *Pry-*. Space as a linguistic and cultural characteristic of the present oikonimes is most often evidenced in the new names of settlements appearing on the geographical map of Ukraine from the middle of the last century. However, the All-Slavic prevalence and archaic models, modified according to the norms of modern phonetic-word-formation laws, indicate the historical continuity of the locally comprehending of the man of the inhabited space.

Key words: oikonim, linguistics and cultural aspect, space, semantic-word-formation model, attributive components.

Обжиття людиною простору та свідоме його ословлення – це ті базові категорії, які разом із категорією темпоральності формують фундаментальні просторово-часові відношення, створюють таку систему координат, за якої індивід відчуває себе в навколишньому світі. Мова як засіб сприйняття, осмислення та відтворення цього світу здатна виконувати роль посередника між свідомістю людини та об’єктивною дійсністю. “Семантична категорія локативності виражає відображені в свідомості людей різноманітні просторові відношення предметів і явищ, зокрема їхнє місцеперебування, напрямок руху, контактність та дистантність розташування” [10, с. 322].

Простір – багатозначний та багатовимірний. Філософія, соціологія, психологія, культурологія, географія, історія, фізика, біологія, математика, економіка, лінгвістика – ряд наук, де простір є об’єктом вивчення, – можна ще суттєво продовжити, а в колі лінгвістичних досліджень – соціолінгвістика, семасіологія, прагмалінгвістика, когнітивна лінгвістика, ономастика, лінгвокультурологія – тільки дешифрація мовознавчих галузей, для яких осмислення категорії локативності стає базовим.

Лінгвофілософські сентенції В. Гака (“простір є однією з перших реалій буття, яку сприймає й диференціює людина” [3, с. 670]), Д. Замятина (“простір і час – найприродніші й найорганічніші координати культури будь-якого народу” [4, с. 2]), функціональний аспект просторових відношень, досліджуваний І. Вихованцем, В. Войцехівською, К. Городенською,

А. Загнітком, Н. Іваницькою, О. Кульбабською та ін. вченими, аналіз вербалізації концепту *простір*, здійснений К. Дудник, Ю. Лебеденко, Л. Саноцькою, Ю. Тимченко, С. Фоміною, та багато інших проблем із проекцією на висвітлення питань теорії локативності переконують, що в широкому розумінні вся “культура може бути витлумачена як діяльність з організації простору” [11, с. 112].

У такому ключі й окреслюємо **мету** нашої розвідки – схарактеризувати способи відображення простору в назвах теперішніх населених пунктів України. Безперечно, що сучасні ойконіми в абсолютній більшості, за влучним визначенням О. Карпенко, модифіковано. Значна частина історичних поселень зазнала перейменувань, окремі – неодноразових [5, с. 37]. Однак ціле покоління українців народилося й живе в колі сучасних ойконімів і саме ці ойконіми визначають розуміння специфіки закріплення за заселеними географічними об’єктами власних назв. Розглядаючи спосіб відтворення локативних відношень у назвах населених пунктів із погляду лінгвістичного втілення культури іменотворення, враховуємо дериваційну спроможність моделі, її історичну тяглість, семантичне навантаження традиційних номенів, механізм закріплення в назві села, селища, міста визначальних ознак навколишнього простору.

Просторові характеристики найглибше окреслено в мікротопонімах. Простір у таких онімах найбільш “автохтонний”, ословлений на рівні первісного народного сприйняття людиною довкілля. Не випадково О. Березович, виструктуровуючи концепцію географічного простору в топонімії, першочергово розглядає власні назви невеликих природних фізико-географічних або створених людиною об’єктів. Вчена констатує, що локалізація таких об’єктів у просторі за допомогою топонімаркерів прослідковується на основі базових параметрів: *ближній [близький] – далекий, правий – лівий, передній – задній; верх – низ; частина світу; початок – кінець* [1, с. 71].

Простір в ойконімії відбито за такою ж системою координат, однак кількісна репрезентація локативних мікротопонімів і просторових ойконімів цілком різна. Для ойконімів як для лексем доойконімного та ойконімного рівнів деривації базовими стають і апелятиви, й оніми, а з-поміж онімів – власні назви багатьох класів, уключаючи й клас мікротопонімів. Тобто ойконіми – продукт вторинної номінації. Якщо виникали вони стихійно, то закріплювалися як назви поселень уже усвідомлено. З часом первісна прозорість мотивації могла стертися, семантика затемнитися, а основною вимогою до модифікації старого / нового ойконіма ставала форма, відповідність аналогії, уподібнення назви до відомого апелятива, співвіднесеність із місцем побутування населеного пункту тощо. Аналізуючи власні назви поселень з ознакою просторовості, розглядаємо й їхні попередні іменування, щоб підтвердити факт постання теперішнього ойконіма в середині ХХ ст. під час перейменування та “впорядкування” ойконімної системи України.

До популярних просторових показників належать пари *передній – задній* та *верхній – нижній*. Серед просторових параметрів *передній – задній* найбільшою є група назв поселень із компонентами **За-**, **Під-**. Локативній характеристиці *задній* в ойконімному обширі чітко відповідає модель ‘**За-** + ...’, параметрові *передній* – модель ‘**Під-** + ...’.

Ойконіми моделі ‘**За-** + ...’ оформлено декількома способами. Найчастіше вони постають унаслідок субстантивації та онімізації форми середнього роду відносних префіксально-суфіксальних прикметників: *Заболотне* (Зк., Ль., Крв.), *Заводне* (Жт.), *Загірне* (Зп., Ль., колишнє *Гельзендорф*, Хм., колишні назви *Воля Бабинська*, *Десерівка*), *Загірське* (См.), *Задільське* (Зк., Ль.), *Задорожнє* (Вн., Зп., колишні назви *Селянський*, *Труд*, Хрк.), *Закриничне* (Хм.), *Закупне* (Хм.), *Залінійне* (Хрк.), *Залісне* (АРК, колишнє *Юраки-Каралез*, Днц., Лг., См.), *Заліське* (Чрк., колишнє *Юзефівка*), *Залужнє* (Вл., колишнє *Вуйковичі*, Вн., колишнє *Новоселиця-Залужна*, Жт., колишнє *Людвиківка*, Пл.), *Залуцьке* (См. (2), *Заміське* (Хрк.), *Заозерне* (АРК, колишнє *Яли-Мойнак*, Вл., колишнє *Переиша*, Вн., колишнє *Паланка*, Хрс. (2), *Занивське* (Вл.), *Запереводське* (Чрн.), *Запорізьке* (Днп. (6), Днц., Зп. (2), Лг., Хрк.

(2), Хрс., Чрн.), *Зарайське* (Лв.), *Зарічне* (АРК (3), колишнє *Камаджи*, колишнє *Томай*, колишнє *Шухмай*, Вн., Днп. (2), Днц. (2), колишнє *Попівка*, було перейменовано на *Кірове*, *Кіровськ*, Зк., Зп. (3), колишнє *Григорівка*, Лв. (2), колишні назви *Ляховичі Зарічні*, *Ляховичі Підгірні*, Лг. (2), Мк. (2), Од., Рв. (3), колишні назви *Погост*, *Погост Зарічний*, См. (4), колишнє *Вишівка*, було перейменоване на *Октябрське*, Хрк. (3), колишнє *Петрівське*, колишнє *Крупської*, Хрс. (2), колишнє *Тельмана*, колишні назви *Шкуруно*, *Блакитне*), *Зарукавне* (Чрн., колишні назви *Грос-Вердер*, *Біловежі-І*, *Марківське*) та ін. У структурі окремих збережено архаїчні або діалектні форми: *Заборче* (Жт.), *Задовже* (Рв., колишнє *Шпикатівщина*), *Закерничне* (ІФ), *Залісоче* (Вл.). Деяким ойконімам досі властиві сліди русифікації: *Запрудне* (АРК, колишнє *Дегірменкой*), *Зарощенське* (Днц.).

Об'єктом, відносно розташування якого здійснювалася номінація нових поселень або перейменування колишніх, подекуди є гідронім: *Задністрянське* (ІФ, колишнє *Вуглева*, пор. р. *Дністер*), *Задонецьке* (Хрк., пор. р. *Сіверський Донець*), *Запільське* (Пл., пор. р. *Псел*), *Заслучне* (Хм., колишнє *Волиця*, пор. р. *Случ*), *Заудаївське* (Чрн., колишнє *Дворець*, пор. р. *Удай*).

Другу групу “задніх” ойконімів із початковим **За-** утворено від апелятивів на зразок *залісся*, *залужжся*, яким уже в праслов'янській мові було властиве значення просторовості [2, с. 253], тому вони й були використані для іменування поселень із виразною локативною характеристикою. Сюди належать давні ойконіми, сьогодні фонетично унормовані згідно з чинним правописом: *Забережжся* (ІФ), *Забілоччя* (Жт., пор. р. *Білка*), *Забір'я* (Кв., Лв.), *Заболоття* (Вл. (3), Лв., (2), Рв. (3), Чрн.), *Забріддя* (Жт.), *Закриниччя* (Вн., Жт., Хм.), і новіші, часто штучно утворені за архаїчним взірцем. Баземами для останніх слугували гідроніми: *Забужжся* (Вл., пор. р. *Західний Буг*, Вн., пор. р. *Південний Буг*, Лв. (2), колишнє *Лани Німецькі*), *Задністрія* (Лв., пор. р. *Дністер*), *Заорілля* (Днп., пор. р. *Оріль*), *Заслуччя* (Рв., пор. р. *Случ*), *Запілья* (Пл. (2), См., пор. р. *Псел*), *Засулля* (Пл., См., колишні назви *Шпетина Гребля*, *Сульські хутори*, пор. р. *Сула*), *Зауддя* (Хрк., пор. р. *Уда*); ойконіми: *Забуччя* (Кв., пор. с. *Буча*); мікротопоніми: *Забуяння* (Кв.), *Закомар'я* (Лв.), *Залюття* (Вл.) та ін.

Простір, окреслений за межами природно-географічного об'єкта, відбито також в ойконімах, утворених за схемою ‘**За-** + апелятив’. Такий апелятив є, як правило, географічним терміном і виступає у формі називного відмінка однини або множини: *Забара* (Вл., Вн., Жт. (2), Рв., Тр.), де *бара* ‘мочар, багно, болото’ [12, с. 49], пор. *бар* ‘мокре місце між узгір'ями; глибокий, стрімкий яр’ [7, с. 215], *Заболото* (Лв.), *Забрід* (Лв. (2), Хм.), *Загора* (Лв., Рв.), *Загорб* (Зк. (2), *Задоліна* (Вл.), *Закичера* (Лв.), де *кичера* ‘гора, покрита лісом, крім вершини; крута гора, заросла лісом; вершина гори’ [7, с. 231], *Залиман* (Лг., Хрк.), *Заміст* (Хрк.), *Замлинок* (Рв.), *Замогіла* (Чрв.), *Заострів* (Кв.), *Заріка* (Вл., Лв.); *Забари* (Мк., Од.), *Заберізки* (Тр.), *Забірки* (Рв.), *Забрідки* (Пл.), *Заброди* (Хрк.), *Заверхи* (Лв.), *Загаї* (Вл.), *Загорби* (Лв.), *Заліси* (Вл.), *Заліски* (Жт., Лв.), *Замости* (Вл.) та ін. Не виключено, що на час творення таких ойконімів їхніми локативними мотиваторами були не апелятиви, а однойменні мікротопоніми, як для назв поселень *Залисиця* (Вл.), *Залокоть* (Лв.), або гідроніми: *Заверециця* (Лв., колишнє *Цунів*, пор. р. *Верециця*), *Заворскло* (Пл., структурно дооформлене фінальним **-о** для узгодження з іменником середнього роду, пор. р. *Ворскла*), *Залуква* (ІФ, пор. р. *Луква*), *Заприп'ять* (Вл., пор. р. *Прип'ять*).

Вказівку на місце розташування поселення вбачаємо і в ойконімах, які формально утворено за допомогою поліфункціонального суфікса **-іvk-а**, присвійного форманта **-іv (-ов-е)** чи навіть архаїчного ***-jъ**. Можна розмірковувати про ймовірну посесивність чи топографічність таких ойконімів, однак, гадаємо, що насправді вони тільки дооформлені відповідними словотвірними засобами, а первісно давали відповідь на питання, за яким мікро- чи гідрооб'єктом засновано поселення: *Заайдарівка* (Лг.), *Заболотівка* (Тр.), *Завалівка* (Кв.), *Загорівка* (Вл., См., Чрн., колишнє *Барахівщина*, було перейменовано на *Пам'ять Леніна*), *Загорянівка* (Хрс.), *Заграбівка* (Лв.), *Загрунівка* (Пл.), *Задубрівка* (Чрв.), *Запарівка* (Хрк.), *Затисівка* (Зк., колишнє *Чума*); *Заболотів* (ІФ), *Заболотове* (См.), *Завалів* (Тр.),

Заіванове (Вл.), *Заланів* (ІФ), *Залухів* (Вл.); *Забереж* (Зк., було перейменоване на *Жовтневе*), *Заболоть* (Жт. (2)), *Забрідь* (Зк. (2)) та ін.

Окремо виділяємо групу поселень України, в назвах яких локативна ознака відбита опосередковано. Йдеться про так звані відлокально-етнічні ойконіми. Назви таких населених пунктів постали внаслідок перенесення на них іменування людей за місцем їхнього поселення. Такі твірні апелятиви було оформлено суфіксами **-ан-и /-ян-и, -івц-і, -инц-і, -ц-і**. Розглядаючи ці ойконіми серед локативних, важливо виокремити дві ознаки. По-перше, ойконім, до прикладу, *Заболото* містить у собі пряму вказівку на розташування поселення за конкретним географічним об'єктом – *за болотом*, а назва поселення *Заболотці* вказує на людей, які поселилися *за болотом*, тобто простір у таких назвах означено опосередковано через суб'єктів освоєння території. По-друге, в ойконімі, наприклад, *Болотівці* < *болотівці* < 'ті, що оселилися *на (біля) болота*' визначальною є топографічна ознака (людиною освоєно територію *болота*), а в ойконімі *Заболотівці* вирішальною залишається просторова ознака (людиною освоєно територію *за болотом*). Тому назви населених пунктів, утворені за схемою 'За- + локально-етнічна назва', зараховуємо до локативних з опосередкованим відтворенням простору, який заселено за природно-географічним об'єктом. Це ойконіми *Забаряни* (Пл.), *Забіляни* (Вн., Чрк.), *Заболотинці* (Рв., колишнє *Кнерути*), *Заболотівці* (Лв.), *Заболотці* (Вл. (2), Лв.), *Заборознівці* (Хм.), *Загайці* (Тр.), *Загірці* (Лв., Тр., Хм.), *Загоряни* (Хм.), *Задністряни* (Лв., колишнє *Голодівка*), *Задубрівці* (ІФ), *Залісці* (Вл. (2), Тр. (2), Хм.), *Залужани* (Лв. (3), колишнє *Нойгоф*, колишнє *Вацевичі*, колишнє *Татари*, См.), *Замшани* (Вл.), *Зарічани* (Жт., колишнє *Псица*), *Зарожани* (Чрв.), *Зарудинці* (Вн., Жт.), *Заставці* (Тр., Хм.).

Локативному параметрові *передній* в ойконімії відповідає модель 'Під- + ...'. Вони оформлені такими ж способами, як і деривати моделі 'За- + ...'.

Назви, утворені внаслідок субстантивації та онімізації прикметників з префіксом **Під-**, вживано для об'єктивації вказівки щодо розташування поселення під (перед) *гаєм, горою, гóродом* або *горóдом, дубами, замком, липами, лісом, лугом, полем, степом*: *Підгайне* (Кв., колишнє *Ханів*, Рв., Чрн.), *Підгірне* (АРК (2), колишнє *Календо*, Вл., колишнє *Малі Березолупи*, Днп. (2), Днц., Зк., Зп. (4), колишнє *Карачекрак*, колишнє *Штутгарт*, Лв., колишнє *Унтерберген*, Лг., Од. (3), колишнє *Кульм*, Пл. (2), Хм., колишнє *Жеребки*, Чрн. (2), *Підгородна* (Мк.), *Підгородне* (Вл., колишнє *Підгородненська Волька*, Днп., колишнє *Богородицькі хутори*, Днц., Жт., Лв., Тр., колишні назви *Підгородичі, Янівка, Іванівка*), *Піддубне* (Днц., Крв., Лв.), *Підзамче* (Рв.), *Підлісне* (Вн. (4), колишнє *Майдан Супрунівський* (4), Днп., Жт., колишні назви *Вольвахівка, Вольварівка, Зелена Поляна*, Крв., колишні назви *Лісницьке, Лісницький шанець, Федвар*, Лг., Мк., колишні назви *Димівка, Малинівка*, Рв., Тр. (3), колишнє *Шумляни Малі*, колишнє *Малі Фільварки*, колишнє *Дрищів*, Хрк., колишні назви *Колонтовка, Новий Париж*, Хм., Хрс., Чрн., колишнє *Церковище*), *Підлужне* (Рв.), *Підстепне* (Хрс.), а також під (перед) місцевістю *високою, довгою, сухою, темною*: *Підвисоке* (Вн., ІФ, Крв., Лв., Рв., Тр., Хрк.), *Піддовге* (Лв.), *Підсухе* (Лв.), *Підтемне* (Лв.).

Друга група ойконімів, які вказують на розташування поселення під (перед) конкретною місцевістю чи географічним об'єктом, – оніми, утворені за давньою словотвірною схемою 'під- + апелятив / онім + *-ъје', або сучасні новотвори аналогічної структури ('під- + апелятив / онім + фінальне -я'), постали в результаті морфологічної деривації або шляхом онімізації однойменних апелятивів: *Підбережжя* (ІФ), *Підбереззя* (Вл.), *Підбір'я* (ІФ), *Підбороччя* (Вл.), *Підвиння* (ІФ), *Підгаття* (Вл.), *Підгір'я* (Вл., ІФ, колишні назви *Ляхівці, Бистриця*, Лв. (2), колишнє *Волохи*, Мк., Пл.), *Підгороддя* (ІФ), *Підлисса* (Лв.), *Підлісса* (Вл., колишнє *Мельники*, ІФ (2), колишнє *Пациків*, Кв., Лв. (2), Тр., Хм.), *Підлужжя* (Днп., ІФ, Рв.), *Підмихайля* (ІФ), *Підтиліп'я* (Тр., Хм.), *Підполоззя* (Зк.), *Підріжжя* (Вл.), *Підріччя* (Вл.), *Підруддя* (Жт.), *Підсулля* (См.), *Підцир'я* (Вл.).

Зримо окреслюють феномен ословлення простору ойконіми, деривовані за схемою 'Під- + апелятив': *Підгай* (Рв.), *Підгать* (Лв.), *Підгора* (Пл., Тр.), *Підгорб* (Зк., колишні назви *Гетьфорк, Барвінок*), *Підзамочок* (Тр.), *Підкамінь* (ІФ, Лв.), *Підлиман* (Хрк.), *Підлипки* (Рв.),

Підліси (Вл.), *Підліски* (Вл., ІФ, колишнє *Нягрин*, Лв. (2), Рв., Хм., було перейменоване на *Ленінське*), *Підлуки* (Пл.), *Підмогилка* (Лв.), *Підмонастир* (Лв.), *Підмонастирок* (Лв. (2), *Підпечери* (ІФ), *Підріка* (Лв.), *Підруда* (Тр.), *Підсадки* (Лв.), *Підсмереки* (Лв.), *Підставки* (Лв., См., Чрк.). Коло таких ойконімів розширено утвореннями за взірцем ‘**Під-** + ойконім’: *Підвелідники* (Жт., пор. *Нові Велідники*, *Старі Велідники* (Жт.), *Підвиноградів* (Зк., колишнє *Ардовець*, пор. *Виноградів*), *Підволочиськ* (Тр., колишнє *Волочище*, пор. *Волочиськ*), *Підгаврилівка* (Днп., пор. *Гаврилівка*), *Підостапи* (Жт., пор. *Остапи*), *Підсинівка* (Вл., пор. *Синове*), *Підциурків* (Рв., пор. *Цурків*), *Під’язівні* (Вл., пор. *Язавні*).

“Передні” ойконіми, як і “задні”, могли бути штучно дооформлені ойконімоформантами, але ключовою в утвореній назві залишається просторова ознака: *Підгорівка* (Лг., Пл.), *Піддубівка* (Чрн.), *Підлісівка* (Вн. (2), *Підліснівка* (См.), *Підлозіївка* (См.); *Підсоснів* (Лв.).

До локативних ойконімів з опосередкованим відтворенням простору, заселеного під природно-географічним об’єктом, зараховуємо назви населених пунктів, утворені за схемою ‘**Під-** + локально-етнічна назва’: *Підберізиці* (Лв., Тр.), *Підбірці* (Лв.), *Підвербиці* (ІФ), *Підгайці* (Вл. (2), Крв., колишнє *Мамайка*, Лв., Рв., Тр. (2), *Підгайчики* (ІФ, Лв. (2), Тр. (2), *Підгірці* (Кв., Лв. (3), Рв.), *Підгородці* (Лв.), *Піддністряни* (Лв.), *Піддубці* (Вл., Хм.), *Підлитці* (Лв.), *Підлозці* (Рв.), *Підмостичі* (Лв.).

Широко засвідчені серед українських ойконімів локативні назви поселень з атрибутивними компонентами *верхній* – *нижній*. Л. Масенко простежила сліди бінаризму, збережені в співвідношенні топонімів із семантикою *верх*, *гора* – *низ*, *діл*, починаючи від давньоруського періоду [8, с. 83–88]. Я. Редька, розглянувши бінарні опозиційні пари *верхній* (*вищій*, *вижній*, *горішній*) – *нижній* (*долішній*, *нижчий*) – *середній* на означення розмірно-просторових характеристик у західноукраїнській історичній ойконімії, вказав на зростання з другої половини XIV ст. кількості населених пунктів [9, с. 269], що і призвело до збільшення назв із просторовими атрибутами.

Просторова опозиція ойконімів з означеннями *верхній* (*горішній*) – *нижній* (*долішній*) або компонентами *верхньо-*, *нижньо-* окреслена двома основними чинниками: *верхнє* – *нижнє* розташування на території (*верх* – *низ*), тобто “пов’язана з просторовою вертикаллю” [1, с. 92], та *верхнє* – *нижнє* розташування відносно течії річки, за якого може виражатися “як абсолютна ознака – розташування об’єкта у верхів’ї або в пониззі рік, так і відносна ознака – розташування об’єкта вище або нижче від іншого за течією” [1, с. 92].

Серед ойконімів України сьогодні побутує 45 бінарних пар з опозицією *верхній* – *нижній* і три пари з компонентами *горішній* – *долішній*. Атрибутивний компонент узгоджується з опорним у чоловічому роді: *Верхній Бистрий* – *Нижній Бистрий* (Зк.), *Верхній Бишкін* – *Нижній Бишкін* (Хрк.) та ін.; у жіночому: *Верхня Білка* – *Нижня Білка* (Лв., колишні назви *Білка Шляхецька*, *Білка Королівська*), *Верхня Будаківка* – *Нижня Будаківка* (Пл.) та ін.; у середньому: *Верхнє Висоцьке* – *Нижнє Висоцьке* (Лв.), *Верхнє Гусне* – *Нижнє Гусне* (Лв.), *Горішнє Залуччя* – *Долішнє Залуччя* (ІФ) та ін.; у множині: *Верхні Ворота* – *Нижні Ворота* (колишні назви *Верхні Верецьки*, *Нижні Верецьки*, Зк.), *Верхні Гаї* – *Нижні Гаї* (Лв.) та ін.

Три опозиційні пари побутують з компонентами *верхньо-* – *нижньо-*: *Верхньодеревечка* – *Нижньодеревечка* (Лг.), *Верхньозаморське* – *Нижньозаморське* (АРК), *Верхньокурганне* – *Нижньокурганне* (АРК, колишні назви *Юркалі-Астма*, *Ашаги-Асма*).

Опозиційними ойконімами до низки назв поселень з компонентом *Верхній* (-с, -я), *Верхньо-* є безатрибутивні назви населених пунктів: *Верхнє Піщане* (См., колишнє *Парне*) – *Піщане* (См.), *Верхня Орілька* – *Орілька* (Хрк.), *Верхньоосикове* – *Осикове* (Днц.) та ін. У бінарних опозиціях до безатрибутивних ойконімів виступають і назви поселень з компонентом *Нижній-*, *Нижньо-*: *Нижнє Лозове* – *Лозове* (Днц.), *Нижні Головлі* (колишнє *Чеські Головлі*) – *Головлі* (Хм.), *Нижньобараниківка* – *Бараниківка* (Лг.) та ін.

Опозицію *верхній* – *нижній* почасти доповнено ойконімами з компонентами *середній*, однак останніх зафіксовано незначну кількість. Вони побутують у парі з такими, які мають у своєму складі означення *Верхній*: *Верхнє Водяне* – *Середнє Водяне* (Зк., колишні назви *Вишня*

Апша, Середня Апша), Верхній Майдан – Середній Майдан (ІФ); компонент Нижній: Нижній Бурлук – Середній Бурлук (Хрк.) та в групі з обома компонентами: Ви́жній Березів – Нижній Березів – Середній Березів (ІФ).

Розташування поселення між двома об'єктами відбито і в ойконімах із компонентами **Межи-** / **Між-**. У просторовому вимірі – це оніми, ідентичні назвам поселень з атрибутивом *Середній*. Три такі назви населених пунктів утворено внаслідок субстантивзації та омонімізації прикметників із префіксом **Між-**: *Міжводне* (АРК, колишнє *Ярилгач*), *Міжгірне* (АРК, колишнє *Яни-Лез*), *Міжколодяжне* (Крв.), інші – за схемою поєднання префікса **Межи-** / **Між-** з апелятивом, мікротопонімом, ойконімом, гідронімом: *Межиброди* (Лв.), *Межигай* (ІФ), *Межигір* (Хм., колишнє *Рожалівка*), *Межигірка* (Вн., Чрк.), *Межигори* (Лв.), *Межирів* (Вн.), *Межиріч* (Днп., Зп., Рв., См., Чрк.), *Межирічка* (Жт. (3), Крв.), *Межиріччя* (Лв. (2), колишнє *Порхач, Шевченкове*); *Межисить* (Вл.); *Міжброди* (Чрв.).

Назви поселень *Межигір'я* (Лв., Тр.), *Міжгір'я* (АРК, Вл., колишнє *Волиця*, Зк., колишні назви *Волове, Волове поле*, ІФ, колишнє *Майдан*, Пл., Хм.), *Міжлісся* (Вл., колишнє *Владиславівка*, Вн., колишнє *Голодки*), *Міжріччя* (АРК, колишнє *Ай-Серез*, ІФ, колишнє *Чолгани*) – ойконіми, у семантиці яких закладено таку ж міжоб'єктну просторову ознаку, як і в сполонізованому *Меджибіж* (Хм., первісно *Межибожсье*).

Якщо для номінації мікротопонімів ключовими, крім названих просторових ознак, визначають ще опозицію *близький – далекий*, то в ойконімії України така характеристика простору засвідчена мінімальною кількістю онімів, до того ж дуже часто штучними, “кабінетними”: *Ближнє* (АРК (3), колишнє *Берекет*, колишнє *Бай-Буга*, колишнє *Кокчора-Кият*, Днц., Чрн.), *Ближньогородське* (АРК, колишні назви *Джанкой Німецький, Дейч-Джанкой, Узун-Сакал, Нов-Джанкой*), *Далеке* (АРК (2), колишнє *Чагалтай-Татарський*, колишнє *Ески-Камишли*, Зп., колишні назви *Молодики, Далекий*, Крв., Хрк.), *Дальнє* (АРК, колишнє *Бурчи*, Днп., Днц., Хрк., Хрс.), *Дальня Шебелинка* (Хрк.).

Опозиція *правий – лівий* засвідчена ойконімами *Лівобережна Сокілка* та *Правобережна Сокілка* (Пл., колишнє *Сокілка*) і назвою поселення *Правобережне* (Днп., розташоване на правому березі Кам'янського водосховища).

Орієнтація *за частинами світу* в ойконімах також поодинокі і переважно штучні: *Західне* (Днп., Крв., Лг. (3), *Західний* (Лг. (2), *Південне* (Днп., Днц., Зп., (2), Од., Хрк. (2), *Північне* (Днц., Зп., См.), *Схід* (Крв.), *Східне* (Днп., Зп., Хрс., Чрн.). Неприйнятними з погляду норм українського слововжитку є іменовані або перейменовані в 40-х роках минулого століття назви поселень *Восточне* (АРК, колишнє *Уч-Кую*, Чрн.), *Восход* (АРК (2), колишнє *Найлебен*, Днц., Зп., колишнє *Петрівське*), *Северне* (АРК, колишнє *Джеппар*, колишні назви *Джелял, Адамсфельд*, колишнє *Чагалтай Німецький*, Днц. (2), *Северний* (Лг.), *Северо-Гундорівський* (Лг.), *Северодонецьк* (Лг., колишнє *Лисхімстрой*), *Южна Ломуватка* (Лг.), *Южне* (АРК (2), колишнє *Джага-Седжевут*, колишнє *Султан-Сала*, Днп., Од., Чрн., колишнє *Туркеновка*, Крв.), *Южноукраїнськ* (Мк., колишнє *Костянтинівка-2*) і, очевидно, *Западне* (Хрк.), хоча й уживається воно тепер із наголосом на останньому складі.

Зовсім не засвідчена в українській ойконімії опозиція *початок – кінець*. Назва єдиного поселення, що, відразу зазначимо, помилково асоціюється з ‘кінцем поля’ чи ‘кінцем Польщі’ (позаяк північніше йшли володіння татарської орди) – *Кінецьпіль* (Мк.), – насправді відантропонічне утворення і пов'язане воно з прізвиськом Станіслава *Конецьпольського*, польського магната, який мав численні маєтки на Брацлавщині [6, с. 102]. Щоправда сюди можемо зарахувати чотири ойконіми: два відсубстантиви *Крайнє* (АРК, колишнє *Теший*, Зк.) та дві атрибутивні назви поселень: *Крайня Деражня* (Жт.), *Крайня Мартинка* (Зк.).

До ойконімів, в іменуванні яких закладено вказівку на простір, тісно примикають назви поселень, у яких просторові відношення конкретизовано місцем розташування. Це новітні деривати, що, як правило, не мають історичних аналогів, утворені семантичним способом, унаслідок субстантивзації та онімізації апелятива з префіксами **На-**, **Над-**, **По-**, **При-**. Йдеться про назви поселень *Набережне* (АРК, Днп., Днц., колишнє *Ватнерфельд*, Зп., ІФ,

колишне *Библо*, Од., Пл., Рв., колишне *Новосілки*, См., Тр., колишне *Повія*, Чрн.), *Нагірна* (Чрк., колишне *Глинка*), *Нагірне* (АРК, колишне *Махульдюр*, Днц., Зп., Крв. (2), Льв., колишні назви *Пакість*, *Угерці Заплптинські*, *Аннаберт*, Лг., колишне *Картушине*, Од. (2), колишне *Карагач*, Пл., колишне *Піщане*, Рв., колишне *Ульбарів*, Хрк. (2); *Надбузьке* (Мк.), *Наддніпрянське* (Хрс.), *Наддністрянське* (Вн., колишне *Березова*), *Надліманське* (Од., колишне *Гараголь*), *Надрічне* (Вл., Од., Тр., колишні назви *Дрищів*, *Хатки*), *Над'ярне* (Од., См.); *Побережне* (Вн., колишне *Зарудинці*, Льв., колишне *Ятвяги*); *Приазовське* (Зп., Днц.), *Прибережне* (АРК (2), колишне *Кара-Тьобе*, Вн., колишне *Казимирівка*, Днц., Жт., колишне *Пустоха*, Од.), *Приборжавське* (Зк., колишне *Задне*), *Прибузьке* (Вн., Мк. (2), Хм.), *Привочанське* (Днп., колишне *Прусенівка*), *Привокзальне* (См. (2), Хрк.) та ін.

Новітні деривати з префіксом **На-**, **Над-**, **По-**, **При-** утворені за традиційними ойконічними схемами, декларують, як правило, побутування поселень на берегах річок або на території певних географічних об'єктів: *Набруска* (Вл.), *Надвисся* (Чрк.), *Надросся* (Вн., колишне *Жидівці*, було перейменовано на *Чапаєвка*), *Надросівка* (Кв.); *Побережжя* (ІФ), *Побережка* (Кв.); *Прибірськ* (Кв.), *Приборівка* (Вн.), *Прибужжя* (Мк., колишні назви *Акмечетка*, *Ак-Мечеть*), *Привороття* (Жт., Хм.), *Пригір'я* (Хрс., колишне *Алтону*), *Пригородок* (Чрв.) та ін.

Висновки. Отже, аналіз сучасної ойконімії України дозволив виокремити цілу низку назв поселень, характерною ознакою яких є просторова мотивація. До найчастотніших просторових показників належать пари *передній – задній* та *верхній – нижній*. Локативній характеристиці *задній* відповідає модель ‘**За-** + ...’, параметрові *передній* – модель ‘**Під-** + ...’. Широко засвідчені в українській ойконімії назви поселень з атрибутивними компонентами *верхній (горішній) – нижній (долішній)*. В ойконімах із префіксами **На-**, **Над-**, **По-**, **При-** просторові відношення конкретизовано вказівкою на місце розташування поселення. Просторові ознаки *близький – далекий*, *правий – лівий*, *початок – кінець*, *середній* та *орієнтація за частинами світу* в ойконімії України відбито мінімальною кількістю пропріативів.

Простір як лінгвокультурологічну характеристику нинішніх ойконімів найчастіше засвідчено в нових назвах поселень, що з'явилися на географічній карті України від середини минулого століття. Однак виникли такі оніми не на голому місці: всеслов'янська поширеність та архаїчні моделі, унормовані сучасними фонетико-словотвірними законами, вказують на історичну тяглість відбиття простору в назвах заселених людиною об'єктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березович Е. Л. Топонимия Русского Севера: этнолингвистические исследования. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1998. 338 с.
2. Бучко Г., Бучко Д. Історична та сучасна українська ономастика : вибрані праці. Чернівці : Букрек, 2013. 456 с.
3. Гак В. Г. Языковое преобразование. Москва : Языки рус. л-ры, 1998. 768 с.
4. Замятин Д. Н. Культура и пространство. Моделирование географических образов. Москва : Знак, 2006. 488 с.
5. Карпенко О. П. Старожитності Житомирщини XV – XVI ст. (на матеріалі ойконімії). *Мовознавство*. 2010. № 1. С. 37–44.
6. Лобода В. В. Назви населених пунктів Правобужжя. *Власні назви і відтопонімні утворення Інгло-Бузького межиріччя*. Київ, 1977. С. 76–138.
7. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов). *Полесье*. Москва, 1968. С. 206–255.
8. Масенко Л. Т. До питання про опозицію “верх, гора – низ, діл” у давньоруській топонімії. *Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах*. Київ, 1986. С. 83–88.

9. Редьква Я. Бінарні опозиційні пари верхній (вищий, вижній, горішній) – нижній (долішній, нижчий) – середній на означення розмірно-просторових характеристик у західноукраїнській історичній ойконімії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Мовознавство*. Тернопіль, 2017. Вип. 1 (27). С. 266–272.
10. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський та ін. Київ : “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана. 2004. С. 322.
11. Флоренский П. А. Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительных произведениях. *Статьи и исследования по истории философии искусства и археологии*. Москва : Мысль, 2000. С. 112.
12. Шульгач В. П. Ойконімія Волині : етимологічний словник-довідник. Київ : “Кий”, 2001. 189 с.

УДК 81:659.123-055=111

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-14>

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СПРИЙНЯТТЯ РЕКЛАМНОГО СЛОГАНУ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛОМОВНИХ ВЕБ-РЕСУРСІВ)

Мачульська К. Я., аспірант

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
просп. Волі, 13, Луцьк, Україна*

k.machulska@lntu.edu.ua

Стаття присвячена дослідженню гендерних особливостей сприйняття елементів рекламного дискурсу. У розвідці проаналізовано результати лінгвістичного інтерв'ювання носіїв англійської мови з опертям на стать респондентів. На основі цього аналізу підтверджено гіпотезу, що чоловіки та жінки роблять різні висновки щодо сприйнятого рекламного повідомлення.

Ключові слова: гендерна лінгвістика, гендерні стереотипи, рекламний дискурс, лінгвістичне інтерв'ювання, прагматичний вплив.

EXPERIMENTAL RESEARCH OF GENDER PECULIARITIES OF ADVERTISING SLOGANS PERCEPTION (ON MATERIALS OF ENGLISH WEB RESOURCES)

Machulska K. Ya., graduate student

*Lesya Ukrainka Eastern European National University
13 Volya Avenue, Lutsk, Ukraine*

The article is devoted to the study of gender peculiarities of the perception of advertising discourse elements. This article analyses the results of linguistic interviewing of English language native speakers from the aspect of respondents' gender. On the basis of this analysis, the hypothesis that men and women make different conclusions about perceived advertising messages has been confirmed.

In order to set the priorities for tactics for male and female subgroups of the respondents, we use the correlation coefficient. We calculate it as the relation between positive responses in male and female subgroups. We put obtained coefficients on the interval scale. The numeric limits of the interval scale are set from 0 to 100. We take point 1 as a starting point. If the coefficient is on the segment from 1 (1 → 0) in the downward direction, this indicates a greater number of positive responses to tactics from women if the coefficient is on the segment from 1 (1 → 100) in the direction of growth - from men. The minimum interval of approximation of the coefficient to starting point indicates the degree of universality of the use of communicative tactics for female and male audiences. An analysis of the results of our linguistic interviewing with a gender perspective points a significant difference between the preferences of advertising slogans of women and men.

Women are more likely to react positively to advertising slogans which reflect the tactics of demonstrations of the store's advantages and exclusiveness, implemented with superlatives or numerals indicating primacy; slogans representing tactics of ambiguity of the expression, content and references, realized with the help of indefinite adverbs, adverbs of time and place. Interviewed men often reacted positively to the advertising slogans of online stores, in which the tactics of appealing to the consumer were expressed (implemented with the help of personal and possessive pronouns, imperatives), the tactics of emphasizing of competence, experience, traditions and values (implemented with the help of numerals indicating age traditions), the tactics of using proper names (place names, names of well-known personalities, use of the name of the store). Tactics of goods or services naming (implemented through appellatives) turned out to be neutral in terms of gender preferences, and we recommend using it in a process of stores slogans creating for both female and male target audiences.

Key words: gender linguistics, gender stereotypes, advertising discourse, linguistic interviewing, pragmatic influence.

Одне з питань, яке найбільше цікавить дослідників рекламного дискурсу, це питання особливостей гендерного сприйняття реклами. З одного боку, інтерес викликають відмінності між сприйняттям рекламного повідомлення чоловіком і жінкою, а з іншого – відношення споживача до створених рекламою чоловічих або жіночих мовних образів.

Гендерна лінгвістика вже багато років є предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістичних шкіл. Наприклад, науковці кафедри лінгвістики та сучасної англійської мови Університету Ланкастера розробили призначений для студентів та аспірантів, їхніх наукових керівників, викладачів відповідних профільних предметів літературний довідник *Gender and Genre Bibliography* на тему гендерних особливостей комунікації [6]. О. Горошко вивчає гендерну лінгвістику в різних аспектах. У контексті нашого дослідження ми особливо послуговувалися розвідкою вченої про інтернет-комунікацію в гендерному вимірі, у якій запропоновані різні підходи до вивчення цього питання [3].

Культурно обумовлені гендерні стереотипи накладають відбиток на мовленнєву та когнітивну поведінку учасників комунікативного процесу; у процесі дослідження рекламного дискурсу з'ясується, що вони впливають на споживчу поведінку також. Зважаючи на існуючу полярність у розумінні вербальних та невербальних повідомлень жінками та чоловіками, особливо актуальним вважаємо вивчення гендерних особливостей сприйняття рекламного слогану.

У цій розвідці спробуємо з'ясувати, як гендерні стереотипи впливають на рекламний дискурс. У статті частково описуємо лінгвістичне інтерв'ювання, проведене з носіями англійської мови. Припускаємо, що чоловіки та жінки роблять різні висновки щодо сприйнятого рекламного повідомлення. Ставимо за мету підтвердити або спростувати таке припущення, проаналізувавши результати лінгвістичного інтерв'ювання з опертям на статі респондентів.

Т. Говорун визначає гендерні стереотипи як набір консервативних, загальноприйнятих норм і суджень, які стосуються статусу жінок і чоловіків, норм їхньої поведінки, мотивів їхніх вчинків і характеру потреб [2, с. 76].

На думку Дж. Чандлера, гендерні ролі “соціально побудовані”. Більшість моделей поведінки, пов'язаної з гендерною ознакою, вивчаються швидше як вроджені [4, с. 1053]. Із великим ступенем узагальнення можна сказати, що поширеним стереотипом є те, що чоловіки можуть бути сильними, агресивними, раціональними та активними, у той час, коли жінки вважаються слабкими, покірними, емоційними та пасивними.

Проте в XXI столітті настрої та мислення цивілізованого суспільства помітно змінилися. Не дивно, що велика частина досліджень, присвячених гендерним проблемам у рекламному дискурсі, спрямована на виявлення специфіки його сприйняття жінками, а не чоловіками. Причина в тому, що традиційно жінки зображувались як пасивні, ніжні, легкі в управлінні, часто нерозумні; їх зацікавлення обмежували невеликою кількістю сфер (зовнішність, чистота їхніх будинків та благополуччя своїх дітей і чоловіків). Сучасні жінки стали більш критичними до нерівноправного зображення їх у рекламі. Не відмовляючись від своїх

традиційних ролей, сучасні жінки успішно виконують нові. Для більшості з них емансипація вже не є проблемою. Зображення чоловіків як конструктивних, могутніх та винахідливих повинні бути врівноважені з аналогічним зображенням жінок, оскільки обидві статі однаково залучені практично в усіх соціальних сферах.

Щодо реклами, то з одного боку, вона відіграє важливу роль у розробці та увічненні гендерних стереотипів, з іншого – це відображення реальності в певний момент часу. На основі аналізу рекламного дискурсу, здійсненого соціологом Е. Гофманом (1976), соціолінгвіст Дж. Пінкертон висвітлює деякі випадки тонких стереотипів, застосованих у рекламі:

- у сімейних відносинах матері зображені як “берегині домашнього вогнища”, наближені до дітей, особливо дочок, тоді як татусі зображуються як годувальники сім’ї, фізично віддалені від рідних;
- неоднорідність: чоловіки насамперед зображуються у виконавчих ролях із вищим соціальним статусом;
- відносний розмір: протиставлення сили, брутальності та тендітності;
- зображення дотику жінки або чоловічої витривалості – наприклад, жінки рекламують, як смакувати певні продукти, витончено торкаючись рекламowanego продукту, і навпаки, чоловіків зображують у рекламах спортивних товарів, у ролі героїв;
- ритуалізація субординації: надмірне зображення жінок, що лежать на підлозі, у ліжку або зображувані як об’єкти чоловічих атак.

Як зазначають дослідники, гендерна ідентичність у постмодерністському суспільстві розглядається більш динамічно, трансформовано, ніж будь-коли раніше. Це є наслідком зростання кількості різноманітних шляхів, через які популярні уявлення про себе в суспільстві змінилися і закріплюються високотехнологічними засобами масової інформації та низькими витратами на зв’язок. Традиційні гендерні категорії не були повністю знищені. Проте поява нових ідей і образів дозволила змінити гендерні ролі та наповнювати різні ідентичності. Рекламисти створюють нові стилі життя, нові моделі належності та навіть нові гендерні образи. Це сприяє появі більшої різноманітності ідентичностей [5, с. 38].

Рекламодавці подають слоган без коментарів, залишаючи споживачеві свободу визначення змісту самостійно. Чоловіки та жінки сприймають та оцінюють слоган по-різному. Як тільки споживач визначив для себе сенс слогану, він/вона починає виконувати або не виконувати дію, яку навіює визначений ними сенс. Процеси прийняття рішень у чоловіків та жінок відрізняються. Якщо чоловіки зосереджують увагу на основному посланні даної реклами, на завдання, то жіночі процеси прийняття рішень характеризуються як послідовні процеси міркування, де кожна частина інформації спирається на попередню.

Реклама як відбиває соціальні ролі чоловіків і жінок, так і формує їх. Стереотипи можуть допомогти швидкому створенню слогана, рекламного повідомлення, але це не означає, що однакові соціальні гендерні типи повинні використовуватися повторно. Стереотипи краси диктуються культурою, передусім через загальний досвід спілкування. Отже, суспільство має спільні культурні ідеали. Один з цих ідеалів полягає в тому, що ми, як люди, вважаємо конкретні контури обличчя та тіла приємними для перегляду. Так само й вербальні засоби у рекламі з певним значенням у певному контексті сприймаємо як опис чогось прекрасного або ж заклик до чогось приємного, позитивного. Дослідження показують, що такий “трансфер-ефект” працює добре.

Білоруський дослідник рекламного дискурсу Н. Азарьонк вважає, що коли немає можливості створити рекламу окремо для чоловіків і жінок, краще використовувати “чоловічий варіант” із меншою кількістю елементів. Жінці легше зрозуміти чоловічий варіант, ніж навпаки [1, с. 50].

Про комунікативну ефективність реклами можемо говорити лише тоді, коли враховано усі гендерні особливості тієї цільової групи, на яку вона спрямована. Не тільки рекламодавці бачать чоловіків і жінок по-різному, а й чоловіки та жінки також із різних точок зору споглядають на рекламу. Ми можемо припустити, що чоловіки та жінки роблять різні висновки щодо сприйнятого рекламного повідомлення. Таке припущення намагаємося підтвердити або спростувати, проаналізувавши результати нашого лінгвістичного інтерв'ювання з опертям на стать респондентів, адже будь-які якісні висновки та гіпотези повинні супроводжуватися статистичною перевіркою та кількісною обробкою отриманих даних.

Ми створили 60 онлайн-опитників, у яких використано 180 рекламних слоганів із реальних діючих сайтів. Вони репрезентують 7, виокремлених нами, комунікативних тактик: тактика неоднозначності/багатозначності вираження змісту та референції (ТН/Б); тактика найменування товарів чи послуг магазину (ТН); тактика звернення до споживача (ТЗС); тактика демонстрацій переваг магазину та підкреслення його ексклюзивності (ТПЕ); тактика підкреслення компетентності, традицій і досвіду, цінностей (ТКТД); тактика зазначення цільової групи (ТЗГ); тактика використання власної назви (ТВН). Респондентами виступили носії англійської мови з різних країн.

Прийнято вважати, що існують продукти і послуги, споживачами яких є здебільшого представники якоїсь одної статі. Наприклад, жінки зазвичай частіше відвідують сайти інтернет-магазинів косметики, парфумів, модних аксесуарів, товарів для дітей та немовлят, а чоловіки – автозапчастин, інструментів, цифрової техніки. Є продукти та послуги, що, як правило, вважаються нейтральними за ознакою статі. Серед них – ліки, послуги страхування, організація урочистих подій, зоотовари тощо. В опитники були включені сайти інтернет-магазинів, що спеціалізуються на різних категоріях товарів та послуг, як стереотипно суто жіночих, так і чоловічих, але більшість із них – нейтральні.

На запитання, надіслані у формах, ми отримали 524 відповіді від 262 респондентів, серед яких 127 жінок та 135 чоловіків. На початку опитника ми просили респондентів вказати свою стать (*Please, specify your gender: male or female*) з метою аналізу результатів інтерв'ювання з точки зору гендерного аспекту. Усі отримані реакції окремо від респондентів (чоловіків) та респонденток (жінок) ми розподілили на групи відповідно до комунікативних тактик, які репрезентовані через рекламні слогани. Розподіл відсотків відображений у діаграмі (Рис.1).

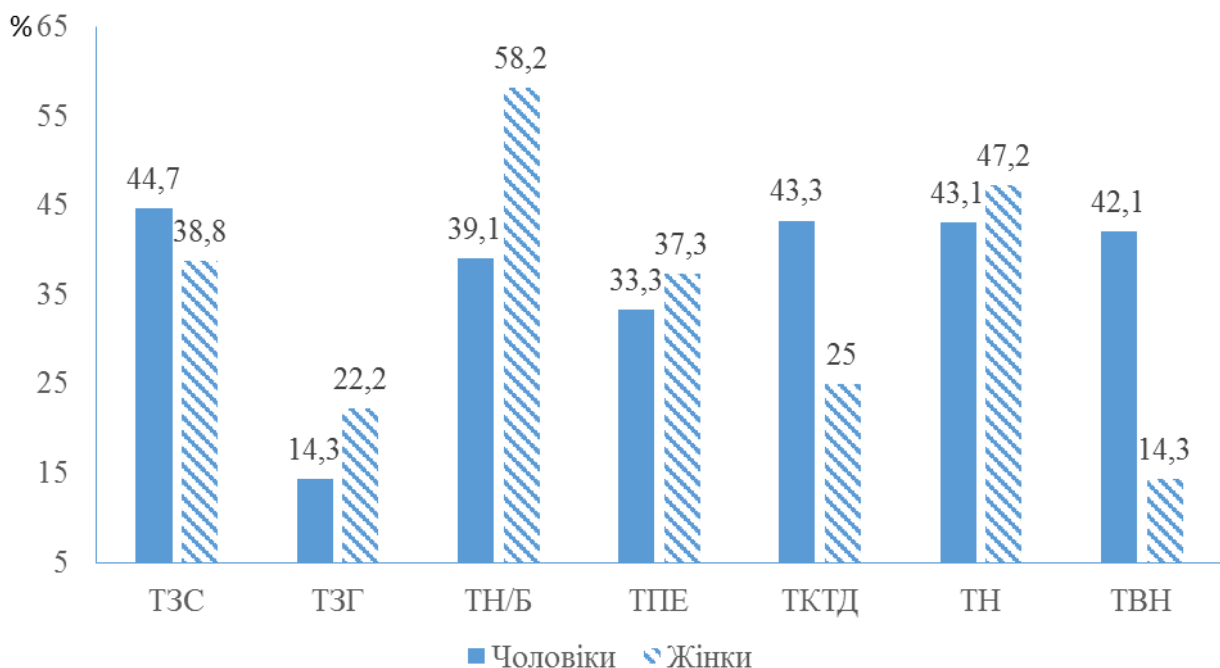

Рис. 1. Розподіл тактик на основі слоганів, уподобаних жінками та чоловіками

У результаті інтерв'ювання було виявлено незначну кількість позитивних реакцій на слогани, які репрезентують тактику зазначення цільової групи. Ми припускаємо, це пов'язано з тим, що такі слогани рідко траплялися в опитниках, оскільки їх було виявлено мало в ході формування суцільної вибірки рекламних слоганів інтернет-магазинів (8 з 397). За таких обставин ми вважаємо результати опитування щодо тактики зазначення цільової групи не репрезентативними і не включаємо їх у загальний рейтинг, поданий нижче.

Рейтинг комунікативних тактик на основі слоганів, уподобаних жінками, має такий вигляд:

1) тактика неоднозначності/багатозначності плану вираження, змісту та референції – 58,2 % (наприклад: *For feet with a life; FASHION FROM HEAD TO TOE; Where memories of yesterday live on today!; the luxury of being yourself; Nobody delivers more fun*);

2) тактика найменування товарів чи послуг магазину – 47,2 % (наприклад: *Clothing of style & substance; MORE THAN A CAMERA STORE; The Original Car Cover Company; Clothing for Living the Full Life; For the Love of Great Food; Tomorrow's Mobile Innovations, Here Today; Athletic Footwear; The win-win for pet lovers that travel*);

3) тактика звернення до споживача – 38,8 % (наприклад: *Let's go! Shop with a smile; WHEN YOU NEED TO KNOW; BE FIRST*);

4) тактика демонстрацій переваг магазину та підкреслення його ексклюзивності – 37,3 % (наприклад: *Express delivery and free return; Expert Service. Unbeatable Price; Smart. Beautiful. Original; Cheap is good; Friendly low fares*);

5) тактика підкреслення компетентності, традицій і досвіду, цінностей – 25 % (наприклад: *AN AMERICAN ORIGINAL; Finest Quality for Over 45 years!*);

6) тактика використання власної назви – 14,3 % (наприклад: *By Renee Claire; count on carter's*).

Рейтинг комунікативних тактик на основі слоганів, уподобаних чоловіками, має такий вигляд:

1) тактика звернення до споживача – 44,7 % (наприклад: *Already booked? Go far. Feel goods; Daily deals on things you love; Your store. Your style; Join the party!*);

2) тактика підкреслення компетентності, традицій і досвіду, цінностей – 43,3 % (наприклад: *Great British Style; Handcrafted in America Designed for Longevity; 18th street & Broadway NYC*);

3) тактика найменування товарів чи послуг магазину – 43,1 % (наприклад: *Baby Specialist; RESORT-CASINO-RENO; Gemstone engagement; The travel essence; The Kids Department Store; Passion for books; The Gemstone Destination; Smarter Home Improvement*);

4) тактика використання власної назви – 42,1 % (наприклад: *by Micron; Powered by drugstore.com; Envoy of Belfast*);

5) тактика неоднозначності/багатозначності плану вираження, змісту та референції – 39,1 % (наприклад: *Smarter Shopping. Better living!; FOR THE GREATER GOOD; Make happy; A perfect fit; Healthy choices for healthy living*);

6) тактика демонстрацій переваг магазину та підкреслення його ексклюзивності – 33,3 % (наприклад: *Easy! Fast! Cheap!; High performers at a great value; Read-iculously Low Prices*).

Для того, щоб установити пріоритети у тактиках для чоловічих та жіночих підгруп опитуваних, ми застосуємо коефіцієнт розходження. Обчислюємо його як відношення між позитивними відповідями у чоловічій та жіночій підгрупах (Табл. 1).

Таблиця 1. Коефіцієнт розходження між уподобаннями тактик чоловіками та жінками

Комунікативна тактика	Відсоток уподобань у чоловічій підгрупі	Відсоток уподобань у жіночій підгрупі	Коефіцієнт розходження
ТЗС	44, 7 %	38, 8 %	1, 15
ТН/Б	39, 1 %	58, 2 %	0, 67
ТПЕ	33, 3 %	37, 3 %	0, 89
ТКТД	43, 3 %	25 %	1, 73
ТН	43, 1 %	47, 2 %	0, 91
ТВН	42, 1 %	14, 3 %	2, 94

Отримані коефіцієнти розташовуємо на шкалі інтервалів (Рис. 2). Числові межі шкали інтервалів встановлюємо від 0 до 100, адже, гіпотетично, при результатах опитування, коли маємо 100 % позитивних реакцій від чоловіків та 1 % позитивних реакцій від жінок коефіцієнт розбіжності матиме значення 100, а при результатах, коли отримали 1 % позитивних реакцій від чоловіків і 100 % позитивних реакцій від жінок, коефіцієнт розбіжності становитиме 0, 01 %. У нашому опитуванні взяла участь приблизно однакова кількість чоловіків та жінок (50%/50%), тому значення одиниці беремо за точку відліку. Якщо коефіцієнт розташований на шкалі від 1 (1 → 0) у напрямку спадання, то це вказує на більшу кількість позитивних реакцій щодо тактики від жінок, якщо коефіцієнт розташований на шкалі від 1 (1 → 100) у напрямку зростання – від чоловіків. Мінімальний інтервал наближення значення коефіцієнта до одиниці вказує на ступінь універсальності застосування комунікативної тактики для жіночої та чоловічої аудиторії.

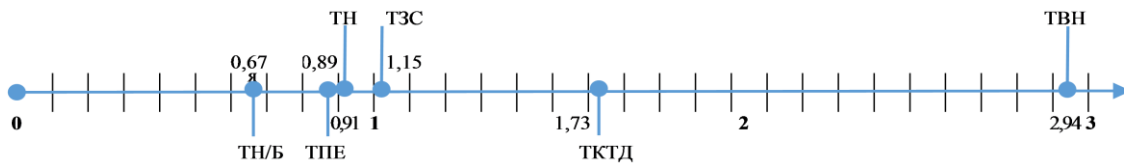

Рис. 2. Шкала інтервалів між коефіцієнтами розбіжності

На слогани, у яких реалізовано тактику неоднозначності/багатозначності вираження змісту, позитивно зреагували 39,1 % опитуваних чоловіків і 58,2 % опитуваних жінок, решта надали перевагу іншим пропонованим слоганам. Такі показники вказують на популярність тактики неоднозначності/багатозначності вираження змісту між чоловічою, а особливо між жіночою аудиторією, оскільки це більше половини реакцій від потенційно можливих саме на користь цієї тактики від жінок. Коефіцієнт розбіжності у вподобаннях цієї тактики опитуваними жінками і чоловіками становить 0, 67. Це значення розташоване на проміжку шкали 1 → 0, і це вказує на більшу кількість позитивних реакцій щодо цієї тактики від жінок.

33, 3 % опитуваних чоловіків та 37, 3 % опитуваних жінок позитивно зреагували на слогани, які відображають тактику демонстрацій переваг магазину та підкреслення його ексклюзивності. Значення коефіцієнта розбіжності становить 0, 89 і розташований на проміжку шкали 1 → 0, що вказує на більшу кількість позитивних реакцій щодо цієї тактики від жінок.

44,7% опитуваних чоловіків і 38,8% опитуваних жінок позитивно зреагували на слогани, у яких реалізована тактика звернення до споживача. Значення коефіцієнта розбіжності становить 1, 15 і розташований на проміжку шкали 1 → 100, що вказує на більшу кількість позитивних реакцій щодо цієї тактики від чоловіків.

43,3% опитуваних чоловіків і 25% опитуваних жінок позитивно зреагували на слогани, що репрезентують тактику підкреслення компетентності, традицій і досвіду, цінностей.

Значення коефіцієнта розбіжності становить 1,73 і розташований на проміжку шкали 1 → 100, що вказує на більшу кількість позитивних реакцій щодо цієї тактики від чоловіків.

Позитивно зреагували на слогани, які відображають тактику використання власних назв, 42,1% опитаних чоловіків та 14,3% опитаних жінок, решта надали перевагу іншим пропонованим слоганам. Отже, ця тактика у відповідях чоловіків з'являється майже у три рази частіше, ніж у жінок, адже коефіцієнт розбіжності становить 2,94 і розташований на проміжку шкали 1 → 100. Це найбільше значення коефіцієнта розбіжності й на шкалі помітно, що це максимальний інтервал наближення значення коефіцієнта до одиниці.

43,1% опитаних чоловіків і 47,2% опитаних жінок позитивно зреагували на слогани, у яких реалізовано тактику найменування товарів чи послуг. Коефіцієнт розбіжності становить 0,91. Це значення знаходиться на проміжку шкали 1 → 0 і вказує на перевагу кількості вподобань від жіночої підгрупи, але досить незначну. Інтервал наближення до 1 мінімальний (0,91 – 1), отже, вказує на універсальність використання тактики найменування товарів чи послуг як для жіночої, так і чоловічої цільової аудиторії.

Висновки. Аналіз результатів проведеного нами лінгвістичного інтерв'ювання з гендерної точки зору вказує на суттєву різницю між уподобаннями рекламних слоганів жінками і чоловіками. Жінки частіше позитивно реагують на рекламні слогани, які відображають тактику демонстрацій переваг магазину та підкреслення його ексклюзивності, що реалізується за допомогою суперлативів або числівників, що вказують на першість; слогани, що репрезентують тактику неоднозначності/багатозначності вираження змісту, реалізовану за допомогою неозначувальних прислівників, прислівників часу та місця. Опитувані чоловіки частіше позитивно реагували на рекламні слогани інтернет-магазинів, у яких виражено тактику звернення до споживача (реалізується за допомогою особових та присвійних займенників, імперативів), тактику підкреслення компетентності, традицій і досвіду, цінностей (реалізується за допомогою числівників, що вказують на вікові традиції), тактику використання власної назви (топоніми, імена відомих особистостей, використання назви магазину). Тактика найменування товарів чи послуг (реалізується за допомогою апелятивів) виявилася нейтральною щодо гендерних уподобань і ми рекомендуємо використовувати її при створенні рекламних слоганів магазинів як для жіночої, так і чоловічої цільової аудиторії.

Отже, рекламним слоганам інтернет-магазинів притаманний змішаний гендерний характер з психологічними і лінгвістичними особливостями сприйняття і породження висловлювань як чоловіками, так і жінками, що й зумовлює перспективи подальших досліджень цього аспекту вивчення рекламного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азаренок Н. В. Гендерное восприятие рекламы. *Психалогія*. 2007. №3. С. 48 – 52.
2. Говорун Т. В., Кікінеджи О. М. Гендерна психологія : навч. посіб. Київ : Академія, 2004. 304 с.
3. Горошко Е. И. Интернет-коммуникации в гендерном измерении. *Вестник Пермского университета “Язык – культура – цивилизация”*. 2006. №3. С. 219 – 229.
4. Chandler J., Barry J., Clark H. The Weare and Tear of the New Public Management. *Human Relations*. 2002. Vol. 55, No 9. P. 1051–1069.
5. Pinkerton J. New Marketing Tactics to Woo Women to Computers. *Dealerscope Merchandising*. 1995. Vol. 37, No 5. P. 47 – 48.
6. Sunderland J., Duann R.F., Baker P. Gender and Genre Bibliography (2nd ed.) . UK : Centre for Language in Social Life, Lancaster University, 2002. 67 p.

РИБАЛЬСЬКИЙ СЛОВОСВІТ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА В. А. ЧАБАНЕНКА

Міняйло Р. В., к. філол. н., доцент, докторант

*Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна*

roman298@gmail.com

У статті проаналізовано рибальські найменування в науковій спадщині професора В. А. Чабаненка. Установлено, що вони відображають усі етапи становлення рибальської культури на теренах Нижньої Наддніпряни. Зібраний і глибоко осмислений мовознавцем матеріал переконливо засвідчив тяглість рибальського континууму як важливого складника культури українців, дозволив сягнути архетипових образів: полювання на слабшого; приборкування тварини; волочіння промислового знаряддя по належній поверхні; неналежне використання промислового знаряддя; схожість каркасу промислового знаряддя на кобилу; представник некорінного етносу як відхилення від норми.

Ключові слова: В. А. Чабаненко, Нижня Наддніпрянина, національна культура, рибальська лексика і фразеологія, мотиваційна модель, архетиповий образ.

FISHING VOCABULARY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE BY V. A. CHABANENKO

Minyailo R. V., PhD in Philology, Associate Professor, Doctoral Candidate

*Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
Valentynivska Str., 2, Kharkiv, Ukraine*

The fishing names have deep cultural and national roots, since hunting-fishing crops were preceded by the grain-farming industry in modern Ukraine.

The purpose of the investigation is an attempt to substantiate the span of the fishing continuum as a historical component of the national culture through the linguistic material (mainly from the scientific work by Professor Chabanenko V. A.).

Fish had been of crucial importance as sustenance long before the concept of an actor of the professional activity took shape. Except for humans, fish was always hunted by animals, birds and other predatory fish. The Low and Overdnier region metaphorical names mean the archetypal image when the stronger hunts the weaker one: *тікає, як малька од щуки* 'escapes, fleeing from someone', *ховається, як риба од гави* 'instantly hiding, seeing or feeling danger'.

The archetypal image of a wild animal, which should be restrained, at the lexical-semantic level allows us to see in the contemporary figurative word *понанудувать* 'catch with a fishing rod (about fish)' aftersounds of a hyperonym *тварина* (Latin Animalia) in its scientific sense. A man also belongs to the kingdom of animals, but it is traditionally considered separately, using the phrase "animals, including man".

The fishing names in the scientific heritage by Professor V. Chabanenko reflect all stages of the establishment of fishing culture in the the Low and Overdnier region: the evolutionary stage of the allocation of fishing in a separate trade: for example, the old Ukrainian word *гонити* (fish) to catch it; → the modern The Low and Overdnier region word *гоніло* 'whip'; continuous process of formation of species-specific processes of the The Low and Overdnier region fishing names: *блистить* 'catching fish on a plunker', *невідничить* 'catching fish by casting net', *сітничить* 'catch fish with a net', *кукульванить* (fish) ← cocculus (a poisonous plant), etc.; metaphorical interdisciplinary use of vocabulary as a factor in the formation of aristocratic fishery professionalism: *підсушувать* 'drag the net under the shore', *пересипать* 'to block the river (duct) *пересипом* – a barrier of nets and yards'.

Slavonic archetype *kobyła* 'mare; guns or objects that look like a horse' reach in the the Low and Overdnier region names *регеля, ругеля* 'fishing tackle in the form of a triangular pyramid' and stable comparisons-alogisms *гріє, як цигана ятір* 'does not warm up', *тепло, як циганові під в'ятеринкою* 'cold'.

The phraseme from the fishermen's speech of the Low and Overdnier region *пійма́ть циганку* 'to catch nothing' belongs to the motivational model of "deviation from the norm as useless". Most likely, the name *циганка* (*циганська риба*) is based on the fact that the fish of this breed was never considered particularly valuable by Ukrainian fishermen.

We assume that the value of 'unnecessary fish due to its poor taste' has become the basis and for the creation of the the Low and Overdnier region idiom *стягну́ть буга́й* 'to catch nothing or very little because of the fact that the net was thrown in the place where fish has just been caught', which can indirectly testify ichthyonym *буга́й* 'inedible fish of the species of pigfish' in the Ukrainian dialects of the Odessa region.

Consequently, the fishing names in the scientific heritage by Professor V. A. Chabanenko reflect all stages of the establishment of fishing culture in the Low and Overdnipier region. The material gathered and deeply conceived by the linguist convincingly testified to the span of the fishing continuum as an important component of the Ukrainian culture, allowed to reach archetypal images: hunting for the weaker; tempering an animal; drawing of industrial tools on the proper surface; improper use of industrial tools; the similarity of the frame of the industrial gun on the mares; representative of non-ethnic ethnicity as a deviation from the norm.

Therefore, we see the prospect of further exploration of fishing names in the aspect of the historical span of the national culture of Ukraine.

Key words: V. Chabanenko, the Low and Overdnipier region, national culture, fishing vocabulary and phraseology, motivational model, archetype image.

Рибальські найменування мають глибинне культурно-національне коріння, оскільки на теренах сучасної України мисливсько-рибальські культури передували хліборобським. А заглибитись в історію формування рибальських культур допоможуть лінгвістичні джерела. Багато українських назв, закорінених у професійно-термінологічну систему рибальства, засвідчили лексикографічні праці К. В. Шейковського, В. І. Василенка, Б. Д. Грінченка, Д. І. Яворницького. У працях мовознавців-словників др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. досліджуваний матеріал найповніше представлено в “Словникові діалектизмів українських говірок Одеської області” А. А. Москаленка (1958), “Словникові поліських говорів” П. С. Лисенка (1974), “Словникові говірок Нижньої Наддніпрянщини” (1992) і “Фразеологічному словникові говірок Нижньої Наддніпрянщини” (2001) В. А. Чабаненка, “Словникові українських говорів Одещини” за ред. О. І. Бондаря (2011).

У лексико-семантичному й історико-етимологічному аспектах важливими були розвідки Б. В. Юрківського “З рибальської термінології с. Дуфінки на Одещині” (1928), О. Т. Горбача “Українська морська й судноплавна термінологія” (1958), А. А. Берлізова “Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров’я” (1959), Г. Д. Тарасенка “Місце рибальської лексики Середньої Наддніпрянщини в словниковому складі української мови” (1961), І. Г. Ліпкевича “Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпрянщини” (1993).

Рибальську термінологію Північно-Західного Причорномор’я досліджував Є. М. Мотузенко, який узагальнив свої наукові студії в монографії “Етимологія і семантика” (2006). В окремих випадках для встановлення мотивованості термінів мовознавець використав метод зіставлення з неспорідненими назвами тієї самої реалії, в основі якого – *схожість семантичної еволюції* лексем. У рибальській термінології ця закономірність обумовлена тим, що професіонали всебічно знають визначальні риси відповідних предметів чи явищ і основують на цьому знанні схожі асоціації й узагальнення [3, с. 243–245]. Ефективність комплексного застосування різних методів у поєднанні з аналізом екстралінгвальних чинників мовознавець довів на прикладі встановлення генетичної приналежності та внутрішньої форми рибальського терміна *мотня*. Інші назви цієї реалії, а також позамовний факт (під час ловлення риби мотня залишається найменш рухомою частиною снасті, яка на противагу обвислій частині козацьких шаровар не “мотається”) дозволили прийняти як більш переконливий етимон іменник *мати* [Там само, с. 246–248].

Важливу інформацію для вивчення рибальської лексики і фразеології містить монографія В. Т. Коломієць “Походження спільнослов’янських назв риб” (1983). Наприклад, мовною фіксацією певного хронологічного зрізу є українські діалектні іхтіоназви *попад’я*, *попад’їця*, *попад’ька*, *поп’чка* (синоніми до *гірчак*), які могли з’явитися в нашій мові лише після прийняття християнства [2, с. 18–19]. Або приклад подвійного етимологічного зв’язку, що постав унаслідок історично обумовлених змін у структурі іхтіоназви *плотва́*, коли зв’язок із дієсловом *плисти* (*пливти*) міг зникнути після вокалізації ерів і в подальшому пов’язати назву *плотва́* зі значенням ‘плоский’, відповідно змінивши коло позначуваних цією назвою видів риб: воно обмежалося такими, які дійсно відрізнялися помітно пласкою формою тулуба [Там само, с. 74].

Отже, наукові розвідки українських мовознавців засвідчили багату лексику і фразеологію рибалства. Учені досліджували семантику й етимологію цих найменувань у говірковому, загальноукраїнському й загальнослов'янському континуумах. Проте на сьогодні в україністиці бракує комплексного підходу в дослідженні як історії формування рибалських назв, так і історії формування їхньої семантичної структури. Належить установити сукупність чинників, що вплинули на ареальну варіативність назв і на формування самих ареалів. Серед важливих завдань і локалізація семантики рибалських найменувань у часовому й ареальному просторах.

В ареальному аспекті важливими для досліджування є говірки Причорномор'я і Приазов'я. Наприклад, суто рибалський професіоналізм *кóйлати* 'укладати невід колами' (Яворн 366) в українських причорноморських говірках Одещини співвідносний зі стійкою словосполучкою з деталізацією процесового значення *кида́ть ко́йлом* 'кидати у воду сітки купюю на початку рибалства' (СУГО 102), а в говірках Нижньої Наддніпрянини перекликається зі стійкою словосполучкою на позначення вдалого для рибалок масового руху риби *іти́ ко́йлом* 'йти косяком, масово потрапляючи в сітку' (ФСГНН 63).

Саме з Нижньою Наддніпряниною нерозривно пов'язана наукова спадщина Віктора Антоновича Чабаненка. Більшість своїх досліджень учений присвятив незнищенному в історичній пам'яті українського народу Великому Лугу – “пристанищу свободи, гнізду шляхетного лицарства, диву природи” [5, с. 8].

Метою розвідки є спроба через мовний матеріал із наукового доробку професора В. А. Чабаненка обґрунтувати тяглість рибалського континууму як історичного складника національної культури.

Риба була об'єктом життєзабезпечення задовго до того, як оформилося поняття суб'єкта професійної діяльності, співвідносне зі словами ловиць 'мисливець, рибалка' (Срезн II 40) і рыбарь 'рибалка' (СУС 223). Крім людей, на рибу завжди полювали звірі, птахи, інші хижі риби. Цю значеннєву єдність первісної людини і хижої тварини зберігають українські діалектизми *риба́лка, риба́чка, риболо́в* на позначення чайки з її здатністю ловити морську рибу (СУМ VIII 527–529). Українська приказка *Велика риба маленьку клює* вербалізує архетиповий образ “сильніший полює на слабшого”, відображений у говірках Нижньої Наддніпрянини стійкими порівняннями *тікає, як маля́ка од шуки* 'тікає, рятуєчись від кого-небудь' (ГС 123), *ховається, як риба од гави* 'миттю ховається, побачивши чи зачувши небезпеку' (134).

Схожість первісної людини з хижою твариною засвідчує й історичне словотворення: “іменники, що означають тварин, птахів тощо, не мають, як не мали і в давнину, специфічних суфіксів, властивих лише для цього розряду слів” [1, с. 122]. Хоча суфікси в назвах риби усе ж мають певні особливості. Відомо, що за допомогою протиставних суфіксів *-ак* та *-иц(я)* в українській мові розрізняють назви риби-самця й риби-самиці. Але суфікс *-ак* у називанні риби здатний підсилити не лише “чоловічу”, а й будь-яку домінуючу сему, що ілюструють нижньонаддніпрянські іхтіоназви *спичак* 'риба-самець під час нересту' (СГНН IV 92) і *свіжак* 'щойно вловлена, свіжа риба' (IV 60). Так само суфікс *-иц(я)* оформлює не лише назви риби-самиць, як-от *кашниця* 'самка осетра' (II 159), *коронія* 'самка коропа' (II 203), а й назви дрібних риби незалежно від статі: *бібліця* 'дрібна біла риба, плітка, *Rutilus rutilus*' (I 81).

У процесі еволюції в ролі ловця все частіше виступає людина, яка здатна вполювати (приборкати) будь-яку тварину. За словотвірною моделлю “назва тварини + суфікс *-ар* = той, хто живиться від тварини” в праслов'янську добу утворено назви *риба́р* (Ющук 270), *коза́р* (122), *коня́р* (124) тощо. Зауважимо, що всі ці суб'єктні назви містять сему 'гнати', яка в сучасній українській мові експлікується, наприклад, у рядках відомої пісні “*А вівчар жене*

отару плаєм ...” (тут і далі грубий шрифт у цитуваннях Р. М.). Розглядання різних тварин у фокусі об'єкта споживання вможливило лексико-семантичні паралелі. Влучно ілюструє цей етап мовної еволюції нижньонадніпряньський рибальський професіоналізм *понану́здувати* ‘поналовлювати вудкою (про рибу)’: “*Понану́здує окун'ї́, краснопе́рок і ва́ре йу́шку*” (СГНН III 195). На сучасному етапі в наведеному контексті слово *узда́ти* ми сприймаємо як метафоричне вживання, пов'язане зі словом *вуде́чка* на позначення частини кінської збруї. Проте в говорах південно-східного наріччя української мови слово *узда́ти* ‘гнуздати’ пов'язують не лише з конем, а й з іншими великими свійськими тваринами. Укладачі одинадцятитомного “Словника української мови” (1970-1980) значення слова *уздати* проілюстрували уривком з роману Григорія Тютюнника “Вир”, у якому воно співвідноситься зі словом *бугай*: “*Метушилися з дрючками люди, ганяючись за бугаєм. – Направляй сюди, – відважно кричав Охрім... – Уздай його! Уздай!*” (СУМ V 454). Отже, архетиповий образ дикої тварини, яку слід приборкати, на лексико-семантичному рівні дозволяє побачити в сучасному образному слові відголоски гіпероніма *тварина* (лат. *animalia*) в його науковому значенні, тобто будь-який живий організм, який споживає готові органічні речовини та здатний активно рухатися. Людина також належить до царства тварин, але її традиційно розглядають окремо, уживаючи зворот “тварини, включаючи людину”.

Наступним еволюційним етапом стало поступове виділення рибальства в окремий промисел. Цей етап оформлюється на лексико-семантичному рівні. У староукраїнській мові назва *гонити* з інтегральною семою ‘гнати’ залежно від контексту означає ‘(рибу) ловити’ або ‘(звірину) полювати’ (ССМ I 250). Мовним відбитком цієї епохи може бути нижньонадніпряньська назва рибальського бовта, яким рибалки женуть рибу в потрібному напрямкові, *гоніло* (СГНН I 242). Загалом у пам'ятках староукраїнської мови вже можна простежувати назви процесу рибалення як окремого виду здобувацтва: “Нижше пороговь, **рибними** и звѣринними **добичами** бавячися” (Тимч II 731).

Але архетипний образ *впольованої (приборканої) тварини* міцно вкорінений у семантичну структуру рибальських назв. Серед них виділяються слова, в основі яких схожість деталей кінського й рибальського знадоб'я: *вудда́* ‘ремені з вудилами та поводами, які надівають на голову коневі, щоб правити ним’ (СУМ I 783) і ‘довга мотузка, прив'язана до крил невода, щоб витягати його’ (УмСп IV 103), *попруга* ‘широкий ремінь, який затягують попід черевом коня, закріплюючи сідло’ (СУМ VII 237) і ‘складова частина сака від обруча до обруча’ (Грінч IV 97) тощо.

Архетипним є також образ *волочиння промислового знаряддя по поверхні чого-небудь* як один з основних способів різногалузевого господарювання: *волочі́ти* ‘переміщати, перетягати копиці сіна, соломи з одного місця на інше волоком (мотузком тощо)’, ‘розпушувати бороною зрану землю до або після сівби’ (СУМ I 734), ‘ловити в озері неводом рибу’ (СУМ XVI-п.пол.XVII IV 214) тощо.

Розвиток галузевих господарств і становлення галузевих термінологій спричинило протиставлення інструментальних і процесових назв різних промислів, що ілюструють нижньонадніпряньські фразеологізми *ловіть рибу бороною* ‘робити що-небудь невміло, з допомогою таких засобів, які для цього не годяться’ (ФСГНН 74), *ловіть на мертвий якір* ‘ловити рибу, не маючи відповідного знаряддя’ (74), *цідіть во́ду* (ніби *решетом* – Р. М.) ‘безрезультатно рибалити’ (151), *поплавок стоїть, як у колодязі* (тобто *як відро в колодязі* – Р. М.) ‘риба не клює; не ловиться на гачок’ (ГС 91).

Неперервний процес формування процесових нижньонадніпряньських рибальських назв ілюструють численні видові назви рибалення: *блестіть* ‘ловити рибу на блешню’ (СГНН I 89), *невідничить* ‘ловити рибу неводом’ (II 359), *сітничить* ‘ловити рибу сіткою’ (IV 66), *кукульванить* (рибу) ← *кукульван* (отруйна рослина) (II 226) тощо.

У той же час метафоричне вживання міжгалузевої лексики також сприяло становленню ареальних рибальських професіоналізмів, як-от *підсушувати* ‘тягти невід під берегом’ (СГНН III 121), *пересунати* ‘перегороджувати річку (протоку) *пересуном* – перепороною із сіток та ятерів’ (III 63).

Основою деяких українських рибальських назв є праслов’янський архетип *kobyła* ‘кобила; знаряддя або предмети, схожі на коня’ (ЕСУМ II 477). У сфері рибальської лексики в говірках південно-східного наріччя йому відповідають назви *кобілка* ‘рибальський прилад, що має форму даху на будинку; ним ловлять рибу вброд’ (СДЛП 43) і *регеля, ругеля* ‘рибальська снасть у вигляді тригранної піраміди’ (СГНН IV 5). У “Народознавчих роботах” В. А. Чабаненко детально описав будову й спосіб застосовування цього рибальського знаряддя в пониззі Дніпра: “У другій половині літа і ранньої осені в лиманах, озерах та баках Великого Лугу рибу ловили *корзінами* й *ругелями* (*рукелями*). <...> *Ругеля* (*рукеля*) – це тригранна (грані дерев’яні) піраміда, обтягнена густою сіткою, із відкритою основою. Користуватися нею під час риболовлі треба було удвох. Один рибалка опускав снасть у воду біля куща або куширя, а інший, сильно брѳохаючись, обходив (оббігав) цей кущ або кушир, заганяючи рибу в пастку, що її тримав незрушно *рукою* (звідси й назва знаряддя) його напарник. Потім пастка піднімалася ширшим краєм угору і з неї вибирався улов” [5, с. 80]. Конструктивна схожість деяких рибальських знарядь на тимчасову легку будівлю вможливила появу стійких порівнянь-алогізмів, а саме: *гріє, як цигана ятір* ‘ніяк не гріє’ (ГС 31), *тепло, як циганові під в’ятеринкою* ‘холодно’ (122) тощо.

Образ *цигана* (*циганки*) також значущий для рибальської мовної картини світу. Це підтверджує фразема з мовлення рибалок Нижньої Наддніпряниці *піймати циганку* ‘нічого не піяти’ (ФСГНН 106). До мотиваційної моделі “відхилення від норми як непотріб” в українській мові часто входять етноніми на позначення некорінних жителів. Пригадаймо, як влучно охарактеризувала нелюбу невістку Кайдашиха: “*Лучше було взяти циганку, ніж багачку з порожньою скринєю*” [4, с. 212–213]. У деяких місцях Чорноморського узбережжя Болгарії сонячну рибу (*Lepomis gibbosus*) називають *циганка*, бо в ній багато кісток, які роблять її непривабливою для виловлювання й харчування. Найімовірніше, назва *циганка* (*циганська риба*) мотивована тим, що рибу цієї породи українські рибалки ніколи не вважали особливо цінною.

Припускаємо, що значення ‘непотрібність риби через її погані смакові якості’ стало базою для творення нижньонаддніпрянської ідіоми *стягнути бугай* ‘нічого або дуже мало зловити через те, що невід був закинутий у тому місці, де вже щойно ловили рибу’ (ФСГНН 134), про що опосередковано може свідчити іхтіоназва *бугай* ‘неістівна риба виду бичкових’ в українських говірках Одещини (СУГО 28–29).

Висновки. Рибальські найменування в науковій спадщині професора В. А. Чабаненка відображають усі етапи становлення рибальської культури на теренах Нижньої Наддніпряниці. Зібраний і глибоко осмислений мовознавцем матеріал переконливо засвідчив тяглість рибальського континууму як важливого складника культури українців, дозволив сягнути архетипових образів: полювання на слабшого; приборкування тварини; волочіння промислового знаряддя по належній поверхні; неналежне використання промислового знаряддя; схожість каркасу промислового знаряддя на кобилу; представник некорінного етносу як відхилення від норми.

Вбачаємо перспективним подальше досліджування рибальських найменувань в аспекті історичної тяглості національної культури України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

2. Коломиец В. Т. Происхождение общеславянских названий рыб. Київ : Наук. думка, 1983. 159 с.
3. Мотузенко Е. М. Этимология и семантика. Кишинев : Vector, 2006. 368 р.
4. Нечуй-Левицький І. С. Микола Джеря. Кайдашева сім'я: Повісті. Київ : Дніпро, 1987. 351 с. (Б-ка української класики "Дніпро").
5. Чабаненко В. Народознавчі роботи. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. 278 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Грінч Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Кієвская Старина": у 4 т. / упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко. Київ : Наук. думка, 1996–1997. Т. 1–4. (Надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотомеханіч. способом).

ГС Гартоване слово: постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпрянщини / збір. і впоряд. Віктор Чабаненко. Запоріжжя, 1995. 164 с. (Серія "Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини". вип. III).

ЕСУМ Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 2 : Д – Копці / укл.: Н. С. Родзевич та ін. 572 с.

СГНН Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. Запоріжжя, 1992.

СДЛП Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ : ДДУ, 1990. 100 с.

Срезн Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. / сост. И. И. Срезневский. Москва : ГИИНС, 1958. Т. 1–3. (Репродуцир. фотомеханіч. способом по изд. 1893–1912 гг.).

ССМ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / редкол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. К. : Наук. думка, 1977–1978. Т. 1–2.

СУГО Словник українських говорів Одещини / уклад. О. І. Бондар та ін. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2011. 224 с.

СУМ Словник української мови : в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970–1980.

СУМ XVI-п.пол.XVII Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28-ми вип. / відп. ред. Д. Гринчишин. Львів, 1998–2013. Вип. 1–16.

СУС Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів : Свічадо, 2001. 332 с.

Тимч Історичний словник українського язика : у 2 ч. / за ред. проф. Е. Тимченка. Харків; Київ, 1930–1932. Т. I. 528 с.; Т. I (Зошит II). С. 529–947.

УмСп Словарь російсько-український : у 4 т. / збір. і впоряд. М. Уманець і А. Спілка. Львів : НТШ, 1893. Т. 1. 318 с.; 1894. Т. 2. 285 с.; 1896. Т. 3. 286 с.; 1898. Т. 4. 239 с.

ФСГНН Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001. 201 с. (Серія "Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини").

Ющук Ющук І. П. Словник української мови VI століття. Київ: Київський міжнародний університет, 2017. 352 с.

Яворн Яворницький Д. І. Словник української мови. Катеринослав : Видання видавництва "Слово", 1920. Т. 1. 411 с.

ФРАЗЕОЛОГІЧНА НОМІНАЦІЯ З КОМПОНЕНТОМ 'ЇЖА' ЯК ЗАСІБ ЗОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Павлюк О.О., к.філол.н., доцент

Федотичева Є.А., студент

Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м.Запоріжжя, Україна

helen.pavlyuk@gmail.com, lisafed1996@gmail.com

У статті розглядаються усталені звороти з компонентом 'їжа', семантика таких зворотів різноманітна. Вони широко застосовуються для опису зовнішності людини, її звичок, фізичних і моральних якостей; національних обрядів і звичаїв, що склалися протягом століть, а також характеристики соціального розширення французького суспільства. Фразеологічні звороти такої структурно-семантичної моделі відображають тісний зв'язок духовної і матеріальної культури та ілюструють характер образного мислення французів.

Ключові слова: мовна картина світу, концепт, фразема, антропоцентрична парадигма, метафора.

PHRASEOLOGICAL NOMINATION WITH COMPONENT 'FOOD' AS A MEANS OF THE PICTURE OF THE PERSON IN THE FRENCH LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Pavliuk E.O., PhD in Philology, lecturer, Fedotycheva Y.A., student

Zaporizhzhya National University
Zhukovsky Str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine

A human is a creator of material and spiritual culture, between which there is no impassable boundaries. This is the reason why the names of material objects, in particular food, can be used to describe the appearance of man, characterize the world of his spiritual values, the sphere of intellect, material wealth, etc. It is exactly the phraseological nomination, which fully and comprehensively conveys the naive vision of man in the linguistic picture of the world. The phrases with the component 'food' reflect the experience of the people, his perception of the world, the attitude towards others. Therefore, they are one of the means of a comprehensive image of a person in the French linguistic picture of the world.

Such idioms depict the physical portrait of a person, characterizing his head, face, figure, at the same time one can mention the funny features (*chauve comme un oeuf*, *saucisson à pattes*).

Among the idioms, which are used to describe the moral qualities, idioms of negative qualities predominate, among which ones special place is given to scorn, trickery, corruption, falsehood. Some moral qualities have symbolic personification: corruption – *un pot-de-vin*, vengeance – *fève*, vulgarity – *miel* and so on. Such substantive components of idioms indicate a luxurious life, like *legoume* 'vegetable', *pâte* 'dough', *caviar* 'black caviar'. The following components of phraseologisms indicate the poverty, like *panade* 'bread soup', *carotte* 'carrot', *hareng* 'herring'. Some ironic folk names of products point out the state of a poor people *l'asperge des pauvres* 'onion, is asparagus for the poor people', *truffes des pauvres* 'chestnuts'.

The life of the French beggars reflect the following proverbs: *Les mains noires font manger le pain blanc* Black hands get white bread; *Tout pain that saint à qui a faim* Every hunger suggest every bread holy. Frenchmen compare quiet and gentle man with the butter *homme de beurre* – soft, gentle, unpardonable man. Yielding people are compared with honey *coulant comme du miel*, an angry bile character is compared with vinegar – *n'être que fiel et vinaigre*.

Intellectual qualities of person are showed in opposing intelligence – stupidity. One of the manifestations of intelligence is wit. Frenchmen can say about a wise person: *c'est and grenier à sel* is an inexhaustible wise (literally: it is a salt loft). According to phraseology a stupid man can have yogurt instead of brain in his head *avoir du yaourt dans la tête: il a du yaourt dans la tête*. Frenchmen also see a stupid men as a sausage, sausages with telbuds – *grande saucisse (peau de saucisse)*, *crème d'andouille* silly thing, idiot.

Subjective phrase *vieille noix* is a fool, based on metaphorical use of the component *noix* – nut, which resembles the head of a person, and with its hardness – his mind abilities. Cultural and national connotation of the analyzed phrases is manifested in the original metaphors (*rouler qn dans la farine*) wrap up someone in dough, (*figure de fromage*) a vile face, an unpleasant person, compared with cheese. It is a use of metaphorical use of the denominations of dishes and products allows you to recreate a portrait of a Frenchman in a native linguistic picture of the world.

The modern anthropocentric picture of the world that has been created for a long time reflects the interpenetration of the lexical-phraseological composition, and thus, idioms, that depict physical, moral, intellectual and social portraits of man in the French linguistic picture of the world, point to a close relationship of the spiritual and material culture.

Key words: linguistic picture of the world, concept, idiom, anthropocentrism (anthropocentric paradigm), metaphor

Мовна картина світу, як відомо, має антропоцентричний характер. Людина – творець матеріальної і духовної культури, між якими немає непрохідної межі. Назви матеріальних предметів, зокрема продуктів харчування, можуть вживатись для опису зовнішності людини, характеризувати світ її духовних цінностей, сферу інтелекту, матеріальні статки тощо. Саме фразеологічна номінація найбільш повно і всебічно передає наївне бачення людини у мовній картині світу. Своєю семантикою фразеологічні одиниці спрямовані на характеристику людини, її діяльності, оточуючого її світу. Їжа є невід'ємною складовою людської життєдіяльності. Фраземи з компонентом 'їжа' відбивають досвід народу, його світосприйняття, ставлення до оточення, вони фіксують певні паралелі, уявлення, оцінки, стереотипи, деякі пріоритети, пов'язані з продуктами харчування і стравами. Наївна картина світу, що склалася протягом століть, відображає світогляд та світосприйняття народу, віддзеркалює його національну своєрідність, ментальність.

Мета статті – розглянути вторинне вживання у фразеологічній номінації назв продуктів харчування, страв як компонентів для опису зовнішності, моральних якостей і рис характеру, розумових здібностей, статків людини у французькій мовній картині світу.

Фразеологічна номінація виступає у французькій мові як один із поширених засобів опису зовнішності людини, характеристики її моральних якостей, розумових здібностей, емоційних станів тощо. Усі ці характеристики проявляються як у статичності, так і в динаміці. Тому серед структурно-граматичних моделей фразем із компонентом 'їжа' представлені як субстантивні (*tout miel, tout sucre*), так і дієслівні (*tirer une carotte à qn*), за значної переваги останніх. Стійкі звороти розрізняються експресією, оцінністю своїм стилістичним забарвленням: поряд із нейтральними серед них є розмовні фразеологізми; арготичні, грубо-просторічні перебувають за межею літературного вживання. Культурно-національна специфіка фразеологічних номінацій, що розглядаються, проявляється досить широко в їх оцінності, яка може варіюватися від різко негативної до помірної, в образності (метафорах, порівняннях, інших тропях), в особливих структурно-граматичних моделях. Фразеологічні звороти з різко негативною оцінністю виражають значну інтенсифікацію прояву якостей, рис характеру, емоційних станів тощо; це проявляється в особливій структурі, своєрідній синтаксичній функції, у підвищеній образності тощо.

Як зазначає Ю. Д. Апресян, кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття й організації, тобто концептуалізації, світу... Властивий мові спосіб концептуалізації дійсності (погляд на світ) частково універсальний, почасти національно специфічний, з іншого боку, він "наївний" у тому сенсі, що в багатьох істотних деталях відрізняється від наукової картини світу. При цьому наївні уявлення аж ніяк не є примітивними. У багатьох випадках вони не менш складні і цікаві, ніж наукові. Такі, наприклад, наївні уявлення про внутрішній світ людини відображають досвід інтроспекції сотень поколінь протягом багатьох тисячоліть і здатні служити надійним провідником у цей світ [1, с. 38-39].

Фізичний портрет людини. Передусім французи звертають увагу на обличчя людини. Якщо воно має форму здобної булочки, то у людини *une drôle de brioche* – кумедна, недоладна пика [ФРФС, с. 172]. Із сиром пов'язується уявлення про неприємну фізіономію: *figure de fromage* – мерзенна морда [TLF]. Враження про розбите обличчя передають компоненти-метафори *la marmelade* і *la confiture*: *figure en marmelade* – розквашене обличчя [ФРФС, с. 662], *nez en confiture* – розквашений ніс [ФРФС, с. 257]. Через те, що іменник *le son* позначає у французькій мові не тільки висівки, але й веснянки, ФО *boule de son* – пайковий хліб в армії, що випікався з висівками, метафорично іменує також веснянкувату фізіономію [ФРФС, с. 158]. Зморшкувате обличчя у французькій мові уподібнюється печеному яблуку: (*ridé comme*) *une pomme cuite* – (поморщений як) печене яблуко [ФРФС, с. 864]. Різко

негативну оцінність має фразеологічна номінація, що порівнює людське обличчя зі свинячим салом, яйцем *face de lard, d'œuf* – пика, мерзенна рожа, потвора [DEL, с. 466].

Характеризуючи голову з боку зовнішності, французи звертають передусім увагу на відсутність волосся. ФО *avoir le coco déplumé* – бути лисим, плішивим [ФРФС, с. 237] містить дві метафори з галузі флори та фауни: *coco* – кокосовий горіх, який нагадує голову за своєю формою, та *déplumé* – втрачене волосся зіставляється з обципанним пір'ям птаха. Лиса голова чоловіка нагадує за формою яйце, звідси виникло стійке сполучення *chauve comme un œuf* – лисий як яйце [ФРФС, с. 213]. Метафоричну фразу *poivre et sel* – ‘із сивиною’ побудовано на порівнянні із сумішшю чорного перця та білої солі [ФРФС, с. 862].

Значну увагу також звертають французи на постать людини. Украй негативно оцінюється ними статура людини, що зовні нагадує чотири яйця: *être fait comme quatre œufs* – бути погано складеним [ФРФС, с. 460]. Зайва вага не цінується ані в чоловіка *gros lard* – товстун, ані в жінки – *viande de seconde catégorie* – пишнотіла жінка, дослівно ‘м'ясо другої категорії, другого сорту’ [ФРФС, с. 1090]. Пухка людина, ‘холодець’ *gros plein de soupe* [DEL, с. 732] теж оцінюється негативно. Набирати зайву вагу від неробства – це дослівно ‘робити сало’ *faire du lard* [ФРФС, с. 604]. Відповідно усталений зворот *perdre son lard* розм. означає ‘схуднути, зменшити жиру’ [ФРФС, с. 604]. Огрядність людини особливо підкреслюється тісним одягом: *être ficelé [se ficeler] comme un saucisson* – бути затягнутим у надто тісну сукню, тісний одяг [ФРФС, с. 958]. Ковбаски на ніжках *saucisson à pattes* – так представляється товста коротконога людина, коротун [DEL, с. 715]; пущце уявляється носіям французької мови шухлядкою для сосисок: *tiroir à saucisse* – черевце [TLF], яйцем: *œuf colonial* – пущце, черевце (наслідок надмірності в їжі та питві під час перебування у колоніях [DEL, с. 560]. Вадою статури французи вважають і відвислий зад, який нагадує краплі масла, *fesses en goutte d'huile* [DEL, с. 355].

З іншого боку, носії мови завдають критиці і протилежну крайність, коли людина стає дистрофіком: *elle a plus de réjouissance que de viande* – у неї тільки шкіра та кістки [ФРФС, с. 921] (*réjouissance* – ‘доважок кісток до м'яса’). Надто худу людину французи порівнюють із оселедцем: *sec comme un hareng (saur)* – худий як тріска, як вобла, шкіра та кістки [ФРФС, с. 547]. У розмовній мові ФО з компонентом *œuf* ‘яйце’: *œufs au [sur le] plat, œuf au miroir/œuf frit* [ФРФС, с. 761] іронічно позначають плоску жіночу грудь, плоскогрудку жінку, ‘дошку’.

Моральний портрет людини. Серед усталених зворотів із компонентом ‘їжа’, що вживаються для опису моральних якостей людини, переважають ті, що характеризують негативні моральні якості. Одна з поширених у французькій мовній картині світу – це *avidité* ‘скупість’. Скупа людина *pleure le pain qu'il mange fam.* (буквально: плаче над хлібом, який їсть) [ФРФС, с. 780], тобто жалкує хліба для самої себе. Характеризуючи скупеньку людину, французи також вживають фразеологічний зворот *donner plus de pain que de beurre* [ФРФС, с. 780] – бути не надто щедрим (‘давати більше хліба, ніж масла’). Скнуру французи уявляють як людину, яка може підстригти яйце, *chercher à, trouver à) tondre (sur) un œuf [tondre sur les œufs]* [DEL, с. 561]: *il tondrait un œuf* – він готовий економити на кожній копійчині. Про таку людину французи говорять: *ne pas attacher ses chiens avec des saucisses* – бути вкрай скупарем [ФРФС, с. 958]. Поведінку надто скнаристої людини описує також фразема *on tirerait plutôt de l'huile d'un mur [d'un caillou], que de tirer de l'argent de lui* [ФРФС, с. 566]; буквально: швидше з каменя масло вичавиш, ніж у нього гроші випросиш. Про скнару французи ще кажуть: *il mange son pain dans sa poche*, тобто їсть хліб із кишені [ФРФС, с. 780]. Фразеологізм *manger son pain dans sa poche* позначає: а) бути скнарою, їсти крадькома, не любити ділитися; б) бути некомпанійським і характеризує поведінку вкрай жадібної людини. Його антонім описує транжиру: *Il ne mange pas son pain dans sa poche fam.* [ФРФС, с. 780] – бути вкрай марнотратним. Марнотратника представляє також фразема *manger son blé en herbe* – проживати задалегідь свої фінанси [ФРФС, с. 133], тобто проїдати свій хліб, який ще колоситься у полі.

Засуджуючи підлабузництво, французи називають підлазисту людину: *tout miel, tout sucre (tout miel (et) tout sucre; tout sucre, tout miel)* – весь цукровий-медовий [DEL, с. 516]. Підлесника через його надмірні солодощі іноді порівнюють з конфітюром: *sucré comme confiture* – нудно-солодкий, як мед [ФРФС, с. 257], *doux comme miel* – солодкий, як мед [ФРФС, с. 371]. Поведінку підлесника також розкривають синонімічні фраземи *avoir le miel sur les lèvres* – солодко говорити, витончено лестити [ФРФС, с. 691], *être tout miel (être tout (de) miel)* – бути занадто м'яким, люб'язним, згідливим [ФРФС, с. 691]. Звички, вдачу облесника також віддзеркалює усталений зворот *bouillir du lait à qn* – зробити, сказати будь-кому що-небудь приємне, догоджати будь-кому [ФРФС, с. 601]; буквально: кип'ятити молоко для когось. Якщо вдача людини поєднує підлесливість із підкупом, то її поведінку описує прислів'я *les poules pondent par le bec* – курка з дзьоба несеться, не підмажеш – не поїдеш [ФРФС, с. 874].

Психологію заздрісної людини розкривають прислів'я *poule de voisin paraît oie* – добра риба на чужому блюді [ФРФС, с. 874]; буквально: сусідське курча здається гускою; *bonne est la poule qu'un autre nourrit* – у чужих руках завжди скиба велика; буквально: добра курка, яку годує інший [ФРФС, с. 874].

Корупція пов'язана з підмазуванням, змащуванням: *graisser la patte* підкупити когось [DEL, с. 593]; *la graisse* ‘жир, сало’. ФО *graisser la patte* ‘дати хабара’ характеризує дію корупціонера. У VI столітті церква отримала право збирати десятинний податок натурою з торговців свининою. Крамарі, щоб не сплачувати податок, клали у руку збирача податків шмат сала, яке було дуже цінним продуктом харчування у той час, тобто “змащували їм руку” [2, с. 208-209]. У французькій мові хабар *un pot de vin* – буквально: горщик (пляшка) вина: *verser un pot de vin, donner un pot de vin, payer un pot de vin, offrir un pot de vin* – підкуповувати, підмогоричувати, але й *accepter un pot de vin, toucher un pot-de-vin* – брати, отримувати хабар. Ці звороти беруть початок у XVI столітті, від того часу *le 'pot de vin'* [TLF] позначає у французів суму грошей, що дають протизаконно та яка водночас приносить тому, хто дає, певний зиск, порівняйте сучасне *pot-de-vin m* хабар [TLF].

Корупцію також пов'язують із поділом казенного пирога – *partager le gâteau* – ділити пиріг, наживатися [ФРФС, с. 517]. Доля зиску, баришу, що отримав крадій, відповідає його власним інтересам: *se tailler une part du gâteau* – не забувати про себе, не забувати про свої інтереси, свою користь. Синонімічна попередній фразема *avoir part au gâteau/avoir sa part du gâteau* – брати участь у дільбі, отримати свою частку [ФРФС, с. 121].

Як символ наживання вживається також іменник *beurre* ‘коров'яче масло’: *faire son beurre [ses beurres]* – наживатися. Арготична фразема *accaparer l'assiette au beurre*, що застосовується у злочинському жаргоні, означає привласнити всю здобич, не поділитися з учасниками афери [ФРФС, с. 70]. Розмовна дієслівна фразема *manger le poulet* ‘отримати нелегальний прибуток’, ‘убити бобра’ (буквально: їсти курча) [ФРФС, с. 875] теж описує дії злочинця.

Вчинки мстивої людини характеризуються через компоненти фразем – назви бобів: *rendre fève pour pois [rendre un pois pour une fève]* – відплатити тою самою монетою [ФРФС, с. 474].

Поведінку брехуна розкриває фразеологізм *rouler qn dans la farine* [ФРФС, с. 944], буквально: загортати когось у тісто. Його варіант – *rouler dans la farine* – водити за ніс, обманювати, обдурювати [DEL, с. 350]. Поведінка брехуна розкривається також дієслівною фраземою *promettre plus de beurre que de pain* [ФРФС, с. 122] – пообіцяти золоті гори. З обманом французи пов'язують саме моркву: *tirer une carotte à qn* – виманювати щось хитрощами [DEL, с. 129].

Поведінку вкрай обачної, егоцентричної людини представляє дієслівна фразема *mettre le feu à la maison de son voisin pour faire cuire un œuf* – підпалити сусідський будинок, щоб приготувати собі яйце; жертвувати інтересами інших задля своєї дрібної вигоди [ФРФС, с. 473].

Про людину безхарактерну і нецікаву французи скажуть: *fade comme un pain de régime* [ФРФС, с. 440]; метафора переносить на людину властивості край несмачного дієтичного хліба. Синоніми цього стійкого звороту – *ni chair ni poisson; moitié chair, moitié poisson* – ні м'ясо ні риба [ФРФС, с. 199], *moitié farine, moitié son* – ні мука ні висівки [ФРФС, с. 463].

Про грубіяна французи кажуть: *être grossier comme un (le, du) pain d'orge fam.* [DEL, с. 575] – бути дуже грубим; буквально: як ячмінний хліб. Дії грубих, жорстоких людей описує також дієслівна фразема *presser qn comme un citron* [ФРФС, с. 886] – вичавити, як лимон. Людину без серця характеризує дієслівний усталений зворот *mettre du sel sur la plaie* – сипати сіль на рану, розражати, роз'ятрювати рану [ФРФС, с. 968]. Жорстокість пов'язана безпосередньо з підступністю: *cœur de fiel, bouche de miel* [ФРФС, с. 154] – м'яко стеле, та твердо спати (буквально: жовчне серце, медовий рот).

Традиційно не схвалюють у французькому суспільстві лихослів'я, плітки. Поведінку пліткарка описує розмовне стійке сполучення *casser du sucre sur le dos (sur la tête) de qn* – лихословити, розпускати плітки про когось [ФРФС, с. 996].

Засуджуючи неробство, французи так характеризують дармоїда: *mangeur de soupe apprêtée (de viandes apprêtées)* [ФРФС, с. 653], де компонент *apprêtée* позначає 'готовий'. Про дармоїдну людину також зазначають, що вона не варта того хліба, який їсть: *Il ne vaut pas le pain qu'il mange* [ФРФС, с. 781] або що вона не відробляє того хліба, який їсть: *Il ne fait pas pour le pain qu'il mange* [ФРФС, с. 781]. Неприйнятною сучасним французам є також поведінка ледаря, який, паразитуючи, звик розраховувати на готове, не працювати чесно, а чекати, коли смажені жайворонки впадуть йому до рота, що висловлює іронічна фразема *attendre que les alouettes tombent tout rôties (dans le bec) (attendre la chute des alouettes tout rôties)* [DEL, с. 18].

У наступному фразеологічному звороті, що характеризує хитруна, протиставляються оцет та мед: *on ne prend [n'attrape] pas les mouches avec du vinaigre [on prend plus de mouches avec du miel [avec une cuillerée de miel]] qu'avec du fiel [qu'avec une tonne de fiel, qu'avec du vinaigre]* – медом більше мух наловиш, ніж оцтом; \approx ласкаве теля дві матки ссе; суворістю мало чого доб'єшся [ФРФС, с. 722]. Хитрун, давши менше, розраховує отримати більше: *donner un œuf pour avoir un boeuf* (дати яйце, щоб отримати яловичину), тобто намагається за дрібницю отримати щось значне [DEL, с. 560].

За соціальним становищем населення Франції різко диференціюється. Люди, які перебувають на вершині влади, обіймають важливі посади, нерідко асоціюються з овочами: *être dans les légumes* – обіймати важливу посаду, бути шишкою [ФРФС, с. 608]. До цього усталеного звороту семантично близькою є субстантивна фразема з тим самим компонентом *grosse [gros] légume* – розм. цяця; поважна особа, важний птах, [ФРФС, с. 608]. Форма множини *gros légumes* у військовій сфері іменує генералів, вище керівництво [ФРФС, с. 608].

Вершки суспільства іронічно позначаються також метафорою *gratin*, що в основному номінативному значенні називає скоринку, яка пристала до дна каструлі [ФРФС, с. 535].

Із життям у розкоші французи пов'язують *pâte* – тісто, коли жартівливо говорять *vivre (être) comme coq en pâte* – жити в розкоші, як сир у маслі кататися [ФРФС, с. 149]. З компонентом *galette* – перепічка у значенні 'гроші' пов'язана фразема *avoir la grosse galette* – бути багатієм, товстосумом (*la grosse galette* 'багатство, майно, маєтність, статки') [ФРФС, с. 512].

Про багате, заможне життя свідчить наявність *beurre* 'вершкового масла' у шпинаті: *avoir du beurre dans ses épinards* – багато, ситно жити [ФРФС, с. 121], або цілої тарілки з маслом – *prendre l'assiette au beurre* – зайняти вигідне, прибуткове місце [DEL, с. 71].

Ікра *caviar* також указує на великий достаток, заможне життя людини: *manger le caviar à la louche* – їсти чорну ікру ополоником [DEL, с. 137]. У той же час відомим є жартівливий умовивід про керівництво: *le poisson commence toujours à sentir par la tête* – риба гние з голови [ФРФС, с. 862].

Значно докладніше через продукти харчування описується життя й побут бідноти. Бідну людину порівнюють із дрібною рибчинкою: (*menu*) *fretin* 1) дрібнота, дрібна сошка (про

людей) [ФРФС, с. 504]. Дієслівний усталений зворот *être au pain et à l'eau* – сидіти на хлібі та воді означає ‘голодувати’. Синонімічні йому фраземи *vivre au pain et à l'eau* – сидіти на хлібі та воді, голодувати [ФРФС, с. 780]; *manquer de feu et de pain* – сидіти без шматка хліба, злидарювати (буквально: потребувати вогню та хліба) [ФРФС, с. 473]; *être [tomber, traîner] dans la [une] panade* – бути в убозстві, злиденності, бідувати [ФРФС, с. 783]; компонент *panade* має два значення: 1) хлібна юшка; 2) розм. бідність, жебрацтво [DEL, с. 578].

Усталений зворот *vivre d'un hareng* – ‘жити одним оселедцем’, погано харчуватися; ≈ сидіти на хлібі та воді [ФРФС, с. 547], що вміщує компонент *hareng* ‘оселедець’, підкреслює одноманітність їжі та її скудність.

Про цю рису харчування бідноти свідчить також субстантивна фразема *viande creuse*: 1) пісне м'ясо; 2) убоге харчування; 3) даремні сподівання; вона позначає не тільки пісне м'ясо, але й злиденну їжу в цілому, а метафорично у розмовному мовленні ще й марні надії і віддзеркалює розвиток фразеологічного значення від конкретного до абстрактного, описуючи повний крах життя жебрака, як також у фраземі *se repaître de viande creuse* [DEL, с. 789], злидарю залишається втішатися ілюзіями. Жебрацьке життя характеризують також дієслівні фраземи *recueillir les écailles* – збирати крихти [ФРФС, с. 381] (*les écailles* ‘лушпиння, луска’); *ne manger que des croûtes* – убого харчуватися, задовольнятися недоїдками [ФРФС, с. 309]; *ne vivre que de carottes* – жити надголодь [ФРФС, с. 187], тобто харчуватися однією морквою.

Навіть у назвах деяких продуктів указується їх призначеність для бідних: *l'asperge du pauvre* – цибуля-порей, цибуля – це ‘спаржа’ бідняків [TLF]; *truffes de pauvres* – каштани, які іронічно французи звать ‘трюфелями для бідних’ [ФРФС, с. 1072]; *sauce à [au] pauvre homme* – холодний соус із вареної цибулі з оцтом, що також є ‘соусом’ злидаря [ФРФС, с. 958].

Субстантивна фразема *chapon de Normandie* у розмовному мовленні називає скоринку хліба в юшці [ФРФС, с. 206], *le chapon* – хлібна скоринка, натерта часником. Злиденне життя народу описують також усталені звороти *manger la vache enragée* розм. – зазнавати великих злиднів, злидарювати [ФРФС, с. 1076]; *manger du pain sec* – сидіти на одному хлібі [ФРФС, с. 780]; *mendier son pain* – жебракувати, харчуватися подаянням, випрошувати свій хліб [ФРФС, с. 780]; *manger une [la] soupe aux herbes [à l'herbe]* 1) спати просто неба [ФРФС, с. 993] (буквально: їсти суп із трав).

На жаль, нереалізованим залишився вислів короля Генріха IV *la poule au pot* – ‘курка в супі’, життя в достатку, сите життя (цьому королю приписують побажання, щоб щонеділі у кожного французького селянина було курча в супі), *mettre la poule au pot* [ФРФС, с. 874]. Фраза, яка зустрічалась і раніше, але приписується Марії Антуанетті, *faute de pain on mange de la brioche* – ‘якщо немає хліба, хай їдять тістечка’ [ФРФС, с. 464] підкреслює величезну безодню, прірву, що пролягала між правителями і народом.

Про добру, лагідну, спокійну людину кажуть *une bonne [excellente, la meilleure] pâte d'homme* – добродушна, душевна людина, душа-людина, найдобріша (буквально: з доброго тіста). Тиху, м'яку, лагідну людину можуть також порівняти з хлібом: *bon comme le (bon) pain [comme du bon pain]* [DEL, с. 575] або з маслом *homme de beurre* – м'яка, лагідна, несперечлива людина [TLF]. Злобливий, жовчний характер французи порівнюють з оцтом *n'être que fiel et vinaigre* – бути жовчним, озлобленим [ФРФС, с. 476].

Сумну людину французи уподібнюють до пісного дня, коли нема чого їсти *triste comme un jour sans pain* – журливий, як пісний день [ФРФС, с. 1066].

Про безхребетну людину звичайно кажуть: *coulant comme du miel* [TLF].

Інтелектуальні якості людини проявляються у протиставленні розум – дурість. Ознакою розуму є дотепність. Із дотепом пов'язана сіль: *grain de sel* ‘крупинка солі’, дотепність. Про таку людину кажуть *c'est un grenier à sel* – це невичерпний дотепник (буквально: горище солі) [ФРФС, с. 536]. Його вдача налаштована на те, щоб *accommoder qn à la sauce piquante* висміювати будь-кого, зачіпати будь-кого посмішками, глузуванням [ФРФС, с. 958].

Дієслівна фразема *valoir son pesant de cacahuètes [de moutarde]* ‘бути потішним, цікавим, дотепним’ [TLF] характеризує поведінку дотепника.

Дурень уявляється носіям французької мови наповненим сіллю: *plein de sel* заплішений дурень [ФРФС, с. 967]. Він є таким розумним, наскільки тонкою є крупна сіль: *fin comme du gros sel (dans une boîte à sucre) fam.* – груба і бідна на розум людина, дуже дурна [DEL, с. 367]. У його голові замість мозку йогурт *avoir du yaourt dans la tête* [DEL, с. 802]. Це людина, яка не вигадє найпростіших речей: *le fil à couper le beurre, l'eau tiède, l'eau gazeuse, les œufs durs* – ані нитку, щоб різати масло, ані теплу воду, ані газовану воду, ані круті яйця [ФРФС, с. 478]. Дурня уявляють як сосиску, ковбасу з тельбухів *grande saucisse [peau de saucisse]*, *crème d'andouille* – бовдур, ідіот; *faire l'andouille* [ФРФС, с. 56] – валяти дурня, де *andouille* є ковбасою з субпродуктів. За звичаєм, дурна голова пов'язується з яйцем *quel œuf!* – ну і бовдур! [ФРФС, с. 762]. Вигук *quelle croûte! fig., fam., péj.* – який йолоп! [ФРФС, с. 309] побудовано на метафоричному вживанні компонента *croûte* – хлібна скоринка. Однокореневий іменник *croûton fig., fam., péj.* називає обмежену, бідну на розум людину [TLF].

Субстантивний фразеологізм *vieille noix* – дурень, недотепа, нездара [ФРФС, с. 744] оснований на метафорі *noix* – горіх, який за формою нагадує голову людини, а своєю твердістю – її розумові здібності.

Висновки. Назви їжі характеризують побут народу, вони є необхідним компонентом національної культури. Фраземи з компонентом ‘їжа’ змальовують у французькій мовній картині світу якнайбільше обличчя людини, її постать. Переважна більшість стійких зворотів із компонентом ‘їжа’ дає негативну оцінку людської зовнішності. Національно-культурні особливості проявляються в метафорах (*avoir le coco déplumé*), у блискітках французького гумору (*avoir plus de réjouissance que de viande, être ficelé comme un saucisson*).

У зображенні моральних рис людини значно переважають негативні. Серед фразем із компонентом ‘їжа’ на їх позначення мають перевагу дієслівні звороти з дієсловом конкретної дії. Найбільш детально характеризуються скнарість, хитрість, корупція (злодійство), брехливість, неробство. Такі якості, як марнотратність, підлабузництво, пліткарство, заздрісність описуються дещо поверхово, можливо, характеристика цих якостей компенсується за рахунок лексем, фразем з іншими компонентами або вони сприймаються більш поблажливо мовцями. Культурно-національна конотація проявляється в оригінальних метафорах (*redresser le coco*), розгорнутих порівняннях (*s'emporter comme une soupe au lait*). У цьому фрагменті французької мовної картини світу цікавим чином перехреснюються духовна та матеріальна культура та віддзеркалюється їх зв'язок.

Фраземи з компонентом ‘їжа’ докладно зображують соціальне становище людей, їхні статки, розшарування французького суспільства. Національна та культурна специфіка цих фразеологізмів віддзеркалюється в метафорах (*avoir du beurre dans les épinards, grande saucisse, peau de saucisse*), в оригінальних порівняннях (*être [vivre] comme un coq en pâte, fin comme (du) gros sel*), у стійких зворотах, що містять у своєму складі топоніми (*chapon de Normandie*), в іронічному обіграванні фразеологічної номінації (*truffes des pauvres*).

Характеризуючи інтелект людини, французи протиставляють розуму дурість, яка асоціюється із сіллю, йогуртом, яйцем, хлібною скоринкою тощо.

Найменування продуктів харчування і страв виконують денотативну функцію, але водночас вони вживаються для опису і характеристики самої людини, її поведінки, дій тощо. Саме переносне вживання найменувань продуктів і страв як компонентів фразем дозволяє відтворити наївний портрет француза. Сучасна антропоцентрична картина світу, що створювалась протягом довгого часу, відбиває взаємопроникнення лексико-фразеологічного складу, а таким чином, стійкі звороти, що змальовують моральний і фізичний, інтелектуальний і соціальний портрети людини у французькій мовній картині світу, вказують на взаємозв'язок матеріальної і духовної культури. У подальшому можливе зіставне вивчення таких фразем у різних романських мовах, а також дослідження фразем з іншими компонентами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. *Вопросы языкознания*. 1995. №1. С. 37-67.
2. Назарян А. Г. Почему так говорят по-французски (происхождение и толкование идиоматических выражений). Москва : Наука, 1968. 349 с.
3. Французско-русский фразеологический словарь под ред. Я. И. Рецкера. Москва, 1963. 1112 с.
4. Dictionnaire des expressions et locutions par A. Rei et S. Chantreau. Paris, 1998. 888 p.
5. Trésor de la langue française informatisé. URL: <http://atilf.atilf.fr>.

УДК 811.161.2'37:808.5

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-17>

НОМІНАТИВНИЙ ПРОСТІР “РОЗУМ” В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ

Саєвич І. Г., к. філол. н., доцент, Ключник Т. О., магістрант

*Київський університет імені Бориса Грінченка
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, Україна*

i.saievych@kubg.edu.ua

У статті зроблено спробу обґрунтувати антропоцентричний вимір концепту РОЗУМ і з'ясувати структуру його номінативного простору. Визначено, що номінативне ядро концепту формують лексеми *розум, розумний, розуміти, мозок, думка, інтелект*. На підставі аналізу різнобічного фактичного матеріалу (Система – Анкета – Текст) окреслено статус “РОЗУМ” як однієї з лінгвокультурних домінант, ієрархічно підпорядкованих концепту ЛЮДИНА. Стверджується, що у свідомості лінгвоспільноти РОЗУМ постає і як вагомий показник повноцінної ментальної діяльності, і як неодмінний критерій онтології Homo sapiens загалом.

Ключові слова: лінгвокультурний концепт, антропоцентризм, аксіологічна маркованість, оцінність, номінативний простір, концепт РОЗУМ.

NOMINATIVE SPACE OF THE “INTELLIGENCE” CONCEPT IN UKRAINIAN LINGUISTIC CULTURE

Saievych I. G., PhD in Philology, associate professor, Kliuchnyk T. O., graduate student

*Borys Grinchenko Kyiv University
Bulvarno-Kudriavska Str., 18/2, Kyiv, Ukraine*

The article contains an attempt of anthropocentric dimension of the INTELLIGENCE concept substantiation and that of clarifying its nominative space. The research has been conducted on the basis of diverse factual material (System – Questionnaire – Text), which approximates it to requirement of psychological relevance. The concept has been reconstructed within its structural constituents – image-perceptive, notional and value ones, the latter being declared the main. The axiological concept of INTELLIGENCE has been defined on the basis of the concept's representing name high frequency ratio, essential number of idioms and proverbs containing *intelligence* as its component, pragmatic peculiarities of nomens in literary texts and associative fields of the concept's representatives; the said concept entering the nucleus of Ukrainian native speakers' mental lexicon. The greater focus is placed on unreliable reference of *intelligence*, caused by the object of nomination's abstract character, its semantic approaching to the names of other constituents of mental activity (*mentality, brains, thought, knowledge*). The stated lexemes together with cognate units *intellection, intelligent, intellectualize* are provided with high semantic-functional potential and form the nucleus of the “INTELLIGENCE” nominative space.

Relying on the mark of ‘ability / disability for intellectual activity’ the dialectic connection of the INTELLIGENCE and STUPIDITY concepts has been detected. The ‘intelligence – stupidity’ antithesis objectivation has been considered as a criterion of mental and social dimensions of human being in proverbs to conclude on clearly

expressed positive and negative evaluation of the concepts within the following somatic code: *head* (upper part) as localization of the sphere of intellectual activity – *feet* (lower part) as localization of stupidity. The analysis of constituents of idioms containing *intelligence* and *intelligent* lexemes has been performed to distinguish the number of sememes forming logical space of the concept: 1) mental action; 2) helping (someone's) mental action; 3) intelligent (human being); 4) stupid (human being); 5) ignorant (human being); 6) loss of ability for mental action.

INTELLIGENCE has been defined as a lingual-cultural keynote of Ukrainian sphere of concepts; it is hierarchically subordinate to the concept of HUMAN BEING. It is stated, that in the conscience of Ukrainian linguistic community, the INTELLIGENCE becomes apparent as both weighty indicator of human full-fledged intellectual activity and inalienable criterion of Homo sapiens ontology in general.

Key words: linguistic-cultural concept, anthropocentrism, axiological component, evaluativity, nominative space, INTELLIGENCE concept.

Особливості національного світогляду, матеріальної і духовної культури етносу акумулюють лінгвокультурні концепти, питання критеріїв виокремлення та реконструкції яких є одним із актуальних у царині антропоцентричних лінгвістичних студій. Зокрема, А. Вежицька, С. Г. Воркачов, І. О. Голубовська, В. І. Карасик серед найсуттєвіших ознак лінгвокультурного концепту називають загальноживаність слова-репрезентанта, його частотність, входження до складу значної кількості фразеологізмів і паремій, висловів, популярних пісень, назв книжок тощо [1, с. 36]; високий словотвірний потенціал, облігаторність аксіологічної маркованості [3, с. 91], семіотичну щільність, що передбачає “репрезентацію у плані вираження цілою низкою мовних синонімів (слів і словосполучень), тематичних рядів і полів, прислів'їв, приказок, фольклорних і літературних сюжетів і синонімізованих символів (творів мистецтва, ритуалів, поведінкових стереотипів, предметів матеріальної культури)” [2, с. 33].

Зазначені вище ознаки притаманні одній із домінант українського лінгвокультурного простору – концепту РОЗУМ, який визначаємо як аксіологічно значущу багатовимірну ментальну сутність, що широко репрезентована знаковими одиницями мови та має високий комунікативний і гносеологічний потенціал [11, с. 67].

Концептуалізація ментальної сфери неодноразово привертала увагу дослідників. Різні аспекти, пов'язані з вербалізацією і когнітивною організацією концептів ДУМКА, ЛОГОС, РОЗУМ, ГЛУПОТА, ЗНАННЯ на матеріалі фразеологічного складу мови, паремій, корпусу художніх текстів в українській і російській лінгвокультурах, розглядали В. В. Калько [5], О. П. Левченко [6, 7], Н. О. Мех [9], Т. В. Леонтьєва [8], О. В. Урисон [12, 13], О. В. Ясіновська [15] та ін.

Метою цього дослідження є обґрунтування антропоцентричного виміру концепту РОЗУМ і з'ясування структури його номінативного простору на підставі широкої джерельної бази (Система – Анкета – Текст): системної організації знакових одиниць, текстової реалізації назв-репрезентантів концепту і даних асоціативних експериментів. Методика аналізу концептів із залученням різних джерел (SAT) запропонована Є. Бартмінським як така, що надає ширші можливості для дослідника і наближає отримані результати до вимог психологічної релевантності.

Основною ознакою лінгвокультурного концепту в тріаді його структурних компонентів – образно-перцептивного, поняттєвого й ціннісного – проголошується аксіологічна маркованість. Такий погляд на критерій визначення концепту, як лінгвокультурної ментальної одиниці, притаманний більшості дослідників, зосереджених на з'ясуванні національно-специфічної своєрідності мовних і концептуальних картин світу (зокрема, А. Вежицькій, С. Г. Воркачову, І. О. Голубовській, В. І. Карасику, О. П. Левченко, В. М. Манакіну, Г. Г. Слишкіну, М. В. Пименовій, А. М. Приходьку та ін.).

Саме об'єктивація у мові певної сукупності знань, уявлень, почувань є показником ціннісного ставлення етносу до культурного феномену. Поділяємо погляди А. М. Приходька на критерії вимірів аксіологічного складника концепту. На думку вченого, цей субстрат має виокремлюватися на підставі оцінних параметрів і актуальності [10, с. 49–50]. Визначення оцінного компоненту доцільно здійснювати із застосуванням компонентного й

контекстуального аналізу слова-репрезентанта концепту, тобто враховувати при реконструкції концепту і структуру лексичного значення назви, і її сполучуваність з оцінними предикатами. Актуальність, на думку А. М. Приходька, “реалізується у продуктивності використання мовних одиниць на позначення концепту – наприклад, у частотності їх вживання у реальній комунікації, у числі відношень на кшталт “стимул → реакція”, “реакція → стимул” [10, с. 50].

Одним із суттєвих критеріїв з’ясування національно своєрідних концептосфер та особливостей їх когнітивної організації, на наш погляд, є склад і структура ментального лексикону лінгвоспільноти, зокрема ті лексичні одиниці, що формують ядерну його частину. Загальноновизнаним методом установлення зв’язків між лексичними одиницями у проєкції на етносвідомість визнано вільний асоціативний експеримент. Показовими вважаємо дані, наведені укладачами Слов’янського асоціативного словника. Прямий і зворотний асоціативні експерименти з урахуванням найчастотніших слів-реакцій уможливили виокремлення ядра ментального лексикону носіїв російської, української, білоруської та болгарської мов. Зокрема, ядерними у свідомості українців є лексеми *життя, людина, радість, друг, добре, дім, любов, щастя, спокій, гроші, чоловік, кохання, розум, гарний, надія, смерть, сила, робота, дитина, світ, великий, погано, краса, товариш, зло, жінка, світло, добрий, праця, дівчина* (САС, с. 6).

Лексема-репрезентант концепту – *розум*, що наділена високою частотністю і входить до ядра ментального лексикону носіїв української мови, є виявом ціннісного сприйняття інтелектуального потенціалу особистості, постійного прагнення *людини розумної, людини-творця* не тільки до “розумного” розв’язання прагматично зорієнтованих проблем життєдіяльності, а й намагання вийти за межі земного буття і досягнути безмежності існування: “*Розкриття таємниці Всесвіту неможливе, бо ніколи не скінчиться політ творящого розуму до Несказанного*” (О. Бердник).

Процедура концептуального аналізу потребує звертання насамперед до словникових дефініцій імен концептів та з’ясування семантичної структури слова, адже в мовленні актуалізуються певні семи, що репрезентують когнітивні ознаки концепту. У структурі лексичного значення назви-репрезентанта найбільшою мірою експліковано зв’язок концептів РОЗУМ і ЛЮДИНА. За даними СУМ, *розум* – це: 1) здатність людини мислити, відображати й пізнавати об’єктивну дійсність; 2) те саме, що мислення; 3) *розм.* зміст, значення чогонебудь; 4) *перен.* людина, група людей, що характеризується високими розумовими, інтелектуальними здібностями (СУМ VIII 838). Семантичні ознаки ‘людина’, ‘ментальна діяльність’, ‘пізнання’, ‘позитивна оцінка’ визначають смислову організацію концепту РОЗУМ, вербалізованого антропоцентричною лексикою (термін Ю. Д. Апресяна).

Формування концепту сягає індоевропейського культурного простору. Українське *розум* належить до праслов’янського лексичного фонду. На підставі порівняння слов’янських назв: рос., біл, болг., м. *ум*, др. *умь*, п., ч., с. *ит*, схв. *ум*, слн. *ít*, стсл. *оумь* реконструйовано псл. **итъ*, у якому виокремлено корінь ц- (і-є *ац- ‘сприймати органами чуття; розуміти’) і суфікс –т. Слов’янські назви споріднені з лит. *аитō* ‘розум, інтелект’, сх.-лит. [aumenis] ‘пам’ять’; *omenis, ómena* ‘свідомість’, ‘почуття’; *omē* ‘інстинкт’ (ЕСУМ VI 31–32). Отже, основу РОЗУМ сформували початково не диференційовані ознаки ментальної сфери (‘сприйняття’, ‘розуміння’, ‘почуття’, ‘пам’ять’, ‘свідомість’), що можна пояснити складністю об’єкта пізнання і номінації, його недоступністю для матеріально-чуттєвого сприйняття, а відтак і нечіткою референцією абстрактних лексичних одиниць на його позначення.

В Етимологічному словнику української мови зафіксовано 167 лексем (із діалектними формами включно), що утворюють словотвірну парадигму, яка сягає праслов’янського **итъ*. Найвищим функціональним потенціалом наділені деривати *умілий, безумець, безумство, додумуватися, зрозумілий, зарозумілість, зарозумілий, напоумити, невмілий, недоумкуватий,*

нерозумний, порозумнішати, розум, розуміння, розумник, розумний, розумітися, розумнішати та ін. (ЕСУМ VI 31–32). Значна частина лексем має негативну конотацію (наприклад, *неумілість, недоумок, нерозумність, зарозумілий*). Зазначені номінативні одиниці вербалізують концепт ГЛУПОТА і використовуються на позначення інтелектуально неспроможної людини. Однак більшість лексем імплікує позитивну оцінку, що підтверджує думку про значущість для української лінгвоспільноти інтелектуальних здібностей як суттєвої ознаки *людини розумної*.

Позитивна / негативна оцінка інтелектуальної діяльності зумовила тісний діалектичний зв'язок “РОЗУМ – ГЛУПОТА”. Пор.: *глупота* – “відсутність розуму, розсудливості, поміркованості; дурість” (СУМ II 88). За спостереженням О. П. Левченко, концепт ГЛУПОТА (ДУРІСТЬ) належить не лише до переліку яскраво репрезентованих у фольклорі, а й до найбільш фразеологічно “опрацьованих” у багатьох мовах [7, с. 114].

Аксіологічна маркованість зазначених антонімічних концептів спричинена їх сприйняттям українською лінгвоспільнотою як цінності й антицінності, що засвідчують, зокрема, й антоніми на позначення осіб, якостей і процесів у сфері ментальної діяльності з чітко вираженою полярною конотацією: *розум – тупість, дурість, розумний – дурний, розуміння – нерозуміння, розумненький – нерозумненький, розумник – дурень, розумниця – дурна, розумно – нерозумно*. Пор. також антонімічні пари, утворені від ідеографічних синонімів (*кмітливий, мудрий* тощо): *кмітливий – тупий, мудрий – тупий, мудрість // мудроці – тупість // дурість, мудрити – дуріти, тямущий – нерозумний* (САУМ, с. 170–171).

Зазначимо, що антитезу ‘розум – глупота’, як критерій ментальних і соціальних вимірів людини, найбільшою мірою об’єктивовано в пареміях. Полярна аксіологічна маркованість актуалізується на тлі опозиції ‘верх – низ’ (*голова ‘+’ – ноги ‘-’*), а також завдяки тавтологічним конструкціям, у яких подвоюється сема ‘інтелектуальна діяльність’ (з *розумним розуму*), та сполученню імен-концептів із конверсивами (*загубити – знайти, набратися (розуму) – забути*). Пор.: *Більше в розумного розуму в п’яті, як у дурного в голові; З розумним розуму наберешся, а з дурнем і останній забудеш; Ліпше з розумним загубити, як з дурним найти; Розумний любить сам учитися, а дурний любить другого учити* (ПтП, с. 109–110). Отже, у межах соматичного коду голова (‘верх’) постає як сфера локалізації розумової діяльності, ноги (‘низ’) як локус глупоти.

Синонімічними до *розум* є лексеми *інтелект, ум, розсуд, глузд, розуміння, толк*, а також *мозок, голова, кебета*. Зазначимо, що в українській мовній картині світу найвищою частотністю і семантико-функціональним потенціалом наділена домінанта синонімічного ряду – *розум*. На противагу, в науковій картині світу домінує термін *інтелект* (від лат. *intellectus* ‘пізнання, розуміння, розсудок’), що “функціонує на позначення вищої пізнавальної здатності мислення, яка принципово відрізняється творчим, активним характером від пасивно-чуттєвих форм пізнання” [14, с. 244–245].

Синонімічний ряд на позначення *розумної, здатної до інтелектуальних операцій людини* виражений прикметниками *недурний, хитромудрий, толковий, головатий, мізкуватий, мислячий, мудрий, кмітливий*. Мисленнєвий процес об’єктивовано дієсловами *розумітися, розбиратися, розуміти, тямити, знатися, петрати, кумекати, метикувати, тямкувати* (ССУМ II 569–572).

Нечітка референція *розум*, зумовлена абстрактним характером позначуваного явища, спричиняє семантичне зближення з номінаціями інших складників ментальної сфери: (1) *розум = інтелект*; метонімічні перенесення: (2) *розум* → *мозок*; (3), (4) *розум* → *думка*; (5) *розум* → *знання*:

(1) “**Розум, інтелект** – порівнює, оцінює, інтегрує, складає з часток якусь модель Пізнання” (О. Бердник);

(2) “*Страх, що паралізує волю, паралізує розум!*” (Іван Багряний);

- (3) “Вже я ходила, ходила до голови по **розум**, поки схаменулася...” (Марко Вовчок);
- (4) “Проходили і не знали, що над ними скрутились в спіралі галактики, а тепер і до них, до заглиблених в безвість галактик, сягає твій **розум**” (О. Гончар);
- (5) “Мужність, самозречення, відданість, відсутність заздрощів, душевна чистота, влада над почуттями, свідомий **розум**, духовний розвиток, віра, незлобивість – такі десять відзнак всякого істинного вчення” (О. Бердник).

Одним із суттєвих засобів репрезентації концепту є фразеологізми. Їх специфіка, порівняно з іншими номінативними одиницями, криється в експресивному забарвленні та наявності оцінного елемента у структурі значення. У Фразеологічному словнику української мови у двох томах зафіксовано 94 ФО з компонентом *розум* (*розумний*) (ФСУМ II 759–761). На підставі компонентного аналізу відповідно до класами (‘предмет’, ‘ознака’, ‘дія’), оцінної та диференційної сем (‘спроможність / неспроможність’ (до інтелектуальної діяльності) виокремлено такі семеми:

1) процес мислення: *держати (мати) розум у (в) голові (голівоньці); добрати [до] розуму, що добрати діла (ума, толку, глузду і т. ін.); добувати (добути, доскочити і т. ін.) розуму, набиратися (набратися) розуму; добратися глузду; доходить (дійти) своїм (власним) розумом; жити своїм (чужим) розумом; зростати розумом; прикласти (приложити) розум; повертати (повернути) [своїм] розумом (мозком); розуму вчитися (учитися); брати (взяти, узяти) [собі] на розум;*

2) допомога (кому-небудь) у виконанні мисленнєвої діяльності: *наводити (навести) на розум; навчати добру і розуму; на розум наvertати; наставляти (наставити) на [добрий] розум; питатися чужого розуму; питати розуму в кого; розуму випитувати;*

3) інтелектуально спроможна (людина), здатна мислити: *бистрий на розум; макітра розуму; розуму (ума) палата; з розумом; розумом високий; розуму не позичати;*

4) інтелектуально неспроможна (людина): *небагатий (бідний) на розум; дурний розум; короткий розум; на розум кволий; курячий розум; на розум небагатий; несповна розуму;*

5) неосвічена, необізнана (людина): *з великого розуму, ірон.; не з твоїм (моїм і т. ін.) розумом робити; з дурного розуму; заднім умом (розумом) жити;*

6) втрата здатності до інтелектуальної діяльності: *виживати (вижити) з розуму; [і] розуму не стає (не стало, не стане); втрачати розум; глузд за розум завернув; з глузду з'їхати (скрутитися, зсунутися), глузду рішитися; розум потьмариться (тьмарився, потьмарився, гасне, мутиться, туманіє і т. ін.), розум потьмарило (помутило); спадати (спастися, сплисти і т. ін.) з розуму; стерятися розумом; сходити (зійти) з розуму (з ума) (ФСУМ II 759–761).*

У складі ФО *розум* найчастіше поєднується з предикатами *шукати, втрачати, набиратися, тримати, жити (розумом), (не)ставати, гаснути* та атрибутами *високий, бистрий, бідний, короткий, кволий, курячий, свій (чужий)*, що актуалізують оцінну сему і визначають розум як бажаний, цінний об'єкт, володіння яким позначається і на сприйнятті індивіда соціумом. Тобто на підставі метонімічної моделі ‘частина → ціле’ оцінка ментальної сфери переноситься на оцінку людини у межах певної спільноти.

Лексикографічні джерела зазвичай фіксують поняттєвий субстрат концепту, що формує план змісту мовної одиниці в акті комунікації. Поняття, яке часто збігається зі змістом лексичної одиниці, має раціонально-логічний характер і є конвенційним, спільним для носіїв однієї мови. Однак більш розлогою характеристикою етнокультурного сприйняття фрагмента дійсності, порівняно з вираженою у лексичному значенні, є асоціативне поле слова, що

відбиває багатоманітні семантичні, тематико-ситуативні й прагматичні зв'язки, значимі для лінгвоспільноти й актуалізовані в комунікативній практиці.

В Українському асоціативному словнику (УАС) зафіксовано чотири лексеми, що репрезентують концепт РОЗУМ: *розум, розуміти, розумний, розумно*. Ядро асоціативного поля *розум* формують лексеми *мозок* (9 % від загальної кількості), *думка* (6,1 %), *інтелект* (5,6 %), *гострий* (4,7 %), *знання* (4,7 %). Відповідно найчастотнішими реакціями на стимул *розумний* стали слова *мудрий* (6,6 %), *чоловік* (6,1 %), *студент* (5,2 %). Остання реакція, очевидно, зумовлена переважно студентським складом учасників експерименту або тим фактом, що студенти націлені на пізнання як на основний вид діяльності. Ядерними реакціями на *розумно* є: *сказати* (5,4 %), *жити* (4,9 %). Найчастотнішою реакцією на *розуміти* визначено лексему *когось* (6,1 %) (УАС I 273–275). Отже, за даними експерименту, РОЗУМ постає як сутнісна ментальна ознака людини і властивість взаємодії індивідів у соціумі. Ядро асоціативного поля сформували номінативні одиниці на позначення сфери локалізації розуму (*мозок / голова*) і його найсуттєвішого атрибуту – *гострий*.

Метафорична конструкція *гострий розум* актуалізує значимість для інтелектуальної діяльності процесів сприйняття, влучності й проникливості і є не лише оцінкою інтелекту, а й особистості загалом. Пор.: “*Чоловік суворий, парадоксальний, розум, як скальпель*” (Л. Костенко).

Висновки. Отже, РОЗУМ постає як одна з українських лінгвокультурних домінант, ієрархічно підпорядкованих концепту ЛЮДИНА. Номінативний простір “РОЗУМ” сформовано синонімічною, антонімічною, словотвірною парадигмами, фразеологізмами і пареміями з полярною аксіологічною маркованістю одиниць, ядерними з-поміж яких є лексеми з високим семантико-функціональним потенціалом: *розум, розумний, розуміти, мозок, думка, інтелект*. Референція номена-репрезентанта концепту визначається нечіткістю і розмитістю меж, що значною мірою зумовлено абстрактним характером об'єкта пізнання і номінації. Його високий екзистенційний потенціал зумовив діалектичний зв'язок концептів РОЗУМ і ГЛУПОТА як сукупності уявлень про спроможність / неспроможність людини до інтелектуальної діяльності. На підставі аналізу мовних знаків-репрезентантів концепту в різних джерелах (Система – Анкета – Текст) можемо стверджувати, що у свідомості носіїв української мови РОЗУМ постає як вагомий показник повноцінної ментальної діяльності людини і неодмінний критерій онтології Homo sapiens загалом. Намічені у дослідженні тенденції уможливають подальші наукові розвідки щодо з'ясування особливостей вербалізації концепту РОЗУМ у різних семіотичних кодах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1982–2012.

ПтП – Прислів'я та приказки / ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України / упоряд., передмова М. К. Дмитренка. Київ : Видавець М. Дмитренко, 2008. 176 с.

САС – Уфимцева Н. В., Черкасова Г. А., Караулов Ю. Н., Тарасов Е. Ф. Славянський асоціативний словарь : русский, белорусский, болгарский, украинский. Москва : Ін-т лінгвістики РАН, 2004. 800 с.

САУМ – Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / за ред. Л. С. Паламарчука. 2-ге вид., допов. і випр. Київ : Довіра, 2004. 275 с.

ССУМ – Словник синонімів української мови : в 2 т. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т української мови / А. А. Бурячок та ін. Київ : Наук. думка, 1999–2000.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / гол. ред. кол. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1970–1980.

УАС – Мартінек С. В. Український асоціативний словник : у 2 т. Львів : ПАІС, 2008.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : в 2-х кн. / АН України, Ін-т укр. мови ; уклад. В. М. Білоноженко та ін., гол. ред. Л. С. Паламарчук. Київ : Наук. думка, 1993.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. / пер. с англ. А. Д. Шмелева. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 288 с.
2. Воркачев С. Г. *Studia selecta: избранные работы по теории лингвокультурного концепта* : монографія. Волгоград : Парадигма, 2013. 167 с.
3. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. 2-ге вид. Київ : Логос, 2004. 284 с.
4. Дзюбенко О. М. Концепт НАВЧАННЯ у латинській, українській та англійській мовах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Київ, 2014. 18 с.
5. Калько В. В. Репрезентація рівня інтелектуального розвитку людини в українських пареміях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Лінгвістика*. Херсон, 2012. Вип. 10. С. 187–192.
6. Левченко О. П. Інтерлінгвальне та національне у фразеологічних прототипах Глупоті. *Вісник Луганського педагогічного університету ім. Т. Шевченка*. Луганськ : Альма-матер, 2004. № 5 (73). С. 169–174.
7. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.
8. Леонтьева Т. В. Интеллект человека в русской языковой картине мира : монографія / под ред. Е. Л. Березович. 2-е изд. Москва : Флинта, 2014. 272 с.
9. Мех Н. О. Лінгвокультурологема ЛОГОС: когнітивний, прагматичний, функціонально-стилістичний аспекти : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. 36 с.
10. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
11. Саєвич І. Г. Антропоцентричний вимір концепту ЖИТТЯ. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* / відп. ред. М. Я. Плющ. Київ, 2015. Вип. 12. С. 156–164.
12. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира : Аналогия в семантике. Москва : Языки славянской культуры, 2003. 223 с.
13. Урысон Е. В. Ум 1, Разум, Рассудок, Интеллект. *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка* / под общ. рук. Ю. Д. Апресяна. Москва : Школа “Языки русской культуры”, 2003. С. 1203–1206.
14. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
15. Ясіновська О. В. Антропоморфні ознаки концепту ДУМКА в художньому дискурсі Івана Франка : індивідуальний субкод. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. Київ : Міленіум, 2013. № 1. С. 113–122.

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ЗЛАКОВИХ РОСЛИН ТА СТРАВ ІЗ НИХ У СИСТЕМІ АНТРОПОНІМІКОНУ СУЧАСНОЇ УМАНЩИНИ

Фернос Ю. І., к.філол.н., доцент

*Уманський національний університет садівництва
вул. Інститутська, 1, м. Умань, Україна*

fernosyulia@gmail.com

Здійснено словотвірно-структурний аналіз сучасних прізвищ Уманщини, похідних від назв злакових рослин та страв із них, з'ясовано продуктивність основних словотвірних моделей. У ході дослідження встановлено, що більшість аналізованих антропонімів утворені лексико-семантичним способом (44 %), друге місце займають назви, що утворені шляхом афіксації (31 %), третє – морфолого-синтаксичні утворення (25 %).

Ключові слова: антропонім, лексико-семантична група, афіксальний спосіб творення, лексико-семантичний спосіб творення, морфолого-синтаксичний спосіб творення.

VOCABULARY DENOTING GRAIN CROPS AND CEREAL FOOD IN THE SYSTEM OF UMAN DISTRICT ANTHROPOLOGY

Y. I. Fernos, PhD, Associate Professor

*Uman National University of Horticulture
Instytutska Str. 1, Uman, Ukraine*

Ukraine has always been an agrarian country, therefore the most typical food of the Ukrainian population was vegetable food, especially the products of grain cultivation. A lot of linguists, especially dialectologists, studied and analyzed the names of bread and different cereal food. Despite the relative elaboration of this issue as a whole, anthroponymic system still remains unexplored in this aspect. The article is devoted to the study of the modern surnames of Uman district, derived from the names of cereal plants and dishes from them. Their derivational-structural analysis is carried out and the productivity of the basic word-building models is established.

Derivational analysis of surnames under study enabled us to come to a conclusion that they were formed by means of 3 ways: lexical-semantic, morphological and morphological-syntactical. Lexical-semantic method turned out to be the most productive (44 %): *Bublyk, Korovai, Sukhar, Varanytsia, Mamalyha, Varenyk, Kasha*, etc. Such surnames were formed without the help of any special formants. Morphological method holds the second place (31 %). We discovered a vast variety of polyfunctional suffixes that helped to build the names under analysis: -uk/-ckuk, -ak, -ai, -yk/-ik, -k-o, -ok, -ka: *Vivsianiuk, Korzhuk, Pyrozhak, Khlibak, Zernyk, Surzhko, Malatai, Shnyrka*, etc. Patronymic suffixes (-enko, -ovets) are not so productive: *Korovaichenko, Hrechanychenko, Pyrohovets, Knyshenko*. The least productive is morphological-syntactical method (25 %). This group of surnames includes the names in the form of adjectives and participle ending with -yi (with suffixes -sk-yi, -tsk-yi, -zhk-yi in particular) and those with possessive suffixes -ov/-iv, -yn/-in: *Pshenychnyi, Bezkorovainyi, Zhytnukhin, Kalachynskiy, Blinov, Sukharev, Tiurin*, etc.

Since we do not know for sure the real motives for giving particular nicknames that were later transformed into surnames, the assignment of anthroponym to a particular lexical-semantic group is not necessarily absolute.

The results of the research can be useful to researchers of dialectal vocabulary, as they help to identify the interdialectal connections of the Uman language vocabulary with the vocabulary of other dialects of the Ukrainian language.

Key words: anthroponym, lexical-semantic group, affixing mode of creation, lexical-semantic, morphological, morphological-syntactical.

Україна – держава з давньою і багатою культурою хліборобства, тому найбільш типовою їжею слов'янського, зокрема українського населення, була рослинна їжа, особливо продукти хліборобства. Французький письменник Оноре де Бальзак у листі до пані Ширковичевої писав: "...як ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я закріпив уже 77 способів приготування хліба" [1, с. 217].

Як зауважують лінгвісти, "народ у ході своєї історії вибудовував свою мову, закладав у неї те, що здавалося йому цінним у його внутрішніх і зовнішніх долях, у його історичних, географічних умовах, у процесі становлення і зростання духовної та матеріальної культури, для того, щоб осмислити світ і заволодіти ним" [2, с. 46]. Для українців хліб – це святина,

оберіг, жертвна страва, предмет обоження, втілення божественної сили. Тому й не дивно, що “хлібні” прізвища дісталися багатьом українцям у спадок від дідів-прадідів, що мали безпосереднє відношення до хліба, процесу його вирощування та приготування.

Етнокультурна лексика була об'єктом аналізу багатьох вітчизняних лінгвістів. Зокрема, власне назвам хліба та його частин присвячено діалектологічні розвідки М. Волошинова [3], В. Дроботенко [4], Е. Гоци [5], Г. Мазур [6], Є. Турчин [7] тощо.

Незважаючи на фрагментарну розробленість згаданого питання, малодослідженою в даному аспекті дотепер залишається антропонімічна лексика, що і є **об'єктом** нашого дослідження. Однією з прогалин української антропонімії є відсутність загальнонаціонального словника, атласу чи монографії, які б давали уявлення про українську антропонімію систему загалом та про окремі її класи. Така праця може бути лише синтезом діахронічних та синхронічних досліджень регіональної антропонімії. **Предметом** дослідження є лексико-семантична група слів на позначення назв злакових рослин та страв із них у системі антропонімікону сучасної Уманщини. Основними **завданнями** роботи є структурно-словотвірний аналіз цих прізвищ та виявлення основних словотвірних моделей.

Як провідний у роботі застосовуємо описовий **метод** із його основними прийомами інвентаризації та класифікації мовних одиниць. Для встановлення продуктивності словотвірних моделей прізвищ використано статистичний метод.

Антропоніми з первісним неособовим значенням (прізвищами категорії *nomina impersonalia*) становлять досить помітну групу на досліджуваній території (23,3 %). Такі назви утворені шляхом метафоричного перенесення реалій дійсності на особу [8, с. 17]. Сьогодні важко встановити мотиви номінації, однак, безперечно, на період надання особі прізвища в цю назву вкладали певний зміст, що був зрозумілим для певного кола людей. І. Железняк зазначає, що тільки повторення ідентичних імен створило ім'я-знак, який сконцентрував у собі смисл-зв'язок (поняття) з навколишнім середовищем [9, с. 76-77].

З-поміж усіх прізвищ категорії *nomina impersonalia* 7 % становлять “хлібні прізвища”, до яких ми відносимо утворення, мотивовані назвами зернових культур, хліба та його частин, назвами інших виробів із тіста та страв із круп.

Оскільки не завжди можна однозначно кваліфікувати допрізвищеву семантику твірної основи, то й віднесення антропоніма до тієї чи іншої лексико-семантичної групи не обов'язково є абсолютним. Такі прізвища можуть співвідноситися з кількома лексико-семантичними розрядами: *Білан* (1. Біль < Běl[boh], Bjel[oslav] [10, с. 94], Біл[изарь] [8, с. 145]; 2. білан ‘1. блондин; 2. назва білого вола, собаки; 3. білий хліб’ [11, I, с. 64]), *Книш* (книш ‘1. хліб із загорнутими всередину краями, помазаний салом чи конопляною олією; 2. зневажлива назва священників; 3. камковий верх хутряної шапки галицького міщанина’ [11, II, с. 257]), *Пирожак* (1. Пирог < Пирог[ость] [12, с. 42]; 2. Пиріг < пиріг) тощо.

У сучасній антропонімії немає єдиної словотвірної класифікації антропонімів. Це пояснюється насамперед тим, що прізвища в основному виникали не безпосередньо від імен, апелятивів чи топонімів, а внаслідок трансонімізації індивідуальних та родинних прізвищ. Низка суфіксів відзначається багатозначністю, а іноді й функціонально невизначеністю. Відсутність інформації про обставини виникнення того чи іншого прізвища також стає на заваді створення єдиної дериваційної класифікації прізвищ. Саме тому, на думку багатьох дослідників, дериваційний аналіз прізвищ передбачає словотвірну характеристику слів, які стали спадковими найменуваннями на етапі формування цього класу антропонімів.

За способом творення усі прізвища Уманщини, мотивовані назвами зернових культур та страв із них, розглядаємо в межах таких груп: 1) назви, утворені шляхом афіксації; 2) назви, утворені лексико-семантичним способом; 3) назви, утворені морфолого-синтаксичним способом.

Більшість аналізованих антропонімів утворена лексико-семантичним способом (44 %): *Бохан* (бохан ‘бухан, великий буханець’ [13, I, с. 311]), *Бохон* (бохон ‘буханець’ [11, I, с. 90]), *Бублик*, *Вараниця* (варениця, варяниця ‘виготовлений для вареників, розкачаний як коржик шматок тіста, який іноді варять і без начинки’ [14, I, с. 162]), *Вареник*, *Вергун* (вергун ‘солодке печиво’ [11, I, с. 134]), *Голець* (голець ‘овес голий’ [11, I, с. 300]), *Запара* (запара ‘опара’ [11, II, с. 76]), *Коровай*, *Корж*, *Кукурудза*, *Мамалига* (мамалига ‘страва з кукурудзяної муки’ [11, II, с. 403]), *Солодуха* (солодуха ‘страва із житнього солоду’ [11, IV, с. 166]), *Соломаха* (соломаха ‘старовинна українська рідка кашоподібна страва (на противагу лемішці), приготовлена на олії чи маслі із завареного на воді борошна (перев. гречаного); символ козацького побуту’ [15, с. 521], *Сухар* тощо.

Сутність лексико-семантичного способу творення прізвищ полягає у переході особових власних імен, індивідуальних прізвищ, апелятивних означень особи у спадковій іменуванні людей без жодних структурних змін унаслідок семантичних переосмислень. Особливістю прізвищ, утворених шляхом переходу власних чи загальних назв через зміну функції до розряду прізвищ, є те, що вони сформувалися без допомоги спеціальних формантів.

Кількість аналізованих назв, що утворені шляхом афіксації, становить 31 %. Афіксальний спосіб творення прізвищ полягає у з’єднанні афіксальних морфем із коренем або похідною твірною основою в одне слово за певними словотвірними моделями, що діють в окремій мові на різних етапах її розвитку [16, с. 28]. Афіксальний спосіб творення прізвищ відрізняється від лексико-семантичного формантами, які, приєднуючись до твірних основ, утворюють структури, що не мають омонімічних відповідників на апелятивному рівні. Виділяємо назви з патронімічними та поліфункціональними формантами.

У суфіксованих твірних основах найчастіше виступають поліфункціональні форманти. Зафіксовано назви із суфіксами **-ук/-чук(-юк)**, **-ак**, **-ай**, **-ик/-ік**, **-к-о**, **-ок**, **-ка**: *Вівсянюк*, *Коржук*, *Квашук*, *Кващук* (кваша ‘1. варене рідке кисло-солодке тісто; 2. перен. плакса’ [11, II, с. 232]), *Пирожак*, *Хлібак*, *Зерник*, *Суржко* (суржик ‘1. змішаний зерновий хліб чи мука з нього; 2. людина змішаної раси’ [11, IV, с. 231]), *Затірко* (пор. затірка ‘страва з муки’ [11, II, с. 107]), *Галушко* (1. болг. Галуш < Гало [17, с. 125]; 2. пор. галушка ‘традиційна укр. страва з прісного тіста’ [18, II, с. 22]), *Пирожок*, *Малатай* (пор. малата ‘куліш’ [11, II, с. 400]), *Шнирка* (шнира ‘товстий шмат хліба’ [19, с. 480]).

Прізвища з патронімічними формантами відзначаються меншою продуктивністю: *Коровайченко*, *Пироговченко*, *Гречаниченко* (пор. гречаник ‘1. хліб з гречаної муки; 2. в загадці: чоловік’ [11, I, с. 324]), *Книшенко*, *Пироговець*.

Морфолого-синтаксичні утворення посідають третє місце за продуктивністю (25 %). Морфолого-синтаксичний спосіб словотвору характеризується тим, що в ньому шляхом граматико-лексичного доосмислення чи переосмислення того чи іншого слова відбувається його перехід з одного розряду слів до іншого, тобто перехід з однієї частини мови в іншу.

До морфолого-синтаксичних утворень відносимо прізвища у формі членних / нечленних прикметників і дієприкметників із закінченням **-ий** (зокрема й антропоніми із суфіксами **-ськ-ий**, **-цьк-ий**, **-зьк-ий**): *Осуховський* (осух ‘сухар з вівсяного хліба’ [11, III, с. 73]), *Калачинський*, *Пироговський*, *Партицький* (партика ‘великий шматок хліба’ [11, III, с. 98]), *Пшеничний* (*Пшенишиний*), *Безкоровайний* (*Бескоровайний*) (пор. безкоровайний ‘про дітей, зачатих до шлюбу’ [11, I, с. 41]) та присвійні прикметники із посесивними суфіксами **-ів/-ов**, **-ин/-ін**.

У прізвищах, що відносяться до цієї групи, словотворчий формант приєднується безпосередньо до твірної основи: *Блінов*, *Колосов*, *Кулябін* (куляба ‘густий, переварений куліш’ [19, с. 230]), *Пирогов*, *Проскурін* (проскура ‘білий хлібець особливої форми, що використовується в

православному богослужінні' [18, VIII, с. 286]), *Сухарев, Тюрін* (тюря, тюра 'найпростіша їжа; хлібна окрошка на квасу чи з цибулею' [20, IV, с. 451]) тощо.

У препозиції до форманта -ов (-ев) та -ин можуть виступати інші суфікси, як-от **-иш-:** *Оладишев* (оладка 'невеликий товстий млинець' [18, V, с. 687]), **-ай-:** *Колобаєв* (колоб '1. невеликий, круглий хлібець; 2. кльоцик з прісного тіста; 3. пряженець кислого тіста; 4. круглий пиріг з толокном' [20, II, с. 138]), **-ух-:** *Житнухін*, **-нік-:** *Овсянніков*.

Проведений словотвірно-структурний аналіз сучасних прізвищ Уманщини, похідних від назв злакових рослин та страв із них, дозволив установити продуктивність основних словотвірних формантів досліджуваної групи антропонімів (табл. 1)

Таблиця 1. Продуктивність виявлених словотвірних формантів в основах прізвищ Уманщини, мотивованих назвами зернових рослин та страв із них (% від загальної кількості таких назв)

Форманти	%
Поліфункціональні	
-ськ(ий) /-цьк(ий)	6,7
-ук (-'ук), -чук	6,7
-ай	1,7
-ак (-'ак), -чак	5
-ик/-ік,	1,7
-к-о	5
-к-а	1,7
-ок	1,7
Патронімічні	
-енк-о	6,7
-овець	1,7
Посесивні	
-ов/-ев	11,7
-ин/-ін	6,7

Оскільки у власних назвах відображається і концептуальна картина світу, і ментальний лексикон, і мова мозку, то це, безперечно, зумовлює перспективу дослідження регіональних антропонімів.

Результати проведеного дослідження можуть стати в нагоді дослідникам діалектної лексики, оскільки вони допомагають виявити міждіалектні зв'язки лексики Уманщини з лексикою інших говорів української мови; дослідити географію зафіксованих мовних одиниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ : Довіра, 1992. 256 с.
2. Копиленко М. М. Основы этнолингвистики. Алматы : Евразия, 1995. 178 с.
3. Волошинова М. О. Назви страв із борошна в українських східнословобожанських говірках. *Лінгвістика*. Луганськ, 2011. № 1 (22). С. 32-41.
4. Дроботенко В. Семантика назв весільного хліба в східно-степових говірках. *Лінгвістичні студії*. Зб. наук. пр. Донецьк, 1997. Вип. 3. 632 с.
5. Гоца Е. Назви хлібних виробів в українських говорах Карпат. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2001. Вип. 4. С. 194-197.
6. Мазур Г. Найменування великоднього хліба в українських говірках Карпат. *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів, 2000. С. 157-165.
7. Турчин Є. Лексична реалізація мікрополя "частини хлібини" в українських говорах. *Структурні рівні українських говорів / під ред. І. Матвіяса*. Київ : Наук. думка, 1985. С. 146-165.

8. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII-початку XIX століття (з етимологічним словником). Львів : Літопис, 2001. 371с.
9. Желізняк І. М. Світоглядний код слов'янської антропонімної лексики. *Актуальні питання антропоніміки* / під. ред. І. В. Єфименко. Київ, 2005. С. 76-88.
10. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964. 319 s.
11. Словарь української мови : у 4 т. / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907-1909. Т. I – IV.
12. Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). Київ : Наукова думка, 1991. 267 с.
13. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1982. 2012. Т. I – VII.
14. Новий словник української мови : у 3 т. / за ред. В. Яременка, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 2004. Т. I – III.
15. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
16. Словотвір сучасної української літературної мови / ред. кол. М. А. Жовтобрюх та ін. Київ : Наук. думка, 1979. 408 с.
17. Илчев С. Речник на личите и фамилии имена у българите. София : БАН, 1969. 628 с.
18. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1970 – 1980. Т. I – XI.
19. Бірыла М. В. Беларускія антрапанімія. Мінськ : Навука і техника, 1969. 504 с.
20. Даль В. Словарь живого великорусского языка. Москва : Просвещение, 1978 – 1980. Т. I – IV.

УДК 811.112.2'342:659.3

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-19>

ФНОСТИЛИСТИЧНЕ ВАРІЮВАННЯ У ТЕКСТАХ ЗМІ

Фрумкіна А. Л., к. філол. н., доцент

*Національний університет “Одеська юридична академія”
вул. Фонтанська дорога, 23, м. Одеса, Україна*

frumkina@onua.edu.ua

Статтю присвячено проблемі вивчення варіативності звучного мовлення в сучасному федеративно-німецькому теледискурсі в умовах фностилестичного варіювання на матеріалі підготовленого читання та підготовленого говоріння дикторів та модераторів суспільно-правового телебачення Німеччини (канали ARD, ZDF, DW-tv), а також наведено авторську фностилестичну класифікацію рівнів на основі кодифікованої норми з огляду на неоднозначність правил функціонування глоттального приступу.

Ключові слова: функціональний стиль, варіативність, дискурс, підготовлене читання, підготовлене говоріння, диктор, модератор.

MASS MEDIA TEXTS IN THE PHONOSTYLISTICAL VARIETY

Frumkina A. L, Ph.D. in Philology, Assistant professor

*National University “Odessa Academy of Law”
23, Fontanska Doroha Str., Odessa, Ukraine*

The article focuses on the problem of studying the variability of spoken language in the modern federal-German television discourse under the phonostylistical variety on the basis of read-aloud and prepared speech of the announcers and moderators of the public-law television of Germany (ARD, ZDF, DW-tv). In the article is also given

the author's phonostylistical classification of levels based on the codified norm. Persuasive effects of media discourse on the everyday language are without doubt. Everything that is used in the relaxed everyday language is now also allowed in the field of mass media. It would be primitive to give oral media communication the voice of dictator status, but even more primitively it would underestimate its (media communication) possibilities in the formation and spread of the stereotype. With these stereotypes, it should be clearer about what language practices should be in modern society and what should be the model. For this reason, linguists and linguistic-cultural researchers are to study with great attention media texts: radio and television texts, which have, in a sense, concentrated all the functions and elements of the modern, supraregional everyday language. The standard variety of the Federal Republic of Germany is spread mainly by electronic media and has high prestige. It is characterized by the presence of several phonetic forms and variants. This variability of the linguistic norm is closely linked to phonostylistical levels of the German standard pronunciation, which is used in different fields of application in different ways and not always fully, for example in public or private, extremely or less formal situations with reproduced, memorized, free-speech or in the spontaneous speech. The results of the comparative analysis of read-aloud and prepared speech have proven the assumption about the importance of accounting phonostylistical variety for more accurate study of the vowel stops functioning in German spoken television discourse. The study identified the features of implementation and functioning of the laws of vowel stops, in particular the glottal stop in the phonostylistical variety in the speech of professional speakers, moderators and interviewers. The results of the research demonstrate the ability of preserving the glottal stop, where, contrary to the rules of codification, a high degree of variation of vowel stops has been established and implemented, which reveals in the language of professional speakers, interviewers and moderators the articulation base of the speakers of Federal-German variant.

Key words: functional style, variability, discourse, read-aloud, prepared speech, announcer, moderator, glottal stop, vowel's stops.

Актуальність статті зумовлено потребою в аналізі фонетичних аспектів звучного мовлення дикторів та модераторів німецького теледискурсу, що експлікує федеративно-німецький варіант вимовного стандарту та впливає не лише на норму, а й на узус, а також необхідність первинного опису самостійного мовного стилю мас-медіа.

До **завдань** відносимо: проаналізувати фонетичний рівень звучного мовлення дикторів та модераторів німецькомовного теледискурсу, що є федеративно-німецьким варіантом вимовного стандарту, описати фоностилістичні характеристики та класифікації федеративно-німецького вимовного стандарту.

Мова ЗМІ відіграє величезну роль у сучасному суспільстві, через це дослідники все частіше схиляються до виділення медіадискурсу в окремий вид мовлення та визначення його як самостійного мовного стилю, адже диктори та модератори прагнуть зберегти приписи кодифікацій, вводячи при цьому норми розмовної мови, які наближають їх до глядача. Цей самостійний стиль повинен, з одного боку, орієнтуватися на орфоепією, а з іншого – включати елементи розмовної мови. Персуазивний вплив медіадискурсу на повсякденну мову не підлягає сумніву, адже все, що вживається в розкутому побутовому мовленні, зараз допускається у сферу мас-медіа. Попри це, було б примітивно вважати, що усні засоби масової комунікації набувають статусу диктату норми мови, але ще більш примітивно було б недооцінювати можливості останніх у формуванні та поширенні стереотипу уявлення про те, на що повинна і може орієнтуватися мовна практика сучасного суспільства. Тому пильна увага лінгвістів та дослідників проблеми мовної культури має бути в першу чергу звернута на аналіз текстів радіо- та телемовлення, які в певному сенсі концентрують у собі всі особливості та елементи сучасної загальнонародної щоденної мови.

Тексти засобів масової інформації все частіше слугують основою для опису сучасного стану мови, адже в них найшвидше знаходять відображення і фіксуються зміни у мовній/мовленнєвій дійсності та проявляються процеси, що характерні для сучасного вживання мови/мовлення.

Структура та зміст медіамови/мовлення вивчалися в рамках найрізноманітніших шкіл та напрямів: з точки зору соціолінгвістики, прагматики, семіотики, психолінгвістики, функціональної стилістики, дискурсивного аналізу, контент-аналізу, когнітивної лінгвістики, а також у рамках таких відносно нових напрямів, як 'critical linguistics' та лінгвокультурологія.

Завдяки радіо, телебаченню та кіно звучна мова доступна реципієнтам навіть у найвіддаленішому селі й постійно демонструє звучний зразок вимовного стандарту. У зв'язку з цим посилилася увага до німецькомовного вимовного стандарту, який, на думку німецьких фонетистів Г. Майнгольда, Б. Руєс та Е.-М. Крех, – неоднорідний й характеризується наявністю декількох національних варіантів: федеративно-німецького, австрійського та швейцарського (нім. Standardvarietäten des Deutschen in Deutschland, Österreich und in der deutschsprachigen Schweiz) [10; 11; 12; 14; 16, с. 234].

Федеративно-німецький (ви)мовний стандарт – це форма вимовного варіанту Федеративної Республіки Німеччини (нім. Standardvarietät der Bundesrepublik Deutschland), переважно поширюється за допомогою електронних засобів масової інформації, характеризується високим престижем [10, с. 6] та наявністю декількох фонетичних форм-варіантів. Така варіативність мовної норми пов'язана з фоностилістичними рівнями стандартної німецької вимови, що реалізується в різних сферах застосування по-різному й не завжди повною мірою, наприклад, у публічних або приватних, суто або менш формальних ситуаціях, при репродуктивному (нім. reproduzierendes Sprechen), підготовленому (нім. memoriertes Sprechen) та спонтанному мовленні (нім. frei produzierendes Sprechen, Spontansprache)

Саме мова засобів масової інформації, а не сценічна вимова впливає сьогодні на мовну норму. ЗМІ – найважливіше джерело для розвитку та поширення норми. І. Вепрева підкреслює, що ЗМІ фактично контролюють мовну норму, надаючи окремим елементам особливої ваги, принижуючи цінність інших [2, с. 34]. Медіатекст – це не тільки реалізація комунікативної та когнітивної функції мови, а й культурний код, ефективний механізм навіювання стереотипів. У новітньому німецькому орфоепічному словнику (Deutsches Aussprache Wörterbuch (DAWB) 2010 [10]) німецький вимовний стандарт (нім. Standardaussprache) характеризується як форма вимовного варіанту (нім. Standardvarietät) у Федеративній Республіці Німеччині та має в географічному і соціальному сенсі велику цінність, поширюється здебільшого шляхом електронних медіа. Така мова престижна передусім тому, що використовується й очікується в офіційних ситуаціях. Згідно з очікуваннями слухачів, кодифікована мовна норма є обов'язковою для всієї, нехай і вузької, групи професійних дикторів та модераторів. Насамперед це стосується дикторів медіапередач надрегіонального орієнтування [10].

Зниження точності артикуляції стосується вокалізму та консонантизму й виражається в редукації, що може призвести до елізії та поширюється на ненаголошені й прискорені склади (нім. Nicht akzentuierte und beschleunigte Silben), слова або вирази, оскільки збільшення швидкості мови пов'язане зі зниженням м'язового напруження [10, с. 98-99].

Згідно з вищезазначеним, федеративно-німецький варіант вимовного стандарту – це історично обумовлений, нестабільний феномен, де поряд із повними, експліцитними формами вживаються слабкі, скорочені форми (англ. Weak forms, нім. Schwache Formen) [11, с. 74]. Вживання цих форм і призводить до необхідності розгляду проблеми фоностилістичних рівнів (нім. Phonostilistische Ebenen, Formstufen), які обумовлені ситуативно. Г. Майнгольд та Б. Руєс розрізняють 2 фоностилістичні рівні німецької надрегіональної вимови (нім. Präzisionsstufen überregionaler Aussprache):

1. Високий урочистий фоностилістичний рівень (нім. gehobene phonostilistische Ebene), який можна співвіднести з “повним типом вимови” по Л. В. Щербі та Л. В. Бондарко [1; 8] і з “full style of pronunciation” по В. Г. Мултону [15].
2. Фоностилістичний розмовний рівень в усній інтеракції (нім. phonostilistische Ebene des Gesprächs).

Відзначається при цьому, що високий фоностилістичний рівень наближений більшою мірою до письмового зразка та представлений лише при декламації класичної лірики, в урочистих

виступах й дуже рідко реалізується [14; 16.]. На противагу йому мовний стандарт другого рівня охоплює більш широкий спектр повсякденної усної комунікації.

У словнику німецької вимови (DAWB 2010) представлена дещо інша класифікація: фоностилістично виділено 3 типи усної мови з описом точності артикуляції при їх реалізації:

1. Декламація і читання урочистої доповіді, дуже висока точність артикуляції (нім. eine sehr hohe Artikulationspräzision, angewendet vor allem beim reproduzierenden Sprechen, z. B. beim feierlichen Vortrag).
2. Читання манускриптів на радіо та читання художньої літератури, висока точність артикуляції (нім. eine hohe bis mittlere Artikulationspräzision, angewendet vor allem beim reproduzierenden Sprechen, z. B. beim Vorlesen von Nachrichtentexten in Funk und Fernsehen).
3. Спокійна, ділова розмова й доповідь з обмеженим рівнем напруженості, знижена точність артикуляції (нім. eine verminderte Artikulationspräzision, angewendet vor allem beim freien Sprechen, z. B. bei öffentlich geführten Gesprächen in Funk und Fernsehen) [10, с. 99].

Артикуляція звуків та звукосполучень характеризується зростанням кількості редукцій та асиміляцій у напрямку від групи 1 до групи 3. У ненаголошених складах, словах та словосполученнях кількість звукових модифікацій зростає; при високій швидкості мовлення спостерігається також поява престо-форм (нім. Presto-Formen), що є протилежністю ленто-формам (нім. Lento-Formen) [11, с. 73].

На наш погляд, ця класифікація підлягає більш детальному диференціюванню, при якому кожен із запропонованих фоностилістичних рівнів можна більш детально поділити на 2 ступені відповідно до ситуативних умов комунікації.

I. А. високий ступінь високого фоностилістичного рівня (нім. hohe Formstufe der gehobenen phonostilistischen Ebene). Це, як уже зазначалося вище, рідко реалізована форма вимови, максимально наближена до письмового зразка.

I. Б. помірний ступінь високого фоностилістичного рівня (нім. gemäßigte Formstufe hohe Formstufe der gehobenen phonostilistischen Ebene). В інформаційних та пізнавальних теле- й радіопередачах мова дикторів – це, по суті, озвучування друкованого тексту для глядача або слухача й може характеризуватися набором особливих фонетичних характеристик, властивих звуковому читанню, спрямованому на сприйняття. Диктор у цій ситуації виступає посередником між укладачами інформаційного тексту та його реципієнтами (слухачами або глядачами). Дикторська мова ж може розглядатися як прочитана, що відбивається в термінах ‘read speech’ і ‘vorgelesene Sprache’ та носить нейтральний характер (neutrale Rede) [12, с. 406]. Цілком імовірно, що федеративно-німецький варіант вимовного стандарту, що пройшов кілька фаз номінації (нім. Hochlautung, Einheits(aus)sprache, Standardlautung, Standardaussprache), має бути максимально наближеним до кодифікованої норми у випусках новин та програмах теле- й радіомовлення через нейтральний характер мови дикторів – яскравий приклад мови на високому фоностилістичному рівні (нім. gehobene phonostilistische Ebene) помірного ступеня (нім. gemäßigte Formstufe), адже випуски новин – це підготовлене читання [7].

II. А. високий ступінь усної інтеракції (нім. Gehobene Formstufe der Gesprächsebene). Даний щабель може бути представлений підготовленою промовою ведучого в інтерв'ю, ток-шоу та прес-конференціях. До умов, які впливають на реалізацію висловлювання, належать “підготовчі” роботи, що передують висловам, тобто ступінь підготовленості мовця. Така підготовленість властива офіційним виступам, доповідям, аналітичним повідомленням, а також виступам на радіо та телебаченні [7, с. 396].

Мова модераторів й інтерв'юєрів належать до фоностилістичного рівня, якому властива велика кількість редукцій та асиміляцій, адже вона наближена до розмовного рівня. Мова інтерв'ююваного меншою мірою підготовлена, а отже, може бути схильна до асиміляції та

редукції більшою мірою. Різні стилі мовлення мають різні апріорні ймовірності та більш-менш можливі явища артикуляторної редукції.

Диктор обирає найдоцільніший засіб вираження для вирішення комунікативного завдання, що стоїть перед ним. Моделювання ігрових ситуацій, перехід від нейтрального висловлювання до колоритно зафарбованої мовної гри Л. Вітгенштейн визначає як взаємодію мови й дії, в основі якої лежить маніпулювання комунікативними формами [4, с. 95].

П. Б. щабель невимушеної усної інтеракції (нім. Formstufe des lässigen Gesprächs), для якого характерна певна недбалість артикуляції. Інтерв'ю та ток-шоу лежать “нижче” фоностилістичного рівня розмови [14, с. 288]. Цей ступінь широкомасштабний та є щоденною й надрегіональною комунікацією лицем до лица (нім. Face-to-face Kommunikation) [16, с. 234].

У сучасній науці вплив емоцій на мовну діяльність насамперед досліджується психологами і психолінгвістами. У межах лінгвістичної науки проблема емоційної (про)мови розглядається, як правило, на одному мовному рівні.

При підготовленому читанні немає достатньої міри самостійності або спонтанності, адже опорою служать ключові слова, що запам'яталася: думки-висловлювання, текстові структури та їх частини. Навіть найдосвідченіші диктори намагаються, по можливості, не читати передачі без попередньої підготовки, проте в тексті часто зустрічаються доповнення або уточнення, внесені редакторами після ознайомлення диктора з текстом, це виявляється передусім тоді, коли диктор ставить інтонаційну крапку, а фраза має продовження. Диктор змушений після голосової крапки робити “доважок”. Буває й протилежна ситуація, коли диктор, вважаючи, що фразу не закінчено, обирає інтонацію, що вимагає продовження, внаслідок чого його голос “зависає” в ефірі.

У випусках новин (“Journal. Nachrichten”, “Hallo Deutschland”, “Tagesschau”) та інформаційно-пізнавальних програм (“Brisant”, “Plusminus”, “Im Focus”, “Euromaxx”, “Europa aktuell”, “Fit und gesund”) надрегіонального телебачення розглядаються питання економіки, політики, культури, спорту та погоди. Для такого розмаїття тем дикторові потрібна велика палітра фарб-інтонацій. Підготовлене читання найчастіше пов'язане з монологічною формою, а підготовлена усна інтеракція носить діалогічний характер в інтерв'ю, ток-шоу та шоу (“Quadriga”, “Volle Kanne”, “Anne Will”) і розважальних шоу (“Wetten dass ...?”, “Sportschau live”) як із боку тільки одного співрозмовника, так і з обох сторін, коли всі учасники заздалегідь ознайомлені з проблематикою і зразковим текстом. Ситуативно зумовлене варіювання передбачає дослідження мови в конкретних ситуаціях спілкування, така варіативність виявляється у використанні тих чи інших мовних засобів, зокрема у виборі зі значної кількості фонетичних варіантів одного, найбільш відповідного, на думку диктора.

Мовним корелятом соціальних сфер комунікації є функціональний стиль – суспільно усвідомлена та функціонально обумовлена, внутрішньо об'єднана сукупність прийомів вживання, відбору та поєднання засобів мовного спілкування у сфері тої чи іншої суспільної, загальнонаціональної мови, співвідносна з іншими такими ж способами вираження, що слугують іншим цілям, виконують інші функції в мовній суспільній практиці [3, с. 73]. Співвіднесення стилів з основними функціями мови доцільно, проте не може бути покладено в основу класифікації, оскільки тій чи іншій функції мови відповідає два або кілька різних функціональних стилів, при цьому ігноруються диференціальні ознаки окремих стилів [6, с. 54-55].

Поняття функціонального стилю співвідноситься зі сферою комунікативної діяльності – узагальненої соціальної ситуації з усіма властивими їй ознаками. На це вказує К. А. Долінін, відзначаючи, що функціональні стилі – це не що інше, як узагальнені ‘мовні жанри’, тобто

мовні норми побудови певних класів текстів, що втілюють узагальнені соціальні ролі [5, с. 60-62].

Іншими словами, для всіх членів колективу (в нашому випадку носіїв федеративно-німецького варіанту вимовного стандарту) характерні одні й ті ж закономірності, які проявляються у виборі тих чи інших вимовних форм залежно від соціальної ситуації спілкування [12]. Загальна модель ситуативної варіативності може при цьому по-різному реалізуватися в різних соціальних групах. “середні класи” використовують менш стереотипні та / або обмежені мовні форми, ніж “нижчі класи” суспільства [9], обсяг використовуваних мовних ресурсів та їх стереотипність – це не постійна величина, він варіюється низкою чинників, наприклад соціальною ситуацією. Яскравим прикладом персуазивного впливу ЗМІ, що зростає з кожним днем та впливає на всі класи суспільства та всі рівні (від звуку до тексту) мови/мовлення, може бути вплив федеративно-німецького телебачення на швейцарське, у якому внаслідок певного впливу звучна мова дикторів більшою мірою та модераторів – меншою була схильна до наближення до федеративно-німецького варіанту вимовного стандарту, що впливає на глядачів / слухачів.

Модератор зазвичай утримується від висловлення власних думок і суджень. Якщо оглядач в діалозі з гостем у студії може незначно відійти від заданого сценарію, то інтерв'юер і модератор проявляють індивідуальність лише в продуманій постановці питання, спрямованого на отримання інформації. Модератор може також багато чого домогтися наполегливістю і послідовністю при небажанні гостя відповідати на питання прямо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко Л. В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1981. 276 с.
2. Вепрева И. Т. Мода и норма в современной культурно-речевой ситуации. *Проблемы языковой нормы*: тезисы докладов междунар. конф. Седьмые Шмелевские чтения. Москва : Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2006. С. 31–34.
3. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. Москва : Гослитиздат, 1959. 654 с.
4. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження. Київ : Основи, 1995. 311 с.
5. Долинин К. А. Стилистика французского языка. Ленинград, 1978. 160 с.
6. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. Москва : Просвещение, 1983. 223 с.
7. Фрумкина А. Л. Особенности бифонемных сочетаний гласных в теледискурсе Германии. *Теоретична і дидактична філологія* : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич, 2013. Вип. 15. С. 395–406.
8. Щерба Л. В. Субъективный и объективный методы в фонетике. *Избранные работы по языкознанию и фонетике*. Ленинград, 1968. Вып. 1. С.110–116.
9. Bernstein B. Elaborated and restricted codes. *The ethnography of communication* / Ed. by Gumperz and D. Hymes. American Anthropologist. Vol. 66. No 6. 1964; Elaborierter und restringierter Kode: Eine Skizze. Aspekte der Soziolinguistik. Frankfurt am Main, 1971. 386 S.
10. Deutsches Aussprachewörterbuch / Krech E.-M., Stock E., Hirschfeld U., Anders L. C. Walter de Gruyter, Berlin–New-York, 2010. 1176 S.
11. Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache / Krech E.-M. u. a. Leipzig VEB Bibliographisches Institut, 1982. 600 s.

12. Krech E.-M. Die Differenzierung von Standarddeutsch und ihre Relevanz für die Kodifizierung. *Лингвистическая полифония* (сборник в честь юбилея профессора Р. К. Потаповой). Москва : Языки славянских культур, 2007. С. 404–423.
13. Labov W. The social stratification of English in New York city. Washington : D.C., 1966. 600 p.
14. Meinhold G. Phonostilistische Ebenen in der deutschen Standardausprache. *DaF*, 1986. №5. S. 288–293.
15. Moulton W. G. The sounds of English and German. Chicago : Univ. of Chicago Press, 1962. 185 S.
16. Rues B. Varietäten und Variationen in der deutschen Aussprache /Beate Rues *DaF*, 2005. №4. S. 232–237.

УДК 811.111

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-20>

УМОВНІ СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Христіанінова Р. О., д. філол.н., професор

Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

khristianinova@gmail.com

У статті розглянуто семантичну типологію складнопідрядних речень умови. Обґрунтовано виокремлення двох їхніх типів – потенційної та ірреальної умови. Кожен із цих типів розподілено на власне-умовні й невласне-умовні конструкції, описано їхні семантичні різновиди.

Ключові слова: складнопідрядні речення потенційної умови, складнопідрядні речення ірреальної умови, власне-умовні складнопідрядні речення, невласне-умовні складнопідрядні речення.

COMPLEX CONDITIONAL SENTENCES IN MODERN ENGLISH

Khristianinova R. O., PhD in Linguistics

Zaporizhzhya National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine

The article focuses on the problem of conditional complex sentences' typology. The aim of the research is to create semantic typology of declared sentences on fundamental principles of the functional-categorical grammar in Modern English.

The attention is paid to the correlation of complex conditional sentences with hypothetical actions, processes, states, on the basis of which the complex sentences of potential condition and the complex sentences of unreal condition are singled out. Each of these types includes two subtypes - the actual-conditional and non-actual-conditional constructions. It is emphasized that in the complex actual-conditional sentence, the subordinate clause denotes the conditions that can be realized, and as a result enables the implementation of the main clause. Three types of these sentences are singled out: 1) constructions in which a single non-repeatable condition causes a single non-repeatable result; 2) constructions expressing the significance of the repetition of the condition and effect or their continuity; 3) constructions with a generalizing meaning as a result of the interaction of both predicative parts. Complex non-actual conditional sentences are divided into evidence constructions and warning constructions. The complex sentences of unreal condition reveal the dependence of a certain situation on a certain unreal condition, as a result of which the situation becomes unreal. The complex sentences of unreal-condition are represented by three types: 1) constructions in which the condition and the result are both unreal; 2) constructions in which the result could be real, but due to the unreal condition the result is perceived as unreal; 3) constructions in which the unreal condition is combined with a real result. It is emphasized that in the complex sentences of an unreal non-actual-condition the subordinate clause denotes the reason, and the main clause represents the conclusion that follows from the subordinate clause.

Key words: the complex sentence of potential condition, the complex sentence of unreal condition, the complex actual-conditional sentences, the complex non-actual conditional sentences.

Складнопідрядні речення умови постають одним із поширених різновидів синтаксичних конструкцій у сучасних мовах. Підрядні частини в них відображають потенційно можливі чи уявні ситуації, які викликають потенційно можливий чи уявлюваний наслідок, зафіксований у головній частині.

Донедавна умовні складнопідрядні речення поділяли на два основні різновиди – реальної та ірреальної умови. До першого різновиду зараховували конструкції, у яких підрядна частина є виразником реальної умови, тобто такої, що може бути реалізована [9, 230 – 234; 6, 363 – 364; 5, 329 – 330; 1, 325 – 326 та ін.]. Такі ж дві основні групи складнопідрядних умовних речень виокремлює й М.У. Каранська, хоча й не оперує термінами “реальна умова”, “ірреальна умова” [7, 291 – 297]. Крім того, деякі синтаксисти виділяють складнопідрядні речення умови без супровідних значень (власне-умовні) і з супровідними значеннями (часовим, причиновим, допустовим тощо) [див.: 10, 292 – 303; 6, 363 – 366; 5, 329 – 330]. У російському мовознавстві В.А. Белошапкова поділила складнопідрядні умовні речення на реально-умовні, потенційно-умовні й ірреально-умовні [4, 715], а Л.Ю. Максимов – на реальні, нереальні, узагальнені умовні речення й умовні речення невідповідної конструкції [8, 99 – 104]. Але вже автори “Русской грамматики” 1982 р. заперечують виокремлення складнопідрядних речень реальної умови, звертаючи увагу на те, що з трьох можливих кваліфікацій явища: 1) як реального (такого, що відповідає дійсності), 2) як нереального (такого, що не відповідає дійсності) і 3) як потенційного (установлення відповідності й невідповідності дійсності має однакову вірогідність) – умовним реченням притаманні тільки друга й третя [11, 563]. У сучасному українському мовознавстві також переглянуто концепцію умовності: умовність тепер співвіднесено лише з гіпотетичними діями, процесами, станами [див.: 12, 542; 2, 257; 14, 310]. Тому вважаємо вмотивованим і в сучасній англійській мові виокремлювати складнопідрядні речення потенційної умови та складнопідрядні речення ірреальної умови. Із семантичного погляду означені складнопідрядні речення дотепер детально не описано.

Мета пропонованої статті – дослідження семантичних різновидів складнопідрядних речень потенційної й ірреальної умови та засобів їхньої репрезентації на матеріалі сучасної англійської мови.

Складнопідрядні речення **потенційної умови** допускають можливість реалізації наслідку, поданого в головній частині, за виконання певної умови, представленої в підрядній частині. Виразниками значення потенційної умови постають сполучники *that only, if only, when, only when, only when...that, when only, when only...then, if...so, in case, in case...if, only, only...that, as, as ...so, as soon as, as soon as...when (that), as...that, if (once), in case...if (that), on condition ...that, providing (provided), supposing (supposed) ...that*: *In case I don't find her at home, I shall leave her a note* (Ch. Bronte) (Якщо я не знайду її вдома, я залишу їй записку); *I shall go there provided you consent accompany me* (Ch. Bronte) (Я піду туди тільки за умови, якщо ви будете згодні мене супроводжувати); *Suppose, he wrote to you, would you answer?* (A. Wilson) (Якщо він би вам написав, ви б йому відповіли?); *Annette sighed. If only Nicholas were, he would advise her* (A. Murdoch) (Анет зітхнула. Якби тільки Ніколас був тут, він би їй порадив щось); *When so much has been written about Charles Strickland, it may seem unnecessary that I should write more* (S. Maugham) (Коли так багато вже написано про Чарльза Стрікленда, я вважаю безглуздом писати ще щось); *If I were you and were going to be a banker, I would first spend a year or so in some good grain and commission house* (Th. Dreiser) (На твоєму місці, якби я планував стати банкіром, спочатку я б провів рік чи два у якому-небудь теплому місці і комісійному будинку); *She was by now feeling so happy that she could shout for joy it were not for the delicious spell which she felt herself to be under and which still enjoined silence* (A. Murdoch) (Дотепер вона була такою щасливою, що могла б кричати від радощів, якби не витончена чарівність, яку вона відчувала, під впливом якої вона знаходилась, і яка все ще мала на увазі тишу). Найуживанішими з-поміж названих є сполучники *if, when, in case...if*. У виписаному нами матеріалі жодного умовного речення зі сполучником *once* не зафіксовано.

Це дає підстави стверджувати, що цей умовний сполучник є менш уживаним, ніж інші умовні сполучники з таким самим значенням, наприклад *as soon as, no sooner...than*.

Складнопідрядні речення потенційної умови репрезентовані двома типами: власне-умови й невластне-умови.

Підрядні частини **власне-умови** позначають умови, виконання яких можливе, і відповідно за реалізації цих умов можливе здійснення того, про що йдеться в головній частині. Складнопідрядні власне-умовні речення охоплюють кілька семантичних різновидів:

1) конструкції, у яких одинична неповторювана умова викликає одиничний неповторюваний наслідок: *You won't be believed if you tell the truth* (A. Wilson) (*Тобі не повірять, якщо ти скажеш правду*); *If your wife doesn't like the ring, I'll be happy to exchange it any time* (A. Murdoch) (*Якщо вашій дружині каблучка не сподобається, я з радістю обміняю її в будь-який час*); *If Catherine disobeys us, we shall disinherit her* (J. Eliot) (*Якщо Катрін не буде до нас прислуховуватися, ми позбавимо її спадку*); *If you don't tell me, who you are, I'll set the dog on you* (P. Abrahams) (*Якщо ви не скажете, хто ви такий, я спущу на вас собаку*). Предикати в головній і підрядній частинах зазвичай виражені дієсловами у формах дійсного способу, але в головній частині вживано дієслова у формах майбутнього часу, тоді як у підрядній частині – у формах теперішнього часу. Рідше в підрядній або головній частині предикат буває у формі інфінітива або модального дієслова: *You must wait, my friend, before you get an answer to this question* (A. Christie) (*Мій друже, ти мусиш зачекати, поки не отримаєш відповідь на це питання*); *Wait here, in case I want you* (W. Collins) (*Чекай на мене тут на той випадок, якщо ти мені знадобишся*);

2) конструкції, які виражають значення повторюваності умови й наслідку або їх постійності: *I always lose money if I bet* (Th. Dreiser) (*Я завжди програю гроші, коли закладаюся*); *When you are married to Martin, we shall often meet* (A. Murdoch and Jh. Priestley) (*Коли ти вийдеши за Мартіна, ми будемо зустрічатися часто*); *However, after a reasonable interval, she'll be allowed to leave, provided she doesn't stay in Austria* (J. Hilton) (*Однак, після розсудливої перерви, їй буде дозволено поїхати, за умови, що вона не залишатиметься в Австрії*). Предикати обох частин речення вживано в часових формах дієслова: у головній частині – у формі майбутнього часу, у підрядній – у формі теперішнього.

Інколи значення повторюваності можуть передавати речення, у підрядній чи головній частині яких предикати виражені сполукою “дієслово (аналітичне дієслово) модальної семантики необхідності + інфінітив”. Якщо підрядні частини містять фрази на взір *It's necessary* (необхідно); *It's important* (важливо), у них уживана форма умовного способу. Аналітична форма умовного способу, виражена поєднанням “допоміжне дієслово *should* + інфінітив без частки *to*” є коректною для всіх осіб у головній частині, наприклад: *If it's necessary then the child's history should be known to none* (A. Trollope) (*Якщо це необхідно, історію цієї дитини ніхто не з'ясує*); *If it is imperative she should go home* (Th. Hardy) (*Якщо це конче необхідно, вона поїде додому*);

3) конструкції з узагальнювальним значенням, формованим унаслідок взаємодії обох предикативних частин. Предикат підрядної частини може бути виражений різними формами (інфінітивом, сполукою “аналітичне дієслово модальної семантики необхідності + інфінітив”, дієсловами у формі теперішнього або майбутнього часу). Це явище досить часто спостережуване в прислів'ях та наукових постулатах: *If you heat the water up to 100 degrees above 0, it boils* (*Якщо ви нагріваєте воду до 100 градусів, вона кипить*) (Physics postulate); *If you are afraid of wolves, don't go to the woods* (English proverb) (*Якщо ти боїшся вовків, не ходи до лісу*); *If it can't be cured, it must be endured* (English proverb) (*Якщо це не можна вилікувати, його треба терпіти*); *If life gives you only lemons, make lemonade* (English proverb) (*Якщо життя дає тобі тільки лимони, роби з них лимонад*); *If you don't have anything nice to say, don't say anything at all* (English proverb) (*Якщо ти не маєш добрих новин, не кажи нічого*). Тільки перше з наведених вище речень формоване дієсловами дійсного способу

теперішнього часу в головній і підрядній частинах. Щодо другого прикладу, то в його головній частині вживано заперечну форму імператива, у підрядній – форму теперішнього часу дієслова. Третя конструкція цікава тим, що в обох частинах складнопідрядного речення вжито сполучення модального дієслова з інфінітивом у формі пасиву. В останньому прикладі в обох частинах речення використано негативну форму імператива.

Із-поміж складнопідрядних речень **невласне-умови** виокремлюємо конструкції з семантикою підстави та конструкції з семантикою застереження.

У реченнях з підрядними **підстави** підрядна частина позначає умову, яка дає підстави для виконання / невиконання певних дій або для певних умовиводів, названих у головній частині: *If you promise not to tell mother, I'll tell you something* (E. Voinich) (*Якщо ти пообіцяєш не казати матері, я тобі щось розповім*); *If anything happens to him, there will be something in the press* (J. Priestley) (*Якщо з ним що-небудь трапиться, повідомлення про це з'явиться у пресі*); *If you call in with a cup of coffee, say in an hour's time, I shall have your cheques ready* (V. Crume) (*Якщо ви заглянете до нас на чашку кави, повідомте за годину, і я приготую всі ваші квитанції*); *You can do anything with children, if only you play with them* (German saying) (*Ви можете робити будь-що із дітьми, аби тільки ви з ними грали*); *When clouds appear like towers, the Earth is refreshed by frequent showers* (English saying) (*Якщо хмари нагадують високі вежі, землю освіжають часті зливи*); *If spiders are many and spinning their webs, the spell will be very dry* (English saying) (*Якщо павуків багато, і вони старанно плетуть павутиння, очікуй на посуху*); *When dew is on the grass, rain will never come to pass* (English saying) (*Якщо роса на траві, зливи не буде*). У головній частині здебільшого маємо предикат у формі майбутнього часу, чи предикат, виражений сполукою “дієслово (аналітичне дієслово) модальної семантики можливості / неможливості або необхідності + інфінітив”. Для підкреслення висновку в головній частині можуть бути слова *finally; of course, surely, consequently, all in all, probably*: *If I were to offer my home...my station...my affections...to any one among the young women engaged in my calling, they would probably be accepted* (Ch. Dickens) (*Якби трапилось так, що я запропонував би свій дім, своє становище в суспільстві, своє кохання будь-якій молодій жінці моєї професії, все це, мабуть, було б прийнято*); *If I were to die and I may die soon – it would be dreadful, of course, that you should think mistakenly of me* (A. Trollope) (*Якщо мені судилося померти і померти незабаром, звісно, було б жахливо, що ти маєш про мене помилкове уявлення*); *If the issue were still doubtful – if she were still waiting, she might be restless, feverish, but surely she would not look like this!* (J. Galsworthy) (*Якби це питання було ще не вирішеним, якби вона ще на щось очікувала, вона мала б бути невтішною, несамовитою, але, звісно, вона не мала б такого вигляду!*).

Якщо головна частина є питальною, то підрядна позначає підставу для того, щоб піддати сумніву певне твердження або ж у формі риторичного запитання ствердити певну думку: *If Nicholas was not here, should she confide in Rosa?* (I. Murdoch) (*А якщо Николаса не буде тут, варто їй розповідати все Розі?*); *If the tradition be ever broken, will it be for an abler man than Stephen?* (*Якщо ця традиція буде коли-будь порушена, то це трапиться для більш здібної людини, ніж Стефан, чи не так?*).

Трапляються також речення, у яких підрядна частина приєднана до головної за допомогою сполучника *if only*: *If only he were free now, how much he could do for her!* (Th. Hardy) (*Якби ж тільки він був вільний зараз, як багато він міг зробити для неї!*). Такі підрядні частини мають значення підстави, яка виникає періодично.

У складнопідрядних реченнях **застереження** підрядна частина позначає ситуацію, якої варто уникати, тому що вона призведе до небажаного наслідку, про який ідеться в головній частині: *I would be monstrously selfish, if I disturbed a state of things which is eminently to you both* (S. Maugham) (*Я був би жахливим егоїстом, якби порушив стан речей, цілком прийнятний для вас обох*); *If you don't leave us alone, I will have to take strict measures towards*

you (Th. Dreiser) (*Якщо ти не даси нам спокою, я буду змушений вжити суворих заходів щодо тебе*).

Складнопідрядні речення **ірреальної умови** передають залежність певної ситуації від певної уявленої умови, унаслідок чого й сама ситуація стає нереальною. В означених реченнях уживають сполучники *if, if only, if...then, when, when...then, even if, even if...then, on condition, case if, if only...then, provided (providing), if only...that, if only...then: If I were you I shouldn't accept his offer* (S. Maugham) (*На твоєму місці я б не прийняв його пропозицію*); *If I knew it, I should tell you* (I. Murdoch) (*Якби я знав це, я б тобі розповів*); *If you had not been already married, Mr. Clay, I would wait for you* (I. Stone) (*Якби ти не був одружений, містер Клей, я чекала б тебе*); *Now if only Betty were able to come this evening she would do it* (A. Wilson) (*Якби тільки Бетті мала змогу прийти цього вечора, вона прийшла б*); *If he were ordinary, I wouldn't love him.* (J. Galsworthy); *If I were you, I think, I would feel as much as you do* (I. Snow); *If I were in mourning, you would stay with me, I suppose* (O. Wilde) (*Я припускаю, якщо я був би у жалобі, ви б мене не залишили*); *Well that wasn't true that she said and if it were that would no business of hers* (A. Wilson) (*Ну що, вона сказала неправду, і, навіть, якби це була правда, це не її справа*); *She wouldn't be alive, if her heart had stopped for five seconds* (I. Shaw) (*Вона б не вижила, якби її серце зупинилося на п'ять секунд*); *I told him, that she would gladly die tomorrow morning, if it were not for the baby* (H. Johnson) (*Я сказав йому, що вона з радістю померла б завтра вранці, якби не дитина*); *If I were you, I would go abroad again* (Th. Hardy) (*На вашому місці я б поїхав за кордон знову*); *I think, Edward, you would be a happier man, if you had any profession to engage your time and give an interest to your plans and actions* (J. Austen) (*Едвард, я вважаю, що ви були б щасливішим, якби мали якусь професію, на яку б ви витрачали свій час і яка зробила б цікавими ваші плани та дії*).

Так само, як і складнопідрядні речення потенційної умови, конструкції ірреальної умови репрезентовано двома типами: речення власне-умови й речення невластне-умови.

У реченнях **власне-умови** зафіксовано такі семантичні різновиди:

1) речення, у яких і умова, й наслідок є ірреальними: *If I knew I was going to meet you, I would have dressed differently* (I. Shaw) (*Якби я знав, що зустріну тебе, я вдягнувся б інакше*); *Just think, if I had bought the pictures, I would be a rich woman now* (S. Maugham) (*Тільки уяви: якби я купила ці картини, зараз я була б заможною жінкою*). У дійсності місис Стрікленд прогавила можливість купити картини, а також шанс стати заможною. Ситуація, передана головною частиною, не може стати реальністю. У таких реченнях у головній частині предикат має форму умовного способу;

2) речення, у яких наслідок міг би бути реальним, але цьому суперечить ірреальна умова, тому й наслідок сприймаємо як нереальний: *If what you say were true, all women would be either poisonous or boring* (I. Murdoch) (*Якби все, що ти кажеш, було правдою, усі жінки були б або отруйні, або нудні*); *It would be worse than before, if I should lose you now* (G. Greene) (*Було б ще гірше, ніж раніше, якби я втратив тебе зараз*); *If she could have been compressed to about three quarters of her actual width, she would have been very attractive* (M. Amis) (*Якби можна було зменшити її на три чверті її справжньої ширини, тоді вона була б привабливою*). Предикат головної частини в цих конструкціях виражений аналітичною формою дієслів умовного способу, а саме сполукою “дієслово (аналітичне дієслово) + інфінітив Indefinite / інфінітив Perfect”. У підрядній частині вживано модальні дієслова або дієслова модальної семантики можливості / неможливості + інфінітив;

3) конструкції, у яких ірреальна умова поєднується з реальним наслідком: *I like this place. The air suits me. I wouldn't be surprised, if I settled down here.* (I. Shaw) (*Мені подобається це місце. І повітря мене влаштовує. Я не здивувався б, якби я тут оселився*); *The story I have to tell you would never happen if one day I hadn't walked across the street* (S. Maugham) (*Історія, яку я мушу вам розповісти, ніколи б не трапилась, якби одного дня я не переходив вулицю*).

Специфічною рисою означених конструкцій постає облігаторність заперечного компонента в головній частині.

У **невласне-умовних** реченнях підрядна частина позначає підставу, а головна частина репрезентує умовивід, який впливає з підрядної частини. Головна частина побудована завжди за однією схемою “хтось не **був** би кимось”, “щось не було б чимось”: *He wouldn't be a Cooperwood, if he behaved in another way* (Th. Dreiser) (*Він не був би одним з Каупервудів, якби поводився інакше*).

Отже, у сучасних лінгвістичних дослідженнях умовність співвідносять лише з гіпотетичними діями, процесами, станами, що дає підстави складнопідрядні речення умови, уживані в сучасній англійській мові, поділити на два типи: потенційної умови та ірреальної умови. Кожен із цих типів охоплює два підтипи – власне-умовні та невластне-умовні конструкції, які своєю чергою поділяються на кілька семантичних різновидів. Виокремлені семантичні різновиди складнопідрядних речень із підрядними частинами умови потребують подальшого наукового опрацювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови. Київ : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. 398 с.
3. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: сполучники. Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. 337 с.
4. Грамматика современного русского литературного языка / гл. ред. Н. Шведова. Москва: Наука, 1970. 767 с.
5. Грищенко А. П. Синтаксис. *Украинская грамматика* / отв. ред. В. Русановский. Київ : Наукова думка, 1986. С. 252-338.
6. Кадомцева Л. О. Складнопідрядні речення з підрядними умовними. *Сучасна українська літературна мова: синтаксис* / за заг. ред. І. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. С. 363-366.
7. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ : НМК ВО, 1992. 400 с.
8. Крючков О. Е., Максимов Л. Ю. Современный русский язык: синтаксис сложного предложения. Москва : Просвещение, 1977. 191 с.
9. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. II, “Синтаксис”. Київ : Рад. школа, 1965. 290 с.
10. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. Т. 2, “Синтаксис”. Київ : Рад. школа, 1951. 408 с.
11. Русская грамматика. Т. 2 : “Синтаксис” / Брызгунова Е. А., Габучан К. В., Ицкович В. А. и др. Москва: Наука, 1982. 710 с.
12. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
13. Шелякин М. А. Справочник по русской грамматике. Москва : Русский язык, 2000. 355 с.
14. Шинкарук В. Д. Умовність як один із різновидів диктумних значень у структурі речення. *Південний архів : філологічні науки*. 2002. Вип XIV. С. 308–312.
15. Kobrina N., Korneyeva E.. The Adverbial Clause of Condition. *An Outline of Modern English Syntax*. Moscow : Higher School Publishing House, 1965. P. 171–175.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ, ЛІНГВОПРАГМАТИЧНІ ТА ЛІНГВО- КОГНІТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ АФОРИЗМІВ ДЕНА БРАУНА (НА МАТЕРІАЛІ ЦИКЛУ РОМАНІВ ПРО ПРОФЕСОРА ЛЕНГДОНА)

Черник О. О., асистент

*Національний технічний університет “Дніпровська політехніка”
пр. Дмитра Яворницького, 19, м. Дніпро, Україна*

olena.chernyk@gmail.com

У статті розглядається афористичність як елемент ідіостилю Дена Брауна, оскільки афоризми відтворюють мовні здібності автора створювати стислий та експресивний текст, а також здатні влучно виражати ідеї письменника. Увага приділяється лексико-семантичним особливостям авторських афоризмів Дена Брауна, аналізуються прагматичні настанови і фрагмент мовної картини світу письменника (ключові концепти), які репрезентуються цими короткими висловами.

Ключові слова: афоризм, ідіостиль, лексико-семантичні особливості, прагматична настанова, концепт.

LEXICO-SEMANTIC, LINGUOPRAGMATIC AND LINGUOCOGNITIVE FEATURES OF DAN BROWN'S APHORISMS (ON THE MATERIAL OF ROBERT LANGDON BOOK SERIES)

Chernyk O. O., Assistant

*National Technical University “Dniprovskya Politechnika”
pr. Dmytra Yavornytskoho, 19, Dnipro, Ukraine*

The article deals with the lexico-semantic and lingo-pragmatic features of Dan Brown's aphorisms, as well as with the features of the author's linguistic picture of the world represented in these concise sayings. The topicality of the research is determined by the fact that the problems of a writer's linguistic individuality and peculiarities of reflecting a writer's world-view in the language of their literary texts still attracts many linguists. Moreover, Dan Brown's books comprise the list of the most popular modern English novels. The present research analyses aphorisms as an integral part of Dan Brown's idiostyle, as they are able to express neatly the author's point of view in a figurative, expressive and compressed form. Material of the investigation is 89 aphorisms taken from Dan Brown's novels.

As a result of the research, we have revealed that the Dan Brown's aphorisms not only reflect the ideas of the novels and the author's attitude towards the external reality, but they are also an instrument of influence and manipulation, as due to their authority and validity, they make the reader believe in the ideas represented in the novels. Such a peculiarity can be explained by the fact that the author's novels are intellectual thrillers, the genre of mass literature, which aims at making the reader absorbed.

Dan Brown actively uses quantifiers of generalization and abstract vocabulary in his aphorisms (the lexico-semantic construction features peculiar to classic aphorisms and proverbs). In creation of figurativeness and expressiveness of aphorisms, the writer gives preference to personification, metaphors, hyperbola and antithesis. Aphorisms by Dan Brown most often realize pragmatic settings for assertion (and/or summarizing), cognition, and refutation. It means that the author can be a neutral observer of the external reality, as well as he can argue existing traditional points of view. The key concepts verbalized in the author's aphorisms are *SCIENCE, RELIGION, FEAR* and *EVIL*.

Key words: aphorism, idiostyle, lexico-semantic features, pragmatic setting, concept.

Питання мовної індивідуальності автора тексту, а також особливості відтворення авторського світогляду в мові художніх творів досі привертають увагу багатьох лінгвістів. Афоризми – це короткі вислови, які здатні влучно виражати ідеї письменника чи поета. Використання афоризму як засобу вираження узагальненої думки Є. Є. Іванов називає універсальною властивістю ідіостилю письменника [4, с. 19]. На думку Н. М. Калашникової, “афоризми вилучені із творів письменника, утворюють цілісну систему, яка відтворює картину світу автора, розкриває його життєву філософію та знайомить з його системою цінностей та антицінностей” [5, с. 16]. Аналіз лексико-семантичних, лінгвопрагматичних та лінгвокогнітивних особливостей афоризмів у творах Дена Брауна в межах дослідження ідіостилю письменника становить значний інтерес, оскільки книги письменника входять до числа найбільш популярної сучасної англомовної прози.

Афоризм як мовностилістичне явище ставав об'єктом досліджень багатьох науковців. Ґрунтовною теоретичною роботою з афористики є монографія Л. І. Сокольської та Н. Т. Федоренка, в якій розглядаються головні ознаки афоризму, їх жанрові та видові особливості [7]. На прикладі різних мов досліджувалися семантичні та структурні особливості афоризмів (Г. Є Крейдлін, М. М. Єленевська, Л. Є. Кондаурова, Г. Л. Пермьков), стилістичні характеристики (А. В. Королькова, Т. І. Манякіна, А. П. Шумакова, Т. М. Миронова.), синтаксичні особливості (А. П. Шумакова, Ю. С. Байкова, Ван Лін), лінгвопрагматичні характеристики (І. Ю. Яковлева, О. В. Бабенко). В аспекті інтертекстуальності афоризми дослідили Є. Ю. Ваганова, Є. В. Землянська. У лінгвокогнітивному плані афоризми аналізували Є. О. Демідкіна., Т. Ю. Передрієнко, А. В. Аммер, О. А. Анастасьєва. Зазначені вчені розглядають в основному афоризми поза якимось контекстом, хоча М. М. Єленевська зазначає, що один і той самий афоризм може виступати і як самостійний мовленнєвий твір, і як мікротекст у складі макротексту [5, с. 3–4]. Таким макроконтекстом може бути художній твір, трактат, промова, публіцистичні тексти.

Афоризм також починають розглядати як складову ідіостилію автора. Ю. С. Байкова [2] та Н. М. Калашникова [5] досліджують афористичність як елемент ідіостилів Є. О. Євтушенка та В. С. Токаревої відповідно, а Д. О. Крячков [6] як елемент ідіостилію американських політиків. У згаданих роботах аналізують, як проявляється індивідуальність автора при побудові афоризму на всіх мовних рівнях, а також відображення мовної картини світу письменника в афоризмах.

Афоризми, представлені в текстах романів Дена Брауна, як нам відомо, ще не вивчалися у лінгвістиці. Окрім того, що їх дослідження, на наш погляд, є обов'язковою частиною комплексного вивчення ідіостилію письменника, інтерес також представляє те, як афоризми функціують у сучасному творі масової літератури, оскільки до цього в основному увага приділялась афоризмам творів класичної літератури.

Мета статті – дослідити лексико-семантичні та лінгвопрагматичні особливості авторських афоризмів Дена Брауна, наявних у циклі романів про професора Роберта Ленгдона, а також визначити фрагмент мовної картини світу письменника, який у них представлений. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**: 1) стисло охарактеризувати феномен афоризму; 2) з'ясувати лексико-семантичні особливості афоризмів, представлених в афористиці Дена Брауна; 3) виявити прагматичні настанови, що реалізуються в афоризмах письменника; 4) визначити концепти, що вербалізуються в афористиці письменника.

Найбільш повне визначення афоризму, з яким ми погоджуємося, пропонує О. А. Анастасьєва: “Афоризм – це стислий, комунікативно-орієнтований, концептуально зумовлений вислів, який належить певному авторові, стверджує глибоку, загальнозначущу істину, має значний прагматичний потенціал і художньо відточену, завершену форму, яка вирізняється витонченістю та стилістичною експресивністю формулювання” [1, с. 8]. Афоризм може існувати і як самостійний жанр, і бути вплетеним у тканину твору будь-якого жанру. Важливо зазначити, що в межах твору він має бути незалежним від контексту, тобто бути самостійною одиницею, здатною на власне існування [4, с. 138].

Творам Дена Брауна властива афористичність, оскільки в текстах його романів можна неодноразово зустріти вислови відомих людей та прислів'я (32 випадки), а також власні афоризми. Ми відібрали 89 авторських висловів, які можуть стати загальноновживаними афоризмами, оскільки вони містять “мудру” думку, характеризуються завершеністю, узагальненістю, постульованістю, стислістю та імпліцитністю і є зрозумілими поза контекстом.

При побудові своїх афоризмів Ден Браун використовує ряд лексико-семантичних стилістичних засобів, найчастішими з яких є уособлення (у 14,6 % афоризмів), метафора

(у 12,3 % афоризмів), антитеза (у 11,2 % афоризмів), гіпербола (у 6,7 % афоризмів), парадокс (у 4,5 % афоризмів), метонімія (у 3,4 % афоризмів) та порівняння (у 3,4 % афоризмів).

Завдяки персоніфікації значимість певних абстрактних понять та явищ в афоризмах письменника підвищується, їх прихована внутрішня сутність та своєрідність стає більш очевидною, напр.: *“Language can be very adept at hiding the truth”* [11, с. 196]. Метафора в афоризмах Дена Брауна використовується для створення місткого образу, ґрунтованого на яскравих, часто неочікуваних асоціаціях, напр.: *“The laws of physics are the canvas God laid down on which to paint his masterpiece”* [8, с. 81]. Використання антитези (можна розглядати як лексико-синтаксичний засіб) в афоризмах Дена Брауна дозволяє загострити думку, висловити її більш яскраво та емоційно, напр.: *“Wealth is commonplace, but wisdom is rare. Wealth without wisdom can often end in disaster”* [11, с. 240]. Вислови з використанням гіперболи явно викривляють дійсність та покликані вразити читача несподіваністю та безкомпромісністю, напр.: *“Every generation’s breakthroughs are proven false by the next generation’s technology”* [11, с. 53]. Порівняння в афоризмах дозволяє якомога яскравіше та чіткіше висловити головну думку, а також несе в собі елемент неочікуваності, новизни та оригінальності, напр.: *“Telling someone about what a symbol means is like telling someone how a song should make them feel”* [10, с. 60]. Парадоксальність в афоризмах Дена Брауна сприяє їх інтелектуалізації та переконливості, напр.: *“The most dangerous enemy is that which no one fears”* [8, с. 30]. Метонімія та синекдоха допомагають виділити в зображуваному предметі чи явищі ту рису, на яку автор хоче звернути увагу читача, напр.: *“The day science substantiates God in a lab is the day people stop needing faith! We all benefit from a sense of contact with divinity... even if it is only imagined”* [8, с. 550]; *“Oftentimes, those special brains, the ones that are capable of focusing more intently than others, do so at the expense of emotional maturity”* [9, с. 217].

До інших лексичних особливостей афоризмів Дена Брауна відносимо активне вживання кванторів узагальнення (у 34 % афоризмів), що представлені займенниками *one, every, all, everything, nothing, no, nobody*, напр.: *“Miracles were nothing but stories we all clung to because we wished they were true”* [8, с. 550]; прислівниковими показниками *never, always, usually*, напр.: *“We have never created a weapon we haven’t used”* [8, с. 584]; узагальнюючим іменником *man*, напр.: *“No man is more prideful than he who believes himself immune to the dangers of the world”* [9, с. 215]; зворотом *There is/ there are*, напр.: *“There is a hidden world behind the one we all see. For all of us”* [11, с. 464].

Загалом у текстах афоризмів письменника переважає абстрактна лексика, що властиво більшості відомих афоризмів, оскільки така лексика підкреслює узагальненість афоризмів та вербалізує ряд концептів абстрактних сутностей. Як приклад, наведемо такий афоризм: *“Science and religion are not at odds. Science is simply too young to understand”* [8, с. 89].

В афоризмах Дена Брауна реалізується ряд прагматичних настанов, найчастотнішою з яких є настанова на констатацію, резюмування (в 41,6 % афоризмів), напр.: *“Only one form of contagion travels faster than a virus. And that’s fear”* [9, с. 428]. Як зазначає Анастасьева, такі афоризми констатують певні факти, не поширюючи і не надаючи додаткових аргументів [1, с. 83]. Афоризми з настановою на констатацію та резюмування мають особливий вплив на адресата, оскільки характеризуються підвищеною інформативною щільністю, образністю та загальною значимістю.

Другою за частотністю прагматичною настановою, що реалізується у творах письменника, виступає настанова пізнання (27%), яка виконує когнітивну прагматичну функцію, що полягає в здатності афоризмів стимулювати людську свідомість до нової пізнавальної діяльності через проблемну ситуацію, яка об’єктивується в афоризмі [1, с. 80], напр.: *“The only difference between you and God is that you have forgotten you are divine”* [11, с. 492]. У наведеному афоризмі письменник спонукає замислитися на тему божественності людини,

яка має не тільки філософський характер, а ще й провокаційний, що характерно для творів Дена Брауна.

У 10 % афоризмів можна зустріти реалізацію настанови спростування (парирування), напр.: *“Science and religion are two totally compatible fields – two different approaches to finding the same truth”* [8, с. 89]. Наведений афоризм спростовує загальноприйнятту думку про те, що релігія і наука є протилежними сферами діяльності й мають різні цілі.

Однакову репрезентацію в афоризмах Дена Брауна мають настанови викриття/докору, застереження, обґрунтування та потрясіння несподіваною аргументацією. Кожна з цих настанов спостерігається в 4,5% афоризмів, напр.: *“We have never created a weapon we haven't used”* [8, с. 584] (викриття/докір); *“In dangerous times, there is no sin greater than inaction”* [9, с. 463] (застереження); *“Every faith in the world is based on fabrication. That is the definition of faith – acceptance of that which we imagine to be true, that which we cannot prove”* [10, с. 451] (обґрунтування); *“Nothing in Christianity is original”* [10, с. 314] (потрясіння несподіваною аргументацією). У 3,4 % афоризмів реалізується настанова нарікання та настанова поради, напр.: *“World moves so fast that if you stop even for an instant to consider the implications of your actions, someone more efficient will whip past you in a blur”* [8, с. 422] (нарікання); *“If you can't go north, go east”* [8, с. 459] (порада).

Афоризми є одним із найважливіших фрагментів мовної картини світу письменника, оскільки завдяки своїй інформативній щільності та насиченості вони більш концентровано виражають ідеї автора, ніж інші речення, що не актуалізують афоризми. Найяскравішу мовну репрезентацію в афоризмах Дена Брауна мають концепти *SCIENCE*, *RELIGION*, *FEAR* та *EVIL*. Ці концепти вербалізуються в афоризмах, наявних у текстах усіх чотирьох романів, перші два відбивають теми, які порушуються у творах, а вербалізація двох останніх продиктована жанровою своєрідністю романів Дена Брауна, оскільки зображення страху є невід'ємною складовою у творах трилерів, а зло завжди має бути покараним у таких творах масової літератури, як детектив (у романах письменника втілюється комбінація обох зазначених жанрів).

Концепти *SCIENCE* та *RELIGION*, з одного боку, утворюють опозицію: *“The day science substantiates God in a lab is the day people stop needing faith! We all benefit from a sense of contact with divinity... even if it is only imagined”* [8, с. 550], а з іншого боку, вони дуже пов'язані та мають спільні цілі: *“Science and religion are two totally compatible fields – two different approaches to finding the same truth”* [8, с. 89]; *“The laws of physics is the canvas God laid down on which to paint his masterpiece”* [8, с. 81].

У своїх афоризмах письменник підкреслює, що наука має і позитивні сторони, і негативні: *“Science can heal, or science can kill. It depends on the soul of the man using the science”* [8, с. 370]. Концепт *SCIENCE* має точки перетину з концептом *EVIL*, оскільки проявом зла є використання зброї, котра була винайдена завдяки науці: *“We have never created a weapon we haven't used”* [8, с. 584]. Автор афоризмів також вказує на такі характеристики науки: 1) бездуховність: *“Science, by definition, is soulless. Divorced from the heart”* [8, с. 585]; 2) помилковість: *“Every generation's breakthroughs are proven false by the next generation's technology”* [11, с. 53]; 3) здатність творити чудеса: *“If our ancestors could see us today, surely they would think us gods”* [11, с. 507]; 4) швидкий розвиток: *“Science is progressing so fast that nobody knows where the lines are drawn anymore”* [9, с. 452]; 5) небезпека: *“...the human genome is an extremely delicate structure ... a house of cards. The more adjustments we make, the greater the chances we mistakenly alter the wrong card and bring the entire thing crashing down”* [9, с. 451].

Концепт *RELIGION* представлено суперечливо в афористиці письменника. З одного боку, божественні чудеса несправжні, та віра будується на обмані: *“Miracles were nothing but stories we all clung to because we wished they were true”* [8, с. 550]; *“Every faith in the world is*

based on fabrication. That is the definition of faith – acceptance of that which we imagine to be true, that which we cannot prove” [10, с. 451]; релігія небездоганна: *“Religion is flawed, but only because man is flawed”* [8, с. 423]. З іншого боку, Бог має велику любов до людей: *“No love is greater than that of a father for His son”* [8, с. 606]; Бог уміє пробачати: *“Forgiveness is God's greatest gift”* [10, с. 547]; віра усуває апатію: *“Darkness feeds on apathy . . . and conviction is our most potent antidote. Keep studying your faith. Study the Bible”* [11, с. 110]. В афористиці також постулюється сміливе твердження про відсутність самобутності в християнстві: *“Nothing in Christianity is original”* [10, с. 314]. Неодноразово афоризми письменника вербалізують когнітивну ознаку “універсальність релігії”: *“Religion is like language or dress. We gravitate toward the practices with which we were raised. In the end, though, we are all proclaiming the same thing. That life has meaning. That we are grateful for the power that created us”* [11, с. 133]. Також в афористиці Дена Брауна можна спостерігати постулювання ідей “олюднення Бога” та “обоготворення людини”, напр.: *“We are creators, and yet we naively play the role of ‘the created’”* [11, с. 501].

Як бачимо, деякі афористичні висловлювання про релігію й науку мають дуже провокативний характер, оскільки постулюють нетрадиційну точку зору, шокуючий факт, який підриває уявлення багатьох людей. Тобто за допомогою афоризму автор намагається вплинути на читача, видати хибне або суб’єктивне уявлення за істинне. Така маніпуляція читачем характерна для творів масової літератури, особливо бестселерів.

Концепт *СТРАХ* представлено як явище, що може калічити: *“Fear cripples faster than any implement of war”* [8, с. 95]; стимулює процес мислення: *“Fear is a stimulant, sharpening the mind's ability to think”* [11, с. 185]. Страх може бути відсутнім, коли йдеться про справжнього ворога: *“The most dangerous enemy is that which no one fear”* [8, с. 30]. Заради уникнення страху люди багато на що готові: *“Men go to far greater lengths to avoid what they fear than to obtain what they desire”* [10, с. 355]. Об’єктом страху може бути щось незрозуміле: *“We fear what we do not understand”* [10, с. 52], а також розумні люди: *“Great minds are always feared by lesser minds”* [11, с. 287].

Концепт *EVIL* Ден Браун сприймає як явище, що має здатність об’єднувати людей: *“Nothing unites hearts like the presence of evil”* [8, с. 587]; є єдиним виходом із ситуації: *“Sometimes, the only course of action is the lesser of two evils”* [9, с. 140]; може не викликати страх: *“The most dangerous enemy is that which no one fears”* [8, с. 30]. Проявом *EVIL* в афористиці письменника є явище прогресу: *“world moves so fast that if you stop even for an instant to consider the implications of your actions, someone more efficient will whip past you in a blur”* [8, с. 422]; багатство без мудрості: *“Wealth is commonplace, but wisdom is rare. Wealth without wisdom can often end in disaster”* [11, с. 240]; апатія та бездіяльність: *“No man is more prideful than he who believes himself immune to the dangers of the world”* [9, с. 215].

Висновки. Проведений аналіз показав, що афоризми активно використовуються в текстах романів Дена Брауна і займають важливе місце в його ідіостилі, оскільки вони в концентрованому вигляді виражають ідеї твору, а також відношення автора до реалій дійсності. Використання афоризмів у творах письменника є також гарним прикладом функціонування афоризму в сучасній популярній літературі. Такі властивості афоризму, як авторитетність істинність та загальнозначущість дозволяють авторові використовувати його як інструмент впливу й маніпулювати читачем, змушуючи його повірити в ідеї, які проголошуються в романі (часто сенсаційні), з метою підвищення інтересу читачів до романів.

Афоризми письменника характеризуються такими традиційними для класичних афоризмів та прислів’їв лексико-семантичними особливостями побудови, як вживання кванторів узагальнення та абстрактної лексики. У створенні образності, виразності та експресивності афоризмів письменник віддає перевагу уособленню, метафорам та гіперболі. Останній

лексико-семантичний стилістичний прийом, окрім функції виразності, виконує ще функцію програмування та переконання читача. Афоризми Дена Брауна найчастіше реалізують прагматичні настанови на констатацію (і / або резюмування), пізнання та спростування. Тобто автор може виступати як нейтральним спостерігачем явищ дійсності, так і оспорювати існуючі традиційні точки зору. Найяскравішу вербалізацію в афоризмах письменника мають концепти *SCIENCE*, *RELIGION*, *FEAR* та *EVIL*.

Перспективу дослідження вбачаємо в подальшому аналізі лінгвостилістичних особливостей ідіостилю Дена Брауна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анастасьєва О. А. Англомовний афоризм. Прагмастилістичний та когнітивний аспекти : дис. ... канд. філол наук : 10.02.04. Запоріжжя, 2017. 237 с.
2. Байкова Ю. С. Афористичность как элемент идиостиля Е. А. Евтушенко : дисс. ... канд. филол наук : 10.02.01. Абакан, 2017. с. 183
3. Еленевская М. Н. Структура и функции афоризма (на материале английского языка) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Ленинград, 1983. 166 с.
4. Иванов Е. Е. Лингвистика афоризма. Могилев, 2016. 156 с.
5. Калашникова Н. М. Афористичность как черта идиостиля В. Токаревой : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Ростов-на-Дону, 2004. 28 с.
6. Крячков Д. А. Языковой афоризм как средство репрезентации говорящего в американском политическом дискурсе (на материале избирательной компании 2000г.) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Москва, 2002. 24 с.
7. Федоренко Н. Т., Сокольская Л. И. Афористика. Москва : Наука, 1990. 419 с.
8. Brown D. Angels & Demons. London : Transworld Publishers, 2016, 636 p.
9. Brown D. Inferno. London : Transworld Publishers, 2013. 480 p.
10. Brown D. The Da Vinci Code. London : Corgi, 2004. 608 p.
11. Brown D. The Lost Symbol. London : Transworld Publishers, 2009. 604 p.

РОЗДІЛ 3. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398 (= 811.16)+(= 411. 21)

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-22>

КОНЦЕПТ “МАТЕРИНСТВО” У СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКИХ ТА АРАБСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

Завгородня Д. О., аспірант

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

daria.zavgor@gmail.com

Стаття присвячена аналізу реалізації концепту “материнство” у східнослов’янських та арабських фольклорних пареміях, прислів’ях передусім. Визначено смислове наповнення вказаного концепту, зумовлене ціннісними орієнтаціями, закріпленими в культурі. Доведено подібність бачення постаті та ролі матері в родині та соціумі представниками зазначених культур.

Ключові слова: паремія, прислів’я, концепт, концептуальне поле, культурний компонент, ціннісний компонент.

CONCEPT “MOTHERHOOD” IN EAST SLAVIC AND ARABIC PROVERBS

Zavhorodnya D. O., graduate student

*Zaporizhzhya national university
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine*

The aim of this research article is to compare concept “motherhood” in East Slavic and Arabic culture as exemplified by paramiology of studied ethnoses.

Concept is universal term for many scientific directions and is especially relevant in humanities (author compares “concept” and “notion” as related terms). Formation of the conceptual system in the minds - the most important component of the process of inculturation. Interesting aspect is a comparison of concepts content in unrelated cultures, which makes it possible to study the specific national peculiarities of culture, as well as the peculiarities caused by the universality of universal human spiritual experience.

The author considers lingvocultural approach to the study of concepts, particular attention is focuses on the national and value components of this phenomenon. In theoretical part is proved that concept includes mental, ethno-specific and axiological layer. It has dynamic, mobile character and presents a micromodel of culture.

In the practical part of the work the content of the concept of motherhood (lexical and conceptual levels) are analyzed, social and cultural-historical context are determined (definition of “motherhood”, traditional ideas about the role of the mother in the family and society, relation with ancient mythological beliefs). It’s proved that in East Slavic and Arab cultures a social status of the mother is high (the relationship between a mother and a child becomes a model for many social attitudes). The consequence is the idealization of women in the status of the “mother”.

In the practical part the high assessment of the concept in the hierarchy of values of East Slavic and Arab cultures is shown. Absence of clearly defined negative assessments is emphasized (on the basis of the analysis of practical material). The following meanings (which form the content of the concept) are defined: the uniqueness of the mother's role, the indispensability of her personality, the need for respect, the meaning of finding solace, responsibility of child-rearing (and, as a consequence, inheritance), connection with the emotional sphere of life. The coincidence in the understanding of motherhood and the role of mother is due to the long standing functioning of the universal “mother”.

Key words: paremia, proverb, concept, conceptual field, cultural component, value component.

Провідною характеристикою сучасної науки є інтегративні процеси, тому аналіз феномену “концепт”, який постає універсальним для багатьох галузей знань, є актуальним у дослідженнях різних напрямів гуманітаристики. Особливо цікавим уявляється зіставлення наповнення концептів неспоріднених культур, що дає можливість вивчення як специфічно національних особливостей культури, так і особливостей, зумовлених універсальністю загальнолюдського духовного досвіду. Материнство як соціокультурний феномен містить у собі генезис усієї людської культури та цивілізації, усього суспільно-історичного та

родинного досвіду людства [1, с. 360]. Універсалія “материнство” як один із ключових концептів світу неодноразово була предметом аналізу (М. О. Андреев (2012) [2], Н. К. Аванесян (2012) [3], А. Л. Кисельова (2007) [4], А. В. Соколова (2007) [5]). Хоча ситуація народження та наявності матері є універсальною, втім, як явище материнство в різних культурах оцінюється по-різному, що зумовлене різними культурними традиціями. Оскільки концепт має прадавню міфологічну основу, то саме фольклор дає найбільш цінний матеріал для осмислення його змісту.

Метою пропонованої розвідки є аналіз спільного та відмінного у реалізації концепту материнство у східнослов'янських та арабських фольклорних пареміях, прислів'ях передусім.

Оскільки термін “концепт” має деякі відмінності у тлумаченні в залежності від сфери використання, то доречним буде розглянути специфіку розуміння терміну саме в лінгвокультурологічному науковому дискурсі.

Науковці роблять акцент передусім ментальну природу концепту. В. І. Карасик визначає концепт як первинне культурне соціопсихічне утворення колективного несвідомого, що предметнюється в тій чи іншій мовній формі [7]. Саме у свідомості відбувається взаємодія мови та культури. Щоб підкреслити культурну специфіку концепту, дослідники звужують його тлумачення до дефініції “лінгвокультурний концепт”. Лінгвокультурний концепт – це умовна ментальна одиниця, спрямована на комплексне вивчення мови, свідомості та культури. Оскільки свідомість – це місце перебування концепту, культура – ментальна проекція елементів концепту, мова та мовлення – сфера, у якій концепт предметнюється [8, с. 9]. Цікавим у наведеному визначенні є те, що концепт розглядається як інструмент пізнання.

Здатність бути одночасно і об'єктом, і інструментом наукового вивчення зближує “концепт” з “поняттям” як формою мислення. Відмінність між “поняттям” та “концептом” зумовлена відмінністю між теоретичним та буденним пізнанням. “Поняття” відображає найбільш суттєві загальні ознаки предмета або явища, у той час як “концепт” може відображати одну або декілька не обов'язково суттєвих, а будь-яких ознак об'єкта [8, с. 89], “це все те, що ми знаємо про об'єкт в усій екстенсії цього знання” [9, с. 97]. Як зазначає Ю. С. Степанов, “концепт – деяке сумарне явище, що за своєю структурою складається з самого поняття та ціннісного [10, с. 41] (часто образного) уявлення про нього людини”.

Отже, лінгвокультурологічний напрямок досліджень акцентує наявність у складі концепту ціннісного компоненту. Показником наявності ціннісних відносин є можливість застосування оціночних предикатів. “Концепт групується навколо сильної ціннісно-акцентуваної точки свідомості, від якої розходяться асоціативні вектори” [8, с. 92]. Проте для концептів ціннісний компонент не є специфічним, оскільки він притаманний будь-якому ментальному утворенню, що відзеркалює духовне життя людини. Можна зробити припущення, що специфічним для концепту є культурний компонент. Ю. С. Степанов зауважує, що концепт – це мікромодель культури, він породжує її та породжується нею [10, с. 40]. Ця думка здається доречною, адже, з одного боку, формування у свідомості індивіда концептуальної системи є важливим складником процесу інкультурації, а з іншого боку, – розвиток культури сприяє збагаченню та розширенню змістового наповнення концепту, що свідчить про динамічний характер цього феномена. “Мінливість структури концепту пов'язана з мінливістю зовнішнього світу людини й внутрішньої системи цінностей. Концепт не може бути статичним через те, що його зміст постійно збагачується, а обсяг збільшується за рахунок появи нових знань” [11, с. 326]. Отже, серед головних ознак концепту можна виокремити його ментальну природу, мобільний характер, наявність у структурі ціннісного та культурного компонентів. Оскільки культурний складник концепту є пріоритетним для аналізу порушеної у статті проблеми, то як базова найбільш влучною видається дефініція І. О. Голубовської: “Культурні концепти – це омовлені культурно

детерміновані ментальні утворення, котрі мають безпосередній дотик до цінностей, ідеалів і установок етносів і в яких знаходять своє найповніше відображення особливості національного характеру і сприйняття світу” [12, с. 401].

Академічний тлумачний словник сучасної української мови дає два визначення явища “материнство”: 1. Стан жінки-матері під час вагітності, пологів, годування дитини. 2. Почуття жінки-матері до дитини; бажання стати матір'ю [13, с. 645]. Подібне визначення має це поняття в російській та в білоруській мовах. Отже, основне тлумачення пов'язане передусім із репродуктивною функцією жінки як продовжувачки роду. У східнослов'янській культурі традиційним є культ материнства, пов'язаний із прадавнім синкретичним образом Богині-Матері, Землі-Годувальниці, що уособлює чистоту, непорочність і водночас плодючість. В. Рогоза наголошує, що в міфології східних слов'ян образ землі оформлюється через ознаки материнства, родинного зв'язку, захисту, цілительства, краси й чистоти. Жінка отримує цінність лише в іпостасі матері, відносини між матір'ю та дитиною стають моделлю для багатьох соціальних відносин [14], тому для східних слов'ян притаманне шанобливе ставлення до матері як берегині та продовжувачки роду. Розуміння материнства як втілення щедрості та благодаті знаходить широке відображення у прислів'ях: “Мать кормит детей, как земля людей” [15, с. 522], “Что материнской рукой дано, то впрок пойдет”, “Материнская ласка конца не знает” [16], “Рада б мати для дітей небо прихилити та зорями вкрити”, “При сонці тепло, при матері добро” [17, с. 187]. Також концепт “материнство” реалізується у пареміях через низку наступних смислів:

- паремії, що описують беззаперечність материнської любові: “Материнская душа кривая, материнская любовь слепая”, “Свое дитя и горбато, да мило”, “Дитя хоть криво, да отцу, матери мило” [18], “Людям як болото, а матері як золото” [17, с. 187];
- паремії, що описують незамінність матері, її виняткову роль у долі кожної людини: “Без отца – полсироты, а без матери и вся сирота”, “Отцов много, а мать одна” [18], “На світі знайдеш усе, крім рідної матері” [17, с. 188];
- паремії, в яких матір виступає у ролі своєрідного абсолюту, головного орієнтиру людини у житті: “Мать всякому делу голова” [18], “Без матки пчелки – пропащие детки” [15, с. 520], “Тільки в світі правди, що рідная мати” [19, с. 415], “Одна мати – вірна порада”, “Бог не годен всюди бути, тому маму сотворив” [17, с. 187];
- паремії, що описують самопожертву, силу материнської любові як своєрідного оберегу: “Мати сама не з'їсть, а дітей нагодує”, “І задрипана ворона своїм дітям оборона” [17, с. 187], “Мать праведная – ограда каменная” [18];
- паремії, що описують магічну силу материнського слова, навіту: “Мамина лайка – байка, а битва – молитва” [17, с. 187], “Материнська молитва із дна моря підіймає”, “Куля мине, а материне слово не мине” [19, с. 416].
- паремії, що описують тісний зв'язок, нероздільність матері та дитини як єдиного організму: “Дитятку за ручку, а матку за сердечко” [18], “Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріже, то все болить” [17, с. 187], “У дитини болить голова, а у матері – серце”, “У дитини заболить пучка, а в матері – серце” [17, с. 188]. Як наслідок – фіксація факту спадкоємності: “Какова матка, таковы и детки” [15, с. 519], “Чого мама научить, те й дочка знає”, “Яка клепка, така й бочка, яка мати, така й дочка”, “Яка вода, такий млин, яка мати, такий син” [17, с. 188].

Порівняно з батьком мати завжди асоціюється з емоційною сферою особистості, здатність матері співчувати протиставляється здатності контролювати ситуацію розумом: “До людей по розум, до матері по серце” [17, с. 187], “Воля батюшкина, нега матушкина” [18], недарма концептосфера “материнство” часто включає компонент “серце”: “Дитятку за ручку, а матку за сердечко”, “Матернее сердце в детках, а детское в камне” [18], “Сердце матери – вещун” [20].

Якщо говорити про включеність у поле концепту “материнство” негативних характеристик, то вони пов’язані з концептуальними ознаками “погане виховання”, “діти – дзеркало матері”: “Дурной рыбак – дурные сети, дурная мать – дурные дети”, однак у цілому статус “жінки-матері” в східнослов’янській традиції сакралізується та не припускає негативних оцінок, що підтверджують спеціальні дослідження: “Негативные черты русской женщины-матери отсутствуют или, во всяком случае, не эксплицированы. Русской женщине атрибутируют все достоинства, забывая о том, что у них всегда имеется оборотная сторона” [14]. Те саме можна сказати про всі східнослов’янські культури.

Для арабських традицій післяісламського періоду характерне надзвичайно шанобливе та поважне ставлення до жінки-матері, адже в Корані та хадісах відзначається першочерговість споріднення саме за материнською лінією. Це чітко відображено у вислові пророка Мохамеда: “Більше всіх прав над жінкою у її чоловіка, більше всіх прав над чоловіком у його матері” [21, с. 66]. Ця тенденція відстежується і у прислів’ях, у яких акцентується спорідненість саме через причетність до матері: “Хто одружився з моєю матір’ю – тот мій дядько”, “Хто одружується з нашою мамою, той нам і тато” [21, с. 67]. Часто концептуальне поле включає поняття, пов’язані з релігією, що також є свідомством високого соціального статусу жінки-матері: “Рай під ногами матерів” [21, с. 67], пор. з рос. “Покоюй матерь свою волю божию творит” [18]; у східнослов’янських прислів’ях акцентується сила материнського слова, яке має надзвичайну силу: “Материнська молитва з дна моря виймає, а прокляття – в могилу заганяє!” [17, с. 187], “Материнское слово мимо (на ветер) не молвится” [18]. В арабських прислів’ях материнське слово асоціюється передусім із приемністю для слухача: “Слово матері – що мед у роті” [21, с. 67], а сама постать матері – з розрадою: “К матери своей обращается опечаленный” [22], “Шукай розради в своєї матері” [23, с. 56], “Мать постелила, и спать уложила” [22]. Як і в східнослов’янських прислів’ях, в арабських підкреслюється безумовна любов матері до дитини, ідеалізація нащадка, перебільшення у баченні його чеснот: “Всякая обезьяна в глазах своей матери – газель” [21, с. 70], “Для тарганихи її тарганчик найкращий” [23, с. 60], пор. з рос. “Родился сын, как белый сыр”, “У всякого первенец родится: во лбу светлый месяц, за ушами ясны звезды” [18]. Також арабські паремії підкреслюють важливу роль матері у вихованні дитини: “Дитя для матері, що глина для гончара”, “Дитя – посуд матері”, “Дитя – материнская душа”, і, як наслідок, наявний факт спадковості: “У волчицы – дети волчата”, “У гадюки й діти гадюченята” [23, с. 60], “Дочь повторяет свою мать, сын – отца”, “Сын весь в мать” [23, с. 58]. В арабських прислів’ях також присутнє зіставлення батька й матері: мати сприймається більш емоційною, здатною до співчуття: “В батька одне серце, а в матері – два” [23, с. 57]. В арабському суспільстві прояв батьком ніжних почуттів до дитини вважається неприпустимим, однак в окремих прислів’ях можна відстежити елементи своєї рідної “реабілітації” батька, підкреслюється висока міра його переживання та тривоги за дитину як вияв істинної любові: “Страдания, от которых разрывается печень, сравнимы со страданиями отца за своего сына” [24, с. 217]. Як бачимо, прислів’я фіксують негласні оцінки родинних зв’язків та ролей.

Отже, у східнослов’янських та арабських прислів’ях реалізація концепту “материнство” має багато спільного: концептуальне поле включає низку тотожних смислів, а саме:

- унікальність ролі матері, незамінність її постаті;
- пошана та повага;
- смисл віднайдення розради та спокою;
- відповідальність за виховання дитини (і як наслідок – спадковість);
- зв’язок з емоційною сферою життя.

Збіг у розумінні материнства та ролі матері представниками різних культур пояснюється давністю функціонування універсалії “мати”. Ця універсалія уособлює мудрість та

духовність, дещо позасвідоме, дещо благодатне, те, що дає пристанок; інстинкт або імпульс, що сприяє, допомагає. Усі ці смисли знайшли відображення в пареміях. Аналіз обмеженого корпусу матеріалів не дозволяє аргументовано говорити про наявність чітко окреслених відмінностей у баченні постаті та ролі матері, відображених у пареміях східнослов'янських та арабських народів, тому ця проблема може стати темою подальших компаративних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алієва А. Д. Фразеологізми в актуалізації концепту “Материнство”: перекладацький аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Лінгвістика*. 2011. № 15. С. 360-365. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_2011_15_85. (дата звернення: 16.12.2017).
2. Андреянова М. А. Реализация концептосферы “материнство” в русском, английском и французском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. Казань, 2012. 20 с. URL: <http://cheloveknauka.com/v/557268/a/?#?page=20> (дата звернення: 16.12.2017).
3. Аванесян Н. К. Языковая объективация концептуально-когнитивного фрейма “Мать” в английском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. Пятигорск, 2012. 20 с. URL: <http://docplayer.ru/61621305-Avanesyan-narine-karenovna-yazykovaya-obektivaciya-konceptualno-kognitivnogo-freyma-mat-v-angliyskom-i-russkom-yazykah.html> (дата звернення: 16.12.2017).
4. Кисельова А. Л. Концепт “жіночість” у вікторіанській лінгвокультурі : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2007. 20 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 16.12.2017).
5. Соколова А. В. Вербалізація концептосфери “фемінізм” в американському жіночому дискурсі XIX-XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Одеса, 2007. 21 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 16.12.2017).
6. Вакорина И. В. Лингвокультурный концепт “Motherhood” (“материнство”) в афроамериканском языковом сознании: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Смоленск, 2016. 24 с. URL: http://www.smolgu.ru/files/doc/D212_254_01/vakorina_a.pdf (дата звернення: 16.12.2017).
7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
8. Смирнова Г. В. Понятие концепта в лингвокультурологии. *Вестник МГЛУ*. 2010. № 24 (603). С. 87-94. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/ponyatie-kontsepta-v-lingvokulturologii> (дата звернення: 16.12.2017).
9. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический аспект, прагматический и лингвокультурологический аспекты, Москва: Языки русской культуры, 1996. 284 с.
10. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: Языки русской культуры, 1997. 824 с.
11. Цьмух О. П. Поняття “концепт” у сучасному лінгвістичному дискурсі. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. пр., Донецьк, 2011. С. 326-329. URL: <http://philology.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/05/studii22.pdf> (дата звернення: 16.12.2017).
12. Голубовська І. О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу. *Studia Linguistica*. 2010. № 4 С. 400-412. URL: http://philology.knu.ua/php/4/7/Studia_Linguistica_4/400_412.pdf (дата звернення: 16.12.2017)

13. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980. URL: http://ukrlit.org/slovnuk/slovnuk_ukrainskoi_movu_v_11_tomakh (дата звернення: 16.12.2017).
14. Рогоза Н. В., Гутова С. А. Мифологизация образа женственности как основание русской культуры. *Молодой ученый*, 2010. №3. С. 165-171. URL: <https://moluch.ru/archive/14/1304/> (дата звернення: 16.12.2017).
15. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г., Николаева Е. К. Большой словарь русских пословиц. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2010. 1024 с.
16. Михайлова Л. М. 20 000 русских пословиц и поговорок. Москва: Центрполиграф, 2011. 500 с. URL: <https://www.litres.ru/ludmila-mihaylova/20000-russkih-poslovic-i-pogovorok/chitat-onlayn/> (дата звернення: 16.12.2017).
17. Українські прислів'я та приказки. / уклад. Мишанич С. В., Пазяк М. М. Київ: Дніпро, 1984. 390 с.
18. Даль В. И. Пословицы русского народа. URL: http://www.100bestbooks.ru/files/Dal_Poslovicy_i_pogovorki_russkogo_naroda.pdf (дата звернення: 16.12.2017).
19. Номис М Т. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ: Либідь, 1993. 766 с.
20. Уваров Н. В. Энциклопедия народной мудрости. Пословицы, поговорки, афоризмы, крылатые выражения, сравнения, Вологда: Инфра-Инженерия, 2009. 592 с. URL: <https://profilib.net/chtenie/40340/nikolay-uvarov-entsiklopediya-narodnoy-mudrosti-poslovitsy-pogovorki-aforizmu-krylatye-225.php> (дата звернення: 17.12.2017).
21. Кухарева Е. В. Национальный менталитет в зеркале арабских пословиц. Исследование проблемы взаимосвязи и взаимозависимости языка и национального менталитета с лингвистической точки зрения. Гамбург: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. 262 с. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/fb6/fb6c3fe6f5f8dc43cb164183adcaa677.pdf> (дата звернення: 17.12.2017).
22. Пословицы и поговорки народов мира. URL: <http://poslovitsy-pogovorki.com/>
23. Арабські прислів'я та приказки / перекл. з араб.: Т. М. Лебединська, Ю. М. Кругляк. Київ: Дніпро, 1981. 166 с.
24. Шайхуллин Т. А. Языковая вербализация отношений между родителями и детьми в русских и арабских пословицах. *Вестник Ленинградского государственного лингвистического университета имени А. С. Пушкина*. Т. 1. № 2. Филология. С. 214-222. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/yazykovaya-verbalizatsiya-otnosheniy-mezhdu-roditelyami-i-detmi-v-russkih-i-arabskih-paremiyah> (дата звернення: 17.12.2017).

РЕЦЕНЗІЇ

ГРУНТОВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЛЕКСИКОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ С. П. ГРИЦЕНКО

“ДИНАМІКА ЛЕКСИКОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ.”

(КИЇВ, 2017. 412 с. + ДОДАТКИ 413-934 с.)

Білоусенко П. І., д. філол. н., професор, провідний науковий співробітник

*Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, Київ, Україна*

pbilousenko@gmail.com

Мовна система загалом, як і окремі її складники, на кожному етапі розвитку перебувають у стадії гомеостазу, тобто в стані рівноваги динамічного середовища, яким є мова. В основі гомеостазу лежать динамічні процеси, оскільки сталість внутрішнього середовища безперервно порушується і так само безперервно відновлюється. Мова є відкритою системою, що досить міцно пов'язана з умовами й потребами її функціонування. Існує таке поняття, як саморегуляція, яка забезпечує постійність внутрішнього середовища мови. Дослідження системного динамічного феномену в певних дуже важливих хронологічних межах в історії України є безсумнівно актуальним завданням.

Авторка мала на меті вивчити природу, механізми, джерела та чинники розвитку лексичної системи мови (позамовні, внутрішньомовні та різноманітні їх поєднання) на часовому зрізі української мови XVI–XVII ст. – у період інтенсифікації усталених та встановлення нових зв'язків українців з іншими народами, їхніми мовами, традиційною культурою, виявити співвідношення статичних і динамічних її складників. Вона запропонувала нові підходи для верифікації часу постання нових номінативних одиниць у мові-реципієнті; виявити роль міжмовної взаємодії в трансформації лексикону; розкрити закономірності насичення іншомовними елементами та дериватами різних тематичних і лексико-семантичних груп у контексті концептуальної організації мовної картини світу. Наміри створення вичерпного лексичного портрета української мови XVI–XVII ст. зі спеціальною увагою до причин, форм, інтенсивності їх прояву та хронології структурної й семантичної динаміки цілком уписуються в загальну тенденцію переходу від ілюстративного до пояснювального мовознавства. У монографії актуалізовано проблему зіставлення в майбутньому різночасових етапів розвитку мови за обраними для аналізу параметрами як важливої передумови створення узагальнювального дослідження змін лексикону української мови. З огляду на це праця Світлани Павлівни Гриценко є безперечно актуальною.

Виконання вагомих завдань розвідки має знайти ґрунтовну теоретичну підтримку. Із цією метою авторка підготувала добротний і грамотно сформульований розділ “Динаміка лексикону як об’єкт лінгвістичного опису”. У першому підрозділі “Динаміка як іманентна ознака мови” дослідниця, спираючись на думки попередників, виклала своє бачення дихотомії *синхронія* й *діахронія*, вважаючи, що це не тільки протиставлення станів мови, а насамперед наявність протилежних доміант у її характеризованні, адже *діахронія* не лише динамічна, а й водночас стабільна, а *синхронія*, навпаки, не лише статична, а й динамічна. Тут же вона обстоює думку, що поняття *діахронія* і *динаміка* не є тотожними, як не тотожні й поняття *синхронія* і *статика*. Поняття в наведених парах, резонно зауважує дослідниця, накладаються лише частково, так само не можна змішувати динамічне і *діахронічне*,

розвиток і історію мови. Продираючись через нетрі думок інших вчених, Світлана Павлівна виходить на власне розуміння деяких понять, процесів.

У другому підрозділі “Стан і прийоми вивчення лексики української мови XVI–XVII ст.” С. П. Гриценко подала практично вичерпний список українських мовознавців, які вивчали лексику української мови згаданого періоду. У цьому підрозділі охарактеризовано різноаспектні студії про вплив польської мови на східнослов'янські (українську, російську, білоруську) і, навпаки, українсько-чеські мовні контакти. При цьому дослідниця окреслила коло нерозв'язаних проблеми, вказала на їхні причини. Зокрема, наголошено, що складним є з'ясування шляху постання в українській мові багатьох германізмів, які відтворені також чеськими і польськими пам'ятками (серед них лексеми *безецний, ведле, виетеченство, ганити, гальба, гоїний, дуфаня, зуфалий, власний, бавовна, фрасунок, мордир, окрутний, опатрний, скутечний, снадний, фольговати, шацувати, шлюбувати* та ін.). Так само важливим є питання про українсько-білоруські мовні взаємовпливи, зумовлені спільною політичною історією та тісними економічними й культурними зв'язками. За таких умов формувалася “українсько-білоруська” мова діловодства, у якій поєднано писемні традиції, що склалися до того часу на українських і білоруських теренах.

На зміни в українському лексиконі XVI–XVII ст., зазначає С. П. Гриценко, також впливала російська мова, що пов'язують насамперед із політичною ситуацією досліджуваного періоду. Цей процес охопив спершу Слобожанщину, Лівобережжя, а згодом поширився і на Правобережжя. Найпомітніше насичення росіянізмами засвідчене в адміністративній, військовій, канцелярській лексиці. Помітну увагу дослідниця приділила українсько-німецьким контактам, українсько-румунським мовним взаєминам, впливові тюркських мов на українську, показала здобутки лінгвістів у вивченні лексики виключно арабського походження і пов'язане з цим питанням формування в українській мові ісламської термінології. Не обійшла увагою авторка монографії й потужного впливу грецької мови на слов'янські, зокрема на українську, українсько-угорські мовні контакти.

С. П. Гриценко проаналізувала стан вивчення мови пам'яток різних стилів і жанрів, заявила, що в цій царині зроблено чимало, зокрема останнім часом, проте цей напрям в українському мовознавстві не втратив своєї актуальності. Це пояснюється тим, що потреба в новому надійному фактичному матеріалі, необхідному для здійснення узагальнювальних теоретичних досліджень історії української мови, весь час зростає. Цілком коректним є твердження рецензованої праці, що бракує також ґрунтовного монографічного дослідження узагальнювального характеру про тенденції розвитку староукраїнського лексикону, у якому був би висвітлений той потужний іншомовний вплив та форми протидії йому питомої лексики та було зведено воедино результати розрізнених спостережень, визначено взаємозв'язок окремих елементів усередині лексичної системи та окреслено основні напрями розвитку українського лексикону.

Підрозділ “Позамовні фактори розвитку лексики XVI–XVII ст.” завершує теоретичний розділ монографії. У XVI–XVII ст. набули найбільшої інтенсивності в Україні реформаційні рухи – як сприйняті із Заходу і частково зі Сходу, так і витворені на місцевій основі. Реформаційні рухи в кожній країні, у кожного народу набували свого специфічного змісту. Дослідниця стверджує, що складність мовної ситуації XVI–XVII ст. в Україні виявилася в боротьбі різних тенденцій, зокрема це онароднення староукраїнської літературно-писемної мови, набуття нею загальнодоступності; усвідомлення інтегрувальної ролі церковнослов'янської мови як мови релігійного культу; наявність відчутної польськомовної та латинськомовної експансії.

Дуже важливим є висновок авторки, що внаслідок зіставлення впливів різних факторів на розвиток мови з урахуванням неоднакової інтенсивності їхнього вияву в текстах пам'яток видається можливим створення в майбутньому об'єктивної й різнопланової історії лексичного складу української мови. При цьому вичерпне охоплення свідчень писемних пам'яток може стати однією з передумов глибокого пізнання еволюції лексикону як евристично особливо цінного рівня мовної структури.

Другий розділ рецензованої праці присвячено розгляду статичного і динамічного українського лексикону XVI-XVII ст. Авторка резонно заявляє, що мовні зміни, які на перший погляд є спонтанними чи довільними, завжди вмотивовані: зумовлені зовнішніми стосовно мови імпульсами чи внутрішньомовними причинами. Вона докладно зупинилася на формуванні вторинних значень слів. Динамічні процеси ілюструються яскравими прикладами, зокрема полонізм *крес* ‘край, межа, кордон’ спочатку набув значення ‘кінець’, потім ‘завершення чого-небудь’, ‘завершення протяжності’, ‘завершення буття’ і паралельно – ‘мета, ціль, прагнення’, потім ‘результат діяльності’. Дослідниця виявила, що при творенні вторинного значення часто простежується модель: предмет / об’єкт → ознака предмета / об’єкта, що семантичні процеси можуть мати кілька етапів (= кілька кроків семантичної деривації), пор.: предмет → ознака предмета → ознака ознаки. При цьому вторинних значень можуть набувати не лише запозичені, а й питомі слова.

Світлана Павлівна виявила, що розвитку лексикону досліджуваного періоду сприяли генералізація та спеціалізація значення. Ці процеси в книзі яскраво ілюструються, тут наведено вервечку запозичень з польської мови, які в українській розширюють своє значення (*бидло* ‘тварина взагалі’ й ‘свійська тварина, худоба, скотина, бидло’; *мито* ‘торгове мито’ й ‘місце, де збирали оплату за товар, який привозили і продавали, або перевозили транзитом, митна застава, митниця’ й пізніше ‘плата, винагорода, заохочення’). Це лише окремі приклади генералізації значення, у рецензованій праці їх наведено безліч, як і прикладів спеціалізації.

С. П. Гриценко наводить також приклади термінологізації, які трапляються здебільшого в пам’ятках офіційно-ділового стилю юридичного жанру та жанру урядового управління. Такі сполуки здебільшого утворені поєднанням питомої і запозиченої лексем, що засвідчує прагнення мовців адаптувати ‘чужий елемент’ до рідної мови: *конътрадикъцию чинити* ‘чинити опір’; *драпежство чинити* ‘грабувати’; *на декретъ станути* ‘бути на розгляді’ тощо.

Важливим складником аналізу запозичень є спостереження за так званою міжстильовою динамікою запозичень. Наприклад, лексема *гоноръ* ‘пошана, честь, слава’ виступала в офіційно-діловому (юридичний жанр 1609 р.), потім в публіцистичному (жанр повчань поч. XVII ст.), і зрештою в художньому стилях (1632 р.).

З великим інтересом сприймаються фрагменти роботи як окремі наукові студії. Серед них вагомим спостереження про використання в мовленні (відповідно – і в пам’ятках) семантичних еквівалентів як серед запозичень (тюрк. *изюм* – пол. *родзѣнка*; пол. (з нім.) *шафа* – пол. (з фр. або іт.) *креденсъ*; пол. *зверцадло* – цсл. *зерцало*), так і серед питомих та запозичених лексем (пол. *шлюбъ* – пит. *весѣлля, одруження*). Найцікавішим є те, що дослідниця не спостерегла не лише семантичної, а й стильової диференціації запозичених і питомих лексем, що засвідчує високий ступінь інтенсивності самого процесу. Дублетність, варіювання є наслідком існування двох різноспрямованих тенденцій у мові: збереження та стабілізації наявної системи мови, з одного боку, і її адаптації, покращення, удосконалення, з іншого. Найбільше дублетів авторка виявила серед назв осіб за професіями та родом занять: структурно окреслюються *дублети-пари*, коли до складу входять два компоненти: питомий і запозичений (*гонецъ* – *курієръ*, *звѣздозаконникъ* – *астрономъ*) і *дублети-багаточлени* (*дублетні ряди*), які утворені кількісно тотожними синонімічними рядами (*прошак, вѣчний старецъ* – *жебракъ, ковдошъ*; *сапожникъ, сапогошвецъ* – *чоботаръ, чижмаръ*) і кількісно відмінними синонімічними рядами: з перевагою питомих елементів (*торговникъ, торговецъ, гость, купецъ, перекупецъ, перекупникъ* – *гандлювникъ, крамаръ*) чи з перевагою запозичень (*цельникъ* – *мытникъ, мытаръ, индукторъ*).

Авторка підкреслила, що писемні пам’ятки досліджуваного періоду зафіксували активізацію формування абстрактної лексики: наприклад, праслов’янське запозичення з готської мови *лихва* у пам’ятках XV ст. вжито на позначення ‘прибуток, процент, лихва’, а вже в джерелах XVI ст. спостерігається абстрагування значення – ‘лихварство’. Інтелектуалізація мовлення досягається такою низкою запозичень і з інших мов: пол.: *зычливість* ‘добророзумність,

прихильність' (1562 р.) і 'бажання, прагнення, старання' (1621 р.), *гойность* 'щедрість, багатство' (1582 р.), *жарливість* 'вірність, відданість, щирість' (1619 р.); *злученесе* 'поєднання' (1621 р.), *вонтпленье* 'сумнів, непевність, вагання' (1596 р.), *блюзньрство* 'блюзнірство' (1596 р.), *бенкарть* 'неправда, вигадка, брехня' (1566 р.), *ошукане* 'обман, брехня' (1621 р.), *отуха* 'мужність, сміливість' (1597–1599 рр.), *встажливість* 'стриманість' (кін. XVI ст.), *дигнитарство* 'достоїнство, гідність' (1598 р.), *зацность* 'честь' (1565 р.) тощо.

У пам'ятках XVI–XVII ст. фіксуються не лише одиниці з нейтральною емотивністю, а й виразно конотовані, оцінні елементи, зокрема: пол. *цнота* 'чеснота, доблесть', *зелживость* 'сором, срам, безчестя', *виетечне* 'розпусно' (і 'зухвало, нахабно, настирливо'), *тулачъ* 'волоцюга'. С. П. Гриценко спостерегла випадки формування нового конотативного значення запозичення у мові-реципієнті на базі вже відомих у мові-джерелі, зокрема полісемантичний *збытний* засвідчено із запозиченими першими двома значеннями: 'надмірний (про розмір, міру вияву)' і 'зайвий, непотрібний' та з новим значенням – 'аморальний, розпусний'.

Авторка рецензованої праці бере до уваги не лише типові приклади, а й такі, що трапляються нечасто. Зокрема, у пам'ятках представлено нашарування емотивного значення в лексемах, запозичених раніше в мову-реципієнт з неемотивним значенням. Наприклад, лексема *троска* у грамоті XI ст. фіксується на позначення 'удар блискавки', у XVI ст. під впливом польського *troska* 'опіка, охорона' в українських пам'ятках виринає *троска* 'підкування, турбота': "Иже [сѣмя] есть межи терня впало, для троски и богатства а роскоши сего свѣт и ими бывають подавлены" (1556–1561 рр. [ПС, 41]).

Дослідниця ретельно обстежила лексику, яка збереглася без відчутних змін, назвавши цю тенденцію динаміки лексику *розвиток за умови мінімальних змін чи без змін*. Це складники таких тематичних груп лексики, як освіта і наука, рослинний світ, назви фауни, напоїв, приготування та споживання їжі, найменування прянощів, спецій, приправ, ласощів та солодощів, рослинних і тваринних жирів, одягу та взуття, головних уборів, назви речей хатнього вжитку, господарств і належних їм будівель, матеріалів, торговельна номенклатура й економічна лексика, способів господарювання, місць продажу та обміну товарів та багато інших. У монографії ретельно простежено функціонування кожного слова від найдавніших уживань до XVI–XVII ст. У такому ж ключі дослідниця обстежила групу запозичень, які потрапили в нашу мову давно, але в писемних пам'ятках XVI–XVII ст. засвідчені з незначними (мінімальними) змінами семантики. Показовим у цьому плані є нарис про германізм *грунт*, що позначав 'земельне угіддя, ґрунт', у подальші періоди зберігав своє основне значення, але в мові обстеженого періоду вживався з прикметниками-конкретизаторами, утворюючи сталі сполуки з узагальненим або термінологічним значенням ('майнова цінність', 'пасіка', 'лісове угіддя, ліс', 'успадковане угіддя' тощо).

С. П. Гриценко виявила зразки деактуалізації в мовленні, функційну редукацію слів. Це насамперед зниклі лексеми та деривати від них: *сынъкеѣлить* 'рада старійшин', *боургоуръ* 'міський радник', *поемщина* 'церковний дохід', *болкоуновщина* 'збір на утримання почету князя, його послів', *поставъ* 'сувій, міра довжини тканини', *бербеница* 'діжка, бочка', *жолдъ* 'плата воїнам' – *жолдоунаръ* 'вербувальник до війська' та ін.

Дослідження показало, що в XVI–XVII ст. відбулося входження в український лексикон великої кількості назв, які, ймовірно, не були раніше поширені, оскільки їх існування в українській мові не підтверджене писемними пам'ятками. Це лексика на позначення понять освіти і науки, зокрема математики (*аріѳметика*, *геометрія*, *піраміда*), фізики (*структура*, *кристаль*), астрономії (*гороскопусъ*, *планита* / *планета*, *комета*), географії (*гемисферіумъ*, *арктикусъ*, *левада*), хімії (*лугъ*, *мосяжъ* 'мідь, латунь'), *сталь* 'цинк', *спѣжъ* 'бронза', *потаиш*); друкарської справи (*друкарня*, *друкарский*, *выдруковати*, *типографія*); номенклатура музичних інструментів (*барабан* / *тарабан* 'барабан', *тулумбас* 'старовинний ударний музичний', *сурма* 'різновид козацької дерев'яної труби', *кобза*) тощо. Кожна з таких студій становить інтерес як для науковців, так і для масового читача, зокрема опис про

входження в українську мову нових часових понять та їх найменувань, назв рослинного світу, городніх рослин, трав, квітів, номенів фауни і багато ін. Це не просто історія цих номенів, це наша жива історія в усіх сферах життя.

Дуже вагомим у монографії є опис деривації як шляху розвитку номінативного ресурсу мови. При цьому на початку розділу авторка справедливо заявила, що лексикологічний аспект формування засобів номінації на сьогодні залишається на другому плані. Тому цілком сприйнятливою є її думка, що лексикоцентричний підхід аналізу зміщує вектор дослідження: з техніки словотворення на склад і семантику лексикону. Закономірно є те, що в першому підрозділі третього розділу розглянуто семантичну деривацію. У книзі, зокрема, показано появу нового значення ‘кара (за гріхи), покарання’ у слові *гнівъ* з первинним значенням ‘почуття сильного обурення, роздратування, гнів’, як зафіксований із семою ‘мерзота, нечистоти, паскудство’ іменник *гнус* набуває значення ‘лінь’, як лексема *комора* зі значенням ‘державної скарбниці’ використовується зі значенням ‘господарське приміщення для продуктів, хатніх речей’; ‘приміщення для винаймання житла, квартира’, ‘митниця’, ‘крамниця’.

Приваблюють читача описи семантичної історії лексеми *ватага*, *гвалт*, *вага*, *транат* та ін. Дослідниця виявила, що в семантичній деривації широко представлена метонімія, яка реалізована в багатьох моделях типу ‘посудина’ – ‘місткість посудини’: барило – посудина й ‘міра рідини’ тощо. Чимало смислових змін пов’язано з метафоричним перенесенням назви з одного об’єкта номінації на інший, наприклад, *чайка* ‘птаха, чайка’ і ‘різновид човна’.

Новаторською є спроба Світлани Павлівни описати так звану формально семантичну деривацію, адже пристосування запозичень до мови-реципієнта часто супроводжується не лише їхніми семантичними, а й формальними змінами, творенням дериваційних гнізд. У багатьох випадках точно встановити момент деривації складно, оскільки похідні, зафіксовані в українських пам’ятках, мають точні відповідники в мові-джерелі. Тому дослідниця запропонувала альтернативне розв’язання: а) переймання мовою-реципієнтом лексеми-мотиватора разом із дериватом із мови-джерела; б) творення в мові-реципієнті за спільною моделлю такого ж деривата, як і в мові-джерелі. Віддати перевагу одному із зазначених шляхів постановки комплексу “твірна основа + дериват”, справедливо стверджує Світлана Павлівна, можемо за умови відчутної різниці в часі фіксації дериватів обох мов, наприклад, у гнізді з вершиною *гвалтовати* (*gwaltować*) точні відповідники в українських і польських пам’ятках мають деривати: *гвалтуми* (*gwalcić*), *згвалтуми*. У монографії вперше в українському мовознавстві виявлено й описано моделі формальних дериватів для відтворення нових значень, зокрема: “ознака” – “носій ознаки” (*гнюсний* ‘лінивий, недбалий’ > *гнюсник* ‘ледар ледацюга’); “дія” – “виконавець дії” (*драпнѣжити* – ‘грабувати, розбишакувати’ > *драпнѣжник* ‘грабіжник’, *драпнѣжца* ‘те саме’); ‘музичний інструмент’ – ‘виконавець; особа, яка грає на цьому інструменті або його налаштовує’ (*гарфа* / *арфа* ‘арфа’ > *арфіста* ‘арфіст’) та ін.

У книзі приділено пильну увагу іншомовним впливам як чиннику динаміки лексикону нашої мови в XVI–XVII ст. Відзначивши складну політичну ситуацію в Україні, неузгодженість нормативних актів права на Лівобережжі, Правобережжі й Слобожанщині, посилення полонізації чи німецької колонізації в західних регіонах країни, а також помітне звуження прав некаатолицького населення, заступлення українськомовних записів судово-адміністративних книг польськомовними, розширення міжнародних зв’язків України спричинило суттєве зростання наповнення писемних пам’яток запозиченими лексемами порівняно з попереднім періодом. Писемні джерела XVI–XVII ст. фіксують запозичення з різних мов (латинської, грецької, церковнослов’янської, польської, німецької, італійської, французької, угорської, румунської, литовської, голландської, російської, білоруської, чеської, мадярської, арабської, тюркських). Ці запозичення та деривати від них авторка подає в дбайливо оформленій таблиці. Згадані лексеми проникали в українську мову як безпосередньо, так і за посередництвом інших мов, переважно старопольської чи старочеської. Дослідниця стверджує, що серед латинізмів кількісно переважають агентивні

назви освітньої, релігійної та юридичної сфер; серед грецизмів – лексеми науково-освітнього, релігійного, будівельного, економічного, мистецького, урядового і юридичного, побутового спрямування. Дослідження різножанрових текстів засвідчило наявність семантичних дублетів серед питомих та запозичених лексем. У роботі проаналізовано появу різних типів дублетів, випадки поступового нашарування різночасових запозичень-дублетів.

Дуже важливим у монографії є розділ, у якому час запозичування осмислюється як параметр опису лексику української мови XVI-XVII ст., оскільки час запозичення лексеми, словоформи однією мовою з іншої, як резонно зауважує авторка, несе значну інформацію, оскільки вказує на співвідносні інші мовні знаки. Поява в мові нового елемента супроводжується внутрішньосистемними змінами, тому важливо з'ясувати, коли відбулося переймання мовного знака, а відтак – відбулися такі зміни. Хронологізація запозичень забезпечує досягнення вичерпної й об'єктивної характеристики динаміки мовних одиниць у часі, а також пов'язаних із ними явищ позамовної дійсності – елементів матеріальної й духовної культури. Водночас треба відзначити, що це складна проблема, адже перша фіксація в пам'ятках не обов'язково вказує на час запозичень, адже слово може існувати в усному мовленні задовго до появи в тексті. Тому авторка застосовує поняття “релятивний час” або прийом визначення появи лексеми в оперті на історію позначуваної реалії, зіставлення часу фіксації лексеми в імовірних мовах-посередниках та характер дериваційних гнізд у цих мовах та ін. Урахування цих факторів дозволило С. П. Гриценко внести корективи щодо шляху входження в українську мову цих запозичень.

Ця оригінальна, багатоаспектна, многотрудна праця, здійснена з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної і зарубіжної лінгвістики, по праву займе почесне місце в низці найкращих досліджень, які торують шлях до всеохопного вивчення історії лексичної системи української мови.

**“ЦІННИЙ ЗДОБУТОК УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ПАМ'ЯТІ”
(РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ОКСАНИ ЯРОСЛАВІВНИ
ПУХОНСЬКОЇ “ЛІТЕРАТУРНИЙ ВИМІР ПАМ'ЯТІ: МОНОГРАФІЯ”
(КИЇВ: АКАДЕМВИДАВ, 2018. 304 с. (СЕРІЯ “МОНОГРАФ”))**

Врадій Є. А., к. іст. н., керівник наукового відділу

*Український інститут вивчення Голокосту “Ткума”
вул. Шолом-Алейхема, 4/26, м. Дніпро, Україна*

vradiyya@ukr.net

Упродовж останніх років виразно зростає інтерес українського суспільства до власного минулого. Ідеться, звісно, не про звичайне зацікавлення історією, яке й раніше було характерним для українців, однак у різні періоди воно наштовхувалось на різні перепони – переважно зовнішнього характеру. Сьогодні ж приносить у цей процес пізнання минулого нові мотиви, і це симптоматично. Передусім зауважуємо прагнення до нової якості знання про минуле – у сучасному ключі, з позицій постколоніального світу, в якому слід наново встановлювати маркери культурної ідентичності. Просування українського суспільства на шляху демократії та гуманістичних цінностей змушує критично переглядати власне минуле, тобто відмовлятися від репресивної практики, що існувала, і, навпаки, переоцінювати прояви гуманізму, на яких раніше рідко хто акцентував. Сучасна картина української історичної пам'яті перебуває у стані вироблення, і цим вона цікава та іноді непередбачувана.

Пошук опертя на стійкі історичні фундаменти сприяє самоідентифікації та утвердженню кожного народу, який стійко виборює право називатися і бути нацією. Однак в українському випадку важливим видається те, що шлях до національного самоутвердження проходить крізь рубікон переосмислення тоталітарного минулого, заснованого здебільшого на

травматичному досвіді. Психологи твердять, що травматичний досвід підлягає витісненню, його прагнуть забути, викинути з пам'яті – це цілком природно для людини чи спільноти, яка хоче жити й утверджувати певні власні цінності. Тому-то пригадування травматичного досвіду – справа непроста. Тим більше, якщо його необхідно зрозуміти та прийняти: погодьмося, не завжди легко і не завжди вдається.

Монографія Оксани Пухонської “Літературний вимір пам'яті” оприявнює ті моделі сучасної суспільної поведінки, які найбільш промовисто говорять про інтерес до травматичного досвіду зовсім недавнього, але чи не найбільш забутого минулого. Актуальною ця праця є остільки, оскільки розкриває практики художнього письма, зорієнтованого щонайменше на кілька важливих стратегій переосмислення гібридної тоталітарної пам'яті і трансформації її у пам'ять посттоталітарну. До таких належать стратегії: історичного пригадування, художньої реконструкції пам'яті, мнемотехнічної рецепції минулого та його ревізії, комеморативного пропрацювання травми методами літературної естетики та емпатії. Усі ці стратегії авторка книжки простежує на прикладі численних художніх творів, що належать перу відомих чи менш відомих письменників сучасної України. Вибір творів для аналізу цілком не випадковий і назагал вдалий. Дослідниця виявляє глибоке знання матеріалу, досконалу ерудицію та вміння професійно аналізувати прикладний матеріал праці, робити з нього логічні й добре вмотивовані висновки.

Важливість такої праці полягає хоча б у тому, що вона актуалізує як у вітчизняній науці, так і в культурі загалом метод меморіастичного осмислення злободенних проблем. Адже події минулого й відповідну модель суспільної поведінки значною мірою можна зрозуміти й пояснити, вдавшись до умовної реконструкції минулого з позицій сьогоденного досвіду. Особливо – якщо воно досі було незауважальним, зумисне замовчуваним через “незручність” пережитого. Пригадувати, скажімо, репресії, війни, депортації, акції масового насильства та інші тоталітарні злочини було і неприємно, і не вигідно. Це зумовило певну упередженість щодо власного минулого: таке почуття побутує й досі, воно має свої причини й наслідки. У вступі до своєї праці О. Пухонська слушно зауважує: “Говорячи про посттоталітарну пам'ять як категорію суспільну, неодмінно зіштовхуємось із досвідом травми, оминати який не вдалось практично жодній українській родині” (с. 3). Тому кожне пригадування неодмінно породжувало нове проживання пережитого болю.

Актуальність рецензованої праці викликана передусім тим, що вона, хоч і написана на матеріалі літературної творчості, має загальний суспільний резонанс та заслуговує на те, щоб стати предметом якнайширшого обговорення. Проблеми, про які йдеться в цій авторській монографії, не залишилися в минулому, вони повсякчас про себе нагадують у нашому сьогоденні. Правда версія тоталітарного минулого досі є не вигідною насамперед через те, що воно функціональне у своїй гібридній версії, у не трансформованих, а лише адаптованих до сучасних умов, системах правління, освіти, науки, культури тощо. Минуле також лишається живим у наших стереотипах та міфах, змиритися з якими простіше, ніж удатися до їх тотального переосмислення.

У науковому плані “Літературний вимір пам'яті” презентує інтердисциплінарний підхід, причому в цьому випадку не як данину моді чи поверхове наслідування західних технологій знання. Це, з одного боку, цілком виправдано, якщо зважити на специфіку досліджуваного матеріалу. Крізь призму художньої літератури можна відстежувати процеси культивування минулого чи, навпаки, суспільної амнезії, в літературі відображається широкий спектр загальносуспільних проблем. З іншого боку, такий підхід сьогодні цілком актуальний. Беручи за основу літературну рецепцію посттоталітарної пам'яті, авторка вивчає її за допомогою літературознавчих, філософських, історичних, психологічних та інших концепцій, що репрезентує різнобічність та глибину досліджуваної проблеми. Що більше, саме такий підхід укотре засвідчує, що наслідки нищівної політики тоталітаризму, на різних хронологічних етапах її реалізації, модифікували практично всі сфери життєдіяльності суспільства, змінивши не лише хід його історичного розвитку, а й закривши йому шляхи безперешкодної інтеграції в демократичний простір світового соціуму. І коли сучасний автор береться “відбілювати” минуле, йому не ведеться просто, адже на перешкоді стають

замовчані сторінки, і ці “скелети в шафі” більше не вдається приховати, їх треба виносити й пропонувати до критичного перегляду. Звичайно, різні письменники роблять це по-різному, з огляду на міру таланту й глибину світоглядного занурення в проблематику тоталітаризму.

Об'єктом дослідження авторка обирає художню літературу періоду незалежної України. Цей період цікавий не лише сам по собі. Він перетворюється в прикметний стик культурних епох та поколінь. Ще продовжують працювати в культурі письменники старшого віку, що належать до знакового покоління “шістдесятників”. Зі здобуттям незалежності вони значною мірою ангажуються в політичне життя країни. Поруч утверджується покоління 80-х років ХХ століття – Оксана Забужко, Юрій Андрухович, Леонід Кононович та ін. І вже зовсім новий погляд на світ демонструє генерація молоді, що пов'язує з незалежністю своє життя та професійну кар'єру, – Сергій Жадан, Галина Вдовиченко, Євген Положий та інші. О. Пухонська залучає до аналізу у своїй монографії книжки таких різних авторів – і це дає їй підстави показати різні образи культурної пам'яті, що в останні роки набувають певних типових ознак і можуть бути кваліфіковані як своєрідний розрахунок з тоталітарним минулим.

Зрозуміло, що ейфорія визволення з-під впливу тривалого життя за радянськими шаблонами витіснила потребу їхнього раціонального осмислення. А тому й література початку 1990-х, на переконання О. Пухонської, є радше зразком “прощання з імперією” та відходу від цих шаблонів через відкидання та заперечення тоталітарного досвіду. Утім, саме 1990-ті засвідчили активний інтерес української культури до реконструкції обірваного в 1920-1930-х роках процесу модернізації, передовсім літератури. Про це свідчить факт реабілітації заборонених та несправедливо забутих імен, художніх творів, історичних подій, що втілювались у літературні сюжети творів Павла Загребельного, Романа Іваничука та ін. Об'єктом постколоніальних досліджень стають різностильові тексти Василя Стуса, повернені з еміграції праці Івана Багряного, Василя Барки, Уласа Самчука, Юрія Шереха, Ігоря Костецького.

Варто звернути увагу на добір літературних творів, які пропонує дослідниця. Оксана Пухонська основні акценти своєї студії ставить на творчості тих авторів, які, з одного боку, мали власний досвід радянської дійсності, проте, з іншого, стали апологетами ідейних змін у літературі та культурі історичного зламу, тобто в часі розпаду СРСР і перших років незалежності. У цьому випадку, авторка вдало ілюструє поколіннєву рецепцію посттоталітарної пам'яті, методи її відторгнення, заміни, реконструкції і ревізії. У її студії виразно простежується часова тяглість меморіастичного дискурсу, але також і його розвиток – від спроб забуття та витіснення до повторного пригадування й актуалізації, що особливо помітно в романах останніх років, яким авторка монографії присвячує особливу увагу. Так, вона докладно розглядає твори Оксани Забужко, Володимира Лиса, Василя Шкляра та багатьох інших, доречно аналізуючи в них присутність “ревізії” щодо травматичного минулого.

Релевантною в цьому випадку є структура монографії, яка поетапно відображає свідомісну еволюцію українського суспільства у ставленні до травматичного тоталітарного досвіду та його посттоталітарних проявів у поведінці сьогодні. У першій частині книги Оксана Пухонська аналізує теоретичні аспекти проблеми вивчення пам'яті, акцентуючи увагу на тому, що саме тоталітаризм спричинився до появи специфічного роду травматичної пам'яті, що вплинула на розвиток і функціонування європейської спільноти. Гітлерівський нацизм та сталінський комунізм підважили фундаментальні принципи життя людської цивілізації. Розв'язана ж цими режимами наймасштабніша за всю історію людства війна знівелювала цінність людського життя. Що більше, вона започаткувала негативний досвід воєнного “вирішення” територіальних, історичних, політичних конфліктів як у радянський, так і в пострадянський період. Особливо гостро це проявилось в ході актуальної російсько-української війни на Донбасі. Історія та культура, як цивілізаційні основи, виявились засобами маніпуляцій та створення гібридного тоталітарного суспільства. Теоретичні положення праці сформульовані чітко й добре орієнтують читача на відповідні акценти, які

знаходять відображення в аналітичній частині монографії, в якій дослідниця інтерпретує характерні твори сучасної української літератури.

Авторка праці справедливо заявляє, що саме травматичний досвід став визначальним чинником посттоталітарної пам'яті українців, зосередивши в собі біль втрати в часі більшовицької окупації, колективізації, Голодомору, Другої світової війни, Голокосту, повоєнної радянської, численних репресій митців, науковців, духовенства. Як неодмінну ознаку посттоталітарної пам'яті О. Пухонська виокремлює культурну амнезію, спричинену як травматичним характером спогадів, так і репресивною політикою радянського режиму, за якою підкореним суспільствам часто заборонялося пам'ятати невігідні для режиму сторінки власного минулого, а також насаджувалася штучно створена власне радянська пам'ять. Дослідниця залучає до аналізу праці знаних теоретиків студій пам'яті: П'єра Нора, Поля Рикера, Аляйди та Яна Ассманів, Кейті Карут, Ренати Лахман, Марка Оже, Маріанни Гірш, Ришарда Нича. Застосовуючи їхні принципи наукового осмислення пам'яті, у тому числі на літературному матеріалі, вона формує власну матрицю наукової інтерпретації посттоталітарної травматичної пам'яті, виокремлюючи в ній хронологічний, подієвий та генераційний чинники, які у різні способи репрезентують культурну рецепцію тоталітарного минулого. На українському ґрунті подібних теоретичних праць виразно бракує. Важливо, що авторка не оминає хай не численних, однак суттєвих праць українських учених (Ярослава Грицака, Гелінади Грінченко, Тамари Гундорової, Алли Киридон, Оксани Кісь та ін.), які з різних наукових позицій (історичних, літературознавчих, соціологічних, культурологічних) прагнуть реінтерпретувати суспільну пам'ять тоталітарного минулого.

Наукова монографія Оксани Пухонської є цінним здобутком української хвилі *memory studies*. Ця праця багато в чому новаторська. Є сподівання, що її гідно оцінять не тільки авторчині колеги-філологи, а й також історики, культурологи й представники інших суміжних наук. Дослідниця переконливо показала, що травма тоталітаризму належить до найбільш актуальних загальних проблем сучасної України, а її успішне подолання визначатиме подальший шлях нашого суспільства до культурної Європи, до розбудови державницьких інституцій та сповідування демократичних цінностей.

НЕЧЛЕНОВАНІ СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ В НОВОМУ ВИСВІТЛЕННІ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ МАРІЇ ІВАНІВНИ ЛИЧУК “СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА СИНТАКСИЧНО НЕЧЛЕНОВАНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ”

(КИЇВ: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО, 2017. 388 с.)

Христіанінова Р. О., д. філол.н., професор
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

khrystianinova@gmail.com

Усебічність, цілісність і системність дослідження внутрішньої організації будь-якої мови, зокрема й української, неможливо забезпечити вивченням лише тих одиниць, що визначені як нормативні, типові. Живе мовлення, у якому чимало атипових синтаксичних явищ, що не відповідають узвичаєним уявленням про ту чи ту мовну одиницю, спонукає вчених шукати відповіді на питання про покваліфікування означених одиниць, їхню систематизацію. Синтаксично нечленовані словосполучення й речення якраз і постають репрезентантами атиповості, відхилення від синтаксичної норми. Починаючи з кінця XIX сторіччя, вони неодноразово привертала увагу дослідників, проте викінченого цілісного дослідження всіх

їхніх структурних і значеннєвих різновидів дотепер ще не було. За створення такої типології нечленованих одиниць і взялася Марія Іванівна та вибудувала її на засадничих принципах функційно-категорійної граматики з урахуванням теорій граматичної цілісності, синтаксичної зв'язності, валентності, фразеологізації та синтаксичної ідіоматизації.

Актуальність, перспективність рецензованої монографії не викликають жодних сумнівів.

Упадає в око глибина теоретичного обґрунтування розглянутих одиниць. Зокрема, аналізуючи лінгвальну природу синтаксичної нечленованості (Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження синтаксично нечленованих одиниць у сучасній лінгвістиці), дисертантка виокремлює категорію граматичної цілісності як центральну в теорії синтаксичної нечленованості, підкреслює, що вона ґрунтується на категорії синтаксичної зв'язності та конститутивній ознаці синтаксичної нечленованості. Категорію синтаксичної зв'язності дослідниця пов'язує не лише зі словосполученням, як це було традиційно, вона сміливо екстраполює її на реченнєвий рівень, що вможливило розширення типів нечленованих речень та введення до їхнього кола фразеологізованих структур, які Марія Іванівна в україністиці вперше цілісно описала.

Окрему увагу в розділі присвячено одному з дискусійних питань синтаксису – сполучуваності й валентності (1.1.4.1. Змістова і функційна акореляція понять “сполучуваність” і “валентність”). Солідаризуємося з авторкою в тому, що ці поняття варто розмежовувати, розглядаючи валентність як мовне, а сполучуваність як мовленнєве явище (с. 23). Відповідно цілком закономірним постає висновок про змістову та функційну акореляцію цих двох понять. Проте дозволимо собі не погодитися з думкою дисертантки, що “валентність – це потенційна можливість слова поєднуватися з іншими словами, сполучуваність – актуалізація цієї властивості в мовленні” (с. 26). За такого розуміння Марія Іванівна або надто широко розуміє поняття валентності, або звужує поняття сполучуваності.

Вартий високого поцінування підрозділ 1.1.4.2. “Специфіка граматичної валентності в синтаксично нечленованих словосполученнях”, у якому авторка монографії викристалізовує основні ознаки сполучуваності компонентів у названих синтаксичних одиницях, підкреслює її відмінність від сполучуваності в синтаксично вільних словосполученнях. Підтримуємо міркування дослідниці про те, що сполучуваність компонентів у синтаксично нечленованих словосполученнях постає як синтаксично зумовлена. Саме синтаксична позиція впливає на стрижнєве слово так, що воно стає семантично послабленим або спустошеним, унаслідок чого основне лексичне навантаження сконцентровує в собі залежний компонент, а зв'язок між стрижневим і залежним компонентом постає передбачуваним і обов'язковим. Отже, валентні властивості компонентів у синтаксично нечленованих конструкціях визначає синтаксична зв'язаність як основа їхньої сполучуваності (с. 29–30).

Як відомо, ретельно випрацьовані критерії виокремлення та термінологійна визначеність того чи того мовного явища або мовної одиниці – запорука стрункості наукового дослідження. Тому другий розділ – “Проблематика лінгвістичних досліджень синтаксично нечленованих одиниць”, у якому порушено питання термінологійної невпорядкованості синтаксично нечленованих словосполучень і речень, їхнього статусу, критеріїв виокремлення, є вагомою частиною рецензованої праці, надійним підґрунтям для досягнення поставленої в ній мети та розв'язання сформульованих завдань.

Виявивши в наукових розвідках своїх попередників різнобій термінологійної номінації досліджуваних одиниць, авторка монографії цілком закономірно намагається знайти найкращий із термінів, який працював би для обох рівнів – реченнєвого та словосполученнєвого. Таким вона вважає термін *синтаксично нечленовані одиниці*. Висловимо свої міркування щодо цього терміна. На нашу думку, він абсолютно підходить для розглянутих одиниць на рівні словосполучення, прозоро відбиває їхню сутність. Щодо реченнєвого рівня, то цей термін добре спрацьовує для речень, які Марія Іванівна називає нефразеологізовані власне-нечленовані, фразеологізовані з тавтологійними компонентами, напівфразеологізовані. Доцільність використання названого терміна стосовно частково

фразеологізованих речень видається сумнівною. Якщо навіть припустити, що речення на кшталт *Диво, але до цього їй не спала думка про можливу Іванову загибель* (Ю. Мушкетик), *Не було такого багача, котрий би від них не дістав пам'ятки* (І. Франко) (с. 237–238) не розпадаються на дві предикативні частини, то й у такому разі ці речення синтаксично нечленованими назвати важко.

Високої похвали заслуговує розпрацювання дослідницею критеріїв виокремлення синтаксично нечленованих словосполучень (Підрозділ 2.2.3. Проблема критеріїв виокремлення синтаксично нечленованих словосполучень) та речень (Підрозділ 2.4. Критерії виділення синтаксично нечленованих речень). Визначення специфічних ознак синтаксично нечленованих словосполучень у кількох аспектах – у плані формальної організації, семантики, синтаксичних функцій, відтворюваності / невідтворюваності – дало змогу Марії Іванівні відмежувати їх як від синтаксично вільних, так і від фразеологічних словосполучень. Урахування двох критеріїв: синтаксичного (неможливість виокремлення головних і другорядних членів, установа синтаксичних зв'язків між компонентами стійкої структурної схеми) та функційного (реалізація комунікативної, емотивної, естетичної та експресивної функцій) – умотивувало, по-перше, висновок про недоречність зарахування до синтаксично нечленованих речень нереченневих та реченневих побудов на зразок заповнювачів пауз, контактних стимулів, діалогічних повторів, етикетних формул, звертань-речень та незакінчених (перерваних) речень (с. 144–145) і, по-друге, виокремлення основних ознак, що відрізняють досліджувані речення від формально-граматичних речень (с. 151–152). До важливих напрацювань Марії Іванівни віднесемо й те, що їй удалося встановити й чітко окреслити об'єднавчі та диференційні ознаки синтаксично нечленованих одиниць.

Без щонайменших вагань високо оцінюємо третій розділ монографії – “Принципи систематизації синтаксично нечленованих одиниць”. До заслуг дослідниці зарахуємо насамперед те, що вона представила власне розуміння цих принципів. Упевнившись у відсутності в традиційній і сучасній лінгвоукраїністиці єдиних, чітких підходів до розмежування типів синтаксично нечленованих речень та недосконалої створених дотепер типологій синтаксично нечленованих словосполучень, дисертантка справді по-новаторськи підходить до розв'язання окресленої проблеми та вибудовує оригінальну концепцію типології синтаксично нечленованих одиниць. Спираючись на випрацювані й апробовані функційно-категорійною граматикую принципи системності й багатоаспектності вивчення мовних одиниць, Марія Іванівна в основу своєї концепції ставить, по-перше, розуміння синтаксично нечленованих одиниць як організованої системи, що має свій центр і периферію, та, по-друге, усвідомлення потреби врахування формального та семантичного принципів упорядкування досліджуваних одиниць. Такий підхід визнаємо раціональним, він дав змогу виструнчити типологію, зробити її об'ємною, зримою.

У названому розділі окремо вирізимо підрозділ 3.3, у якому авторка монографії вперше в україністиці скрупульозно вибудовує шкалу синтаксичної нечленованості, що охоплює три зони: ядерну, напів'ядерну та периферійну. До ядерної зони зараховано синтаксичні одиниці, що мають повний набір диференційних ознак та максимальні можливості їх вияву. Із-поміж словосполучень сюди зараховано сім типів: 1) із власне-кількісним значенням, 2) зі значенням вибірковості, 3) з партитивним значенням, 4) з узагальнювальним значенням, 5) зі значенням неозначеності, 6) з конкретно-предметним значенням та 7) з метафоричним значенням. Ядерну зону реченневих одиниць формують власне-нечленовані речення нефразеологізованого і фразеологізованого типів. Напів'ядерну зону утворюють синтаксично нечленовані словосполучення п'яти типів (зі значенням сумісності, з узагальнено-особовим значенням, зі значенням локативних меж, із інформативно недостатніми словами абстрактної семантики, з дієсловами модальної чи фазової семантики) і напівфразеологізовані речення, що представлені різними типами й різновидами. До периферійної зони віднесено лише реченневі побудови – частково фразеологізовані речення (с. 191–192). Такий підхід визнаємо раціональним і достойним похвали.

Наступні два розділи присвячено реалізації вибудованої концепції систематизації синтаксично нечленованих одиниць.

У четвертому розділі своєї праці Марія Іванівна пропонує структурну типологію синтаксично нечленованих одиниць. Привертає увагу й гідне високого поцінування багатоступеневе ранжування синтаксично нечленованих речень. На першому ступені стратифікації дослідниця з опертям на структурні схеми вичленовує нефразеологізовані власне-нечленовані і фразеологізовані речення, другі своєю чергою поділяє на фразеологізовані речення з тавтологійними компонентами, напівфразеологізовані речення, частково фразеологізовані речення. На другому ступені поділу нефразеологізовані власне-нечленовані речення вона характеризує за двома критеріями: за кількістю структурних компонентів їх покваліфіковано як однокомпонентні; за морфологічною природою структурного компонента визначено три їхні підтипи: часткової, вигукової та модальної природи. За основу виокремлення структурних типів фразеологізованих речень дослідниця бере фразеокомплекси як структурно-семантичні єдності постійного і змінного компонентів. Фразеологізовані речення з тавтологійними компонентами за кількістю структурних компонентів визначено як трикомпонентні; за морфологічною природою постійного компонента поділено на чотири групи: із фразеоприйменниковим комплексом, із фразеосполучниковим комплексом, із фразеозв'язковим комплексом, із фразеочастковим комплексом. Напівфразеологізовані речення за кількістю структурних компонентів Марія Іванівна поділяє на дво-, три-, чотири-, п'ятимісні, а також виокремлює структурні типи із правобічним залежним і ліво- та правобічним залежними компонентами. Структурну типологію частково фразеологізованих речень дисертантка вибудовує з опертям на дві формальні ознаки: кількість компонентів фразеосхеми та їх морфологічне вираження. За цими ознаками вичленовано структурні типи із дво-, тримісним фразеологізовано-сполучниковим комплексом, чотиримісним фразеологізовано-сполучниковим і частково-сполучниковим комплексами та п'ятимісним фразеологізованим частково-сполучниковим комплексом. На третьому ступені стратифікації кожен із названих підтипів поділено на дрібніші типи й детально проаналізовано. Із таким структуруванням погоджуємося й підтримуємо.

Стосовно структурної типології синтаксично нечленованих словосполучень маємо висловити критичні зауваги. Насамперед викликає певний сумнів поділ таких словосполучень на двокомпонентні й трикомпонентні суто за кількістю повнозначних слів (с. 193). Якщо йти за цим критерієм, то, очевидно, варто було б виділити й чотири-, п'ятикомпонентні тощо, оскільки серед потрактованих як трикомпонентні на с. 194 тексту монографії наведено приклад словосполучення з чотирма повнозначними словами: *Хтось з досвідчених сільських бувальців порадив Аркадію запустити бороду...* (Ірина Вільде). Проте такий поділ видається надто спрощеним. Умотивованішим було б потрактовувати їх усі як двокомпонентні, адже розглядані Марією Іванівною як трикомпонентні словосполучення являють собою не що інше, як вихідні двокомпонентні структури, ускладнені ще одним членом, пор.: *Сотні очей пристрасно стежили за цим героїчним переходом танків по дну чужої ріки* (О. Гончар) та *І на нього мовби хтось вихлюпнув горня крижаної води...* (В. Врублевський) (с. 193). У першому реченні синтаксично нечленоване словосполучення *сотні очей*, яке подано як приклад двокомпонентного, можна поширити до *сотні захоплених очей*, а в другому реченні словосполучення *горня крижаної води*, що потрактоване як трикомпонентне, легко трансформуємо в двокомпонентне *горня води*, тобто стрижнева структурна схема розгляданих словосполучень за кількістю повнозначних слів збігається.

Виструктурувана в п'ятому розділі дослідження семантична диференціація синтаксично нечленованих одиниць постає добре продуманою, логічно вмотивованою, виструнченою й викінченою. Виокремлення семантичних типів синтаксично нечленованих словосполучень і частково фразеологізованих речень Марія Іванівна проводить за єдиним критерієм – семантико-синтаксичними відношеннями. Такий підхід не викликає заперечень, він уже є

традиційним. Загалом розглядалий розділ добре структурований, він чи не найдовершеніший із-поміж усіх. Зупинимося детальніше на окремих положеннях цього розділу.

Беззастережно сприймаємо й підтримуємо виокремлені семантичні типи синтаксично нечленованих словосполучень – власне-комплетивні та синкретичні з подальшим поділом останніх на три підтипи: 1) комплетивно-атрибутивні, 2) комплетивно-об'єктні та 3) комплетивно-атрибутивно-об'єктні. Розмежування цих семантичних типів та їх внутрішню диференціацію на різновиди загалом проведено виважено, підтверджено фактичним матеріалом, але виокремлення певних груп у межах названих типів спонукає до роздумів. Наприклад, такий семантичний різновид, як словосполучення із власне-кількісним значенням подано і серед власне-комплетивних і серед комплетивно-об'єктних синтаксично нечленованих структур. Але в першому разі це числівниково-іменникові поєднання на взірць *двадцять п'ять хвилин, десять учасників* (с. 250), а в іншому – іменниково-іменникові на зразок *четвірка людей, сотня десятин* (с. 257). Таке розмежування нам видається невмотивованим. У поодиноких випадках, мабуть, суто через недогляд, трапляються приклади, які не відповідають проголошеним теоретичним положенням. Зокрема, для ілюстрації власне-комплетивних синтаксично нечленованих словосполучень, утворених за структурною схемою *модальне чи фазове дієслово + дєвербатив* наведено речення *Він не зважав на ридання Оксани і твердою ходою вийшов з хати* (В. Козаченко) (с. 252), у якому *не зважав на ридання* є синтаксично вільним словосполученням.

Частково фразеологізовані речення дисертантка поділила на чотири семантичні типи: з темпоральними, пояснювальними, аплікативними відношеннями та відношеннями зумовленості. Із таким поділом погоджуємося.

Оригінальним, по-новому витлумаченим постає виокремлення семантичних різновидів нефразеологізованих власне-нечленованих і фразеологізованих нечленованих речень, їхню внутрішню диференціацію дослідниця здійснює за типом категорійного значення. Нефразеологізовані власне-нечленовані речення об'єднують три семантичні підтипи (зі значенням ствердження, заперечення, волевиявлення). Кожен із підтипів своєю чергою репрезентований кількома різновидами. Так само на кілька підтипів (кожен із певною сукупністю ступенево ранжованих різновидів) розпадаються тавтологічні фразеологізовані та напівфразеологізовані речення. Це ще раз підкреслює той факт, що синтаксично нечленовані речення становлять складну, високоорганізовану систему мовних одиниць, за упорядкування якої дисертантка в україністиці взялася першою й успішно з цим впоралася. І все ж подискутуємо з дослідницею щодо зарахування окремих конкретних синтаксично нечленованих речень до того чи того семантичного різновиду. Зокрема, цілком погоджуємося з Марією Іванівною, що неокличні речення на взір *Є на що подивитись* (Є. Гуцало), *Є чого посміхатись* (В. Козаченко), *Є з ким побалакати* (Є. Пашковський) (с. 286) мають власне-стверджувальне значення. Щодо поданого в цій самій низці окличного речення *Є від чого турбуватися!* (М. Чабанівський) маємо певний сумнів. Значення його може бути і власне-стверджувальним, і заперечним, залежно від контексту, пор.: *Проблема складна. Є від чого турбуватися!* і *Чи й не проблема. Є від чого турбуватися!* Зовсім не бачимо значення категоричного ствердження в питальному реченні *Чим вони не слуги народу?*, уживаному в такому контексті: *Ще одні кричать про підняття ціни на газ? Чим вони не слуги народу? Де є ті, що завжди кричали, що Яценюк за народ! Чому сьогодні затихли?* (Українська правда, 16.02.16) (с. 286).

Монографію завершують глибокі, аргументовані висновки, які витікають із тексту дослідження та повністю відповідають розгляданому матеріалові.

Отже, рецензована праця є безсумнівним внеском в українську лінгвістичну науку, зокрема в такі її галузі, як теорія синтаксичної нечленованості та типологія синтаксичних одиниць. Вона, безперечно, зацікавить дослідників синтаксису сучасної української мови, викладачів та студентів закладів вищої освіти, учителів шкіл.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У “ВІСНИК ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ” ЗА ФАХОМ “ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ”

Іваненко В. К., д. філол. н., професор

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

ivanenko@ukr.net

До друку приймаються **статті** українською, російською та англійською мовами, що відповідають тематиці серії видання й містять нові наукові результати, не опубліковані раніше.

Подана до розгляду редколегії стаття повинна мати такі обов’язкові складники:

- шифр УДК;
- назва статті;
- прізвище та ініціали автора, науковий ступінь, посада;
- повна назва навчального закладу або установи, де працює автор;
- електронна адреса автора;
- анотація та ключові слова українською мовою;
- назва статті, прізвище автора, повна назва навчального закладу або установи, де працює автор, анотація та ключові слова російською мовою;
- назва статті, прізвище автора, повна назва навчального закладу або установи, де працює автор, анотація (розширена) та ключові слова англійською мовою;
- текст статті;
- список літератури (ЛІТЕРАТУРА), оформлений відповідно до чинного Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

За структурою стаття має відповідати вимогам, затвердженим Постановою президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”, й містити такі елементи:

постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими або практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано порушення певної проблеми і на які спирається автор;

виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття;

формулювання мети статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки за проведеним дослідженням і перспективи розвідок у цьому напрямку.

Статті публікуються мовою оригіналу.

Електронний варіант статті подається на електронних носіях і/або надсилається електронною поштою. На диску має бути два файли, назви яких повинні містити транслітероване прізвище першого автора. Перший файл – із текстом статті, анотаціями та ключовими словами

(наприклад: Ivanov_stattia.doc); другий – із відомостями про авторів (наприклад: Ivanov_avtor.doc).

МАКЕТ СТОРІНКИ

1. Для оригінал-макету використовується формат А 4 з полями з усіх боків – 2 см.

Абзац виділяється збільшеним інтервалом між абзацами і не виділяється відступом або порожнім рядком.

Інтервал між абзацами – 6 пт, міжрядковий інтервал – одинарний.

Шрифт набору – Times New Roman.

У разі необхідності для шрифтових виділень у таблицях і рисунках дозволяється застосовувати шрифт Courier New. Для стилістичного виділення фрагментів тексту використовуються такі опції: курсив, напівжирний, напівжирний курсив зі збереженням гарнітури, розміру шрифту та інтервалу абзацу.

Для виділення окремих елементів статті застосовуються такі гарнітури, розміри шрифтів та опції:

для УДК: Times New Roman – 14 пт, усі літери великі;

для заголовку статті: Times New Roman – 14 пт, напівжирний, усі літери великі;

для підзаголовків: Times New Roman – 12 пт, напівжирний, усі літери великі;

для прізвищ, ініціалів авторів, адреси електронної пошти: Times New Roman – 12 пт, усі малі;

для назв організацій: Times New Roman – 12 пт, курсив, усі малі;

для анотацій, посилань, підписів до рисунків та написів до таблиць: Times New Roman – 10 пт;

для ключових слів: Times New Roman – 10 пт, курсив;

для основного тексту: Times New Roman – 14 пт, міжрядковий інтервал – 1,5.

2. Використання лапок. Для власних назв та цитат слід використовувати подвійні лапки – “” (ВАТ “Перетворювач”), для наведення значення слова – одинарні ‘’ (*Дніпро* ‘назва річки’). У тексті не є припустимими кутові лапки «».

3. Необхідною умовою є розрізнення дефіса (-) як внутрішньослівного графічного знака і тире (–) – як пунктуаційного.

4. Використання нерозривного пробілу є обов’язковим при оформленні:

а) ініціалів імені й прізвища в тексті статті або імені, по батькові й прізвища у списку літератури: а) ініціал імені-нерозривний пробіл-прізвище (*І. Петренко*); б) ініціал імені-нерозривний пробіл-ініціал по батькові-нерозривний пробіл-прізвище (*І. П. Петренко*);

б) нумерованих або маркованих літерами переліків (нерозривний пробіл ставиться після цифри/літери-маркера);

в) графічних скорочень (*15 с., С. 122, XX ст., XIX в.* тощо).

5. Найпоширеніші скорочення, які використовуються у статті (*ст., напр. і т.ін.*), мають бути уніфіковані по всьому тексту.

ТИПОГРАФСЬКІ ПОГОДЖЕННЯ ТА СТИЛІ

УДК вказується в першому рядку сторінки і вирівнюється за лівим краєм. Заголовок статті набирається в наступному за УДК рядку і вирівнюється по центру. У третьому рядку з

вирівнюванням по центру зазначаються прізвища, ініціали авторів. У наступному рядку міститься інформація про назву організації, де працює (навчається) автор, яка також вирівнюється по центру. П'ятий рядок містить адресу електронної пошти авторів, розташовану по центру. Далі – анотація (3–5 речень) і ключові слова (5–7 слів) та анотація українською мовою. З наступного абзацу послідовно набираються і вирівнюються по центру заголовки статті англійською мовою, транслітеровані прізвища, ініціали авторів, назви організацій, які повинні бути подані англійською мовою, із зазначенням міста і країни. На наступному рядку – розширена (орієнтовний обсяг – 350–500 слів) анотація з ключовими словами англійською мовою. Після анотацій з абзацу викладається основний текст статті.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ РОЗШИРЕНОЇ АНГЛІЙСЬКОМОВНОЇ АНОТАЦІЇ

- Анотація повинна викладати суттєві факти роботи, не містити матеріал, який відсутній в основній частині публікації. Схвалюється структура анотації, що повторює структуру статті і включає вступ, мету й завдання, методи, результати, висновок. Але предмет, тема, мета статті вказуються в тому випадку, якщо вони незрозумілі з назви статті; методи проведення дослідження доцільно описувати, якщо вони вирізняються новизною.
- Результати статті описують максимально точно й інформативно. Наводять основні теоретичні та експериментальні результати, фактичні дані, визначені закономірності. При цьому надають перевагу новим результатам і даним довгострокового значення, важливим відкриттям, висновкам, які, на думку автора, мають практичне значення.
- Висновки можуть супроводжуватися рекомендаціями, оцінками, пропозиціями, гіпотезами, описаними в статті.
- Відомості, що містяться в заголовку статті, не повинні повторюватися в тексті анотації.
- Слід уникати зайвих вступних фраз (наприклад, “автор статті розглядає ...”, “у цій статті наведено...”). Історичні довідки, якщо вони не становлять основний зміст документа, опис раніше опублікованих досліджень і загальновідомі положення в анотації не наводяться.
- У тексті анотацій слід уживати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій, які не використовуються в науковій англійській мові.
- Текст анотації повинен бути лаконічний і чіткий, вільний від другорядної інформації, зайвих вступних слів, загальних і несуттєвих формулювань.
- Необхідно використовувати активний, а не пасивний стан, тобто “The study tested”, а не “It was tested in this study”, що є поширеною помилкою в англійськомовних анотаціях.
- Бажано уникати в тексті анотації застосування транслітерованих термінів, слів.
- В англійськомовному тексті слід застосовувати термінологію, властиву іноземним спеціальним текстам, і уникати слів із місцевого сленгу, які не набули інтернаціонального поширення. Скорочення та умовні позначення, крім загальноживаних (у тому числі в англійськомовних спеціальних текстах), застосовують у виняткових випадках або дають їх роз'яснення при першому вживанні.

Заголовки наукових статей повинні бути інформативними й містити тільки загальноприйняті скорочення. У перекладі заголовків статей англійською мовою не повинно бути жодних транслітерацій, окрім неперекладних назв власних імен, приладів та інших об'єктів, що мають власні назви; також не можна використовувати неперекладний сленг. Це стосується і ключових слів.

Покликання на літературні джерела послідовно нумеруються арабськими цифрами в порядку появи в тексті статті або за абеткою й зазначаються у квадратних дужках, де вказуються порядковий номер джерела та через кому конкретна сторінка [8, с. 16]. Перелік літературних джерел мовою оригіналу подається в порядку їх нумерації після основного тексту статті з підзаголовком “ЛІТЕРАТУРА”, який вирівнюється по центру. Список літератури оформлюється відповідно до чинного Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ СТАТТІ АВТОРОВІ НЕОБХІДНО ПОДАТИ:

1. Роздрукований текст статті з анотаціями та ключовими словами.
2. Відомості про автора(-ів) (прізвище, ім'я та по батькові, науковий ступінь, посада, місце роботи, точна поштова адреса, на яку редакція надсилатиме авторський примірник).
3. Витяг із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку.
4. Зовнішню рецензію.
5. Диск із текстом статті, анотаціями, ключовими словами та відомостями про авторів.

Адреса редакції: Україна, 69600, м. Запоріжжя, МСП-41, вул. Жуковського, 66

Довідки за телефонами: (061) 289–41–05; (061) 289– 12– 88; (061) 289–12–98

**МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ, ЯКІ РЕТЕЛЬНО НЕ ВИЧИТАНІ В МОВНОМУ ПЛАНІ Й НЕ
ОФОРМЛЕНІ ВІДПОВІДНО ДО ВИМОГ РЕДАКЦІЇ, РОЗГЛЯДАТИСЯ НЕ БУДУТЬ.**

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ ПРИСТАТЕЙНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ

Пристатейний список літератури має бути укладений відповідно до чинного Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

Просимо звернути увагу на те, що, згідно з чинним ДСТУ, вже не можна скорочувати назви столиць та найбільших міст колишнього СРСР (*К., М., Л., СПб, Х.* тощо), натомість усі такі найменування треба писати повністю (*Київ, Москва, Ленінград, Санкт-Петербург, Харків* тощо).

Приклади оформлення різних видів джерел

Характеристика джерела	Приклад оформлення
Книги: Один автор	<ol style="list-style-type: none"> 1. Бичківський О. О. Міжнародне приватне право : конспект лекцій. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 82 с. 2. Бондаренко В. Г. Немеркнуча слава новітніх запорожців: історія Українського Вільного козацтва на Запоріжжі (1917–1920 рр.). Запоріжжя, 2017. 113 с. 3. Бондаренко В. Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.) : монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 600 с. 4. Вагіна О. М. Політична етика : навч.-метод. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 102 с. 5. Верлос Н. В. Конституційне право зарубіжних країн : курс лекцій. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 145 с. 6. Горбунова А. В. Управління економічною захищеністю підприємства: теорія і методологія : монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 240 с. 7. Гурська Л. І. Релігієзнавство : навч. посіб. 2–ге вид., перероб. та доп. Київ : ЦУЛ, 2016. 172 с. 8. Дробот О. В. Професійна свідомість керівника : навч. посіб. Київ : Талком, 2016. 340 с.
Два автори	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аванесова Н. Е., Марченко О. В. Стратегічне управління підприємством та сучасним містом: теоретико-методичні засади : монографія. Харків : Щедра садиба плюс, 2015. 196 с. 2. Батракова Т. І., Калюжна Ю. В. Банківські операції : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 130 с. 3. Білобровко Т. І., Кожуховська Л. П. Філософія науки й управління освітою : навч.-метод. посіб. Переяслав-Хмельницький, 2015. 166 с. 4. Богма О. С., Кисильова І. Ю. Фінанси : конспект лекцій. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 102 с. 5. Горошкова Л. А., Волков В. П. Виробничий менеджмент : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 131 с. 6. Гура О. І., Гура Т. Є. Психологія управління соціальною організацією : навч. посіб. 2–ге вид., доп. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. 212 с.
Три автори	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аніловська Г. Я., Марушко Н. С., Стоколоса Т. М. Інформаційні системи і технології у фінансах : навч. посіб. Львів : Магнолія 2006, 2015. 312 с. 2. Городовенко В. В., Макаренков О. Л., Сантос М. М. О. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 206 с. 3. Кузнецов М. А., Фоменко К. І., Кузнецов О. І. Психічні стани студентів у процесі навчально-пізнавальної діяльності : монографія.

	<p>Харків : ХНПУ, 2015. 338 с.</p> <p>4. Якобчук В. П., Богоявленська Ю. В., Тищенко С. В. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2015. 476 с.</p>
Чотири і більше авторів	<p>1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України : станом на 10 жовт. 2016 р. / К. І. Беліков та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : ЦУЛ, 2016. 528 с.</p> <p>2. Бікулов Д. Т., Чкан А. С., Олійник О. М., Маркова С. В. Менеджмент : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 360 с.</p> <p>3. Операційне числення : навч. посіб. / С. М. Гребенюк та ін. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 88 с.</p> <p>4. Основи охорони праці : підручник / О. І. Запорожець та ін. 2–ге вид. Київ : ЦУЛ, 2016. 264 с.</p> <p>5. Клименко М. І., Панасенко Є. В., Стреляєв Ю. М., Ткаченко І. Г. Варіаційне числення та методи оптимізації : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 84 с.</p>
Автор(и) та редактор(и)/упорядники	<p>1. Березенко В. В. PR як сфера наукового знання : монографія / за заг. наук. ред. В. М. Манакіна. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 362 с.</p> <p>2. Бутко М. П., Неживенко А. П., Пепа Т. В. Економічна психологія : навч. посіб. / за ред. М. П. Бутко. Київ : ЦУЛ, 2016. 232 с.</p> <p>3. Дахно І. І., Алієва-Барановська В. М. Право інтелектуальної власності : навч. посіб. / за ред. І. І. Дахна. Київ : ЦУЛ, 2015. 560 с.</p>
Без автора	<p>1. 25 років економічному факультету: історія та сьогодення (1991–2016) : ювіл. вип. / під заг. ред. А. В. Череп. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. 330 с.</p> <p>2. Криміналістика : конспект лекцій / за заг. ред. В. І. Галана ; уклад. Ж. В. Удовенко. Київ : ЦУЛ, 2016. 320 с.</p> <p>3. Миротворення в умовах гібридної війни в Україні : монографія / за ред. М. А. Лепського. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2017. 172 с.</p> <p>4. Міжнародні економічні відносини : навч. посіб. / за ред.: С. О. Якубовського, Ю. О. Ніколаєва. Одеса : ОНУ, 2015. 306 с.</p> <p>5. Науково-практичний коментар Бюджетного кодексу України / за заг. ред. Т. А. Латковської. Київ : ЦУЛ, 2017. 176 с.</p> <p>6. Службове право: витоки, сучасність та перспективи розвитку / за ред.: Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова. Запоріжжя, 2017. 328 с.</p> <p>7. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2016. 488 с.</p> <p>8. Адміністративно-правова освіта у персоналіях : довід. / за заг. ред.: Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова. Київ : Ін Юре, 2015. 352 с.</p> <p>9. Підготовка докторів філософії (PhD) в умовах реформування вищої освіти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 5–6 жовт. 2017 р. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 216 с.</p> <p>10. Країни пострадянського простору: виклики модернізації : зб. наук. пр. / редкол.: П. М. Рудяков (відп. ред.) та ін. Київ : Ін-т всесвітньої історії НАН України, 2016. 306 с.</p> <p>11. Антологія української літературно-критичної думки першої половини ХХ століття / упоряд. В. Агеєва. Київ : Смолоскип, 2016. 904 с.</p>
Багатотомні видання	<p>1. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба та ін. Київ : САМ, 2016. Т. 17. 712 с.</p> <p>2. Лодий П. Д. Сочинения : в 2 т. / ред. изд.: Н. Г. Мозговая, А. Г. Волков ; авт. вступ. ст. А. В. Синицына. Киев ; Мелитополь :</p>

	<p>НПУ ім. М. Драгоманова ; МГПУ ім. Б. Хмельницького, 2015. Т. 1. 306 с.</p> <p>3. Новицкий О. М. Сочинения : в 4 т. / ред. изд.: Н. Г. Мозговая, А. Г. Волков ; авт. вступ. ст. Н. Г. Мозговая. Киев ; Мелитополь: НПУ ім. М. Драгоманова ; МГПУ ім. Б. Хмельницького, 2017. Т. 1. 382 с.</p> <p>4. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / Акад. прав. наук України. Харків : Право, 2009. Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / заг. ред. Ю. П. Битяк. 576 с.</p> <p>5. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 6 т. Харьков : Право, 2007. Т. 4 : Особенная часть. Косвенные налоги. 536 с.</p>
Автореферати дисертацій	<p>1. Бондар О. Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2005. 20 с.</p> <p>2. Гнатенко Н. Г. Групи інтересів у Верховній Раді України: сутність і роль у формуванні державної політики : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2017. 20 с.</p> <p>3. Кулініч О. О. Право людини і громадянина на освіту в Україні та конституційно-правовий механізм його реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Маріуполь, 2015. 20 с.</p>
Дисертації	<p>1. Авдєєва О. С. Міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2016. 301 с.</p> <p>2. Левчук С. А. Матриці Гріна рівнянь і систем еліптичного типу для дослідження статичного деформування складених тіл : дис. ... канд. фіз.-мат. наук : 01.02.04. Запоріжжя, 2002. 150 с.</p> <p>3. Вініченко О. М. Система динамічного контролю соціально-економічного розвитку промислового підприємства : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.04. Дніпро, 2017. 424 с.</p>
Законодавчі та нормативні документи	<p>1. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.</p> <p>2. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145–VIII. <i>Голос України</i>. 2017. 27 верес. (№ 178–179). С. 10–22.</p> <p>3. Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 р. № 3393–VI. <i>Відомості Верховної Ради України</i>. 2011. № 48–49. Ст. 536.</p> <p>4. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556–VII. Дата оновлення: 28.09.2017. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 15.11.2017).</p> <p>5. Деякі питання стипендіального забезпечення : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 р. № 1050. <i>Офіційний вісник України</i>. 2017. № 4. С. 530–543.</p> <p>6. Про Концепцію вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017–2020 роки : Указ Президента України від 21.02.2017 р. № 43/2017. <i>Урядовий кур'єр</i>. 2017. 23 лют. (№ 35). С. 10.</p> <p>7. Про затвердження Вимог до оформлення дисертації : наказ Міністерства освіти і науки від 12.01.2017 р. № 40. <i>Офіційний вісник України</i>. 2017. № 20. С. 136–141.</p> <p>8. Інструкція щодо заповнення особової картки державного службовця : затв. наказом Нац. агентства України з питань Держ. служби від 05.08.2016 р. № 156. <i>Баланс-бюджет</i>. 2016. 19 верес. (№ 38). С. 15–16.</p>

Архівні документи	<ol style="list-style-type: none"> 1. Лист Голови Спілки “Чорнобиль” Г. Ф. Лепіна на ім'я Голови Ради Міністрів УРСР В. А. Масола щодо реєстрації Статуту Спілки та сторінки Статуту. 14 грудня 1989 р. <i>ЦДАГО України</i> (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2612. Арк. 63, 64 зв., 71. 2. Матеріали Ради Народних комісарів Української Народної Республіки. <i>ЦДАВО України</i> (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 8–12. Копія; Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 1–3. 3. Наукове товариство ім. Шевченка. <i>Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України</i>. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 1–7.
Патенти	<ol style="list-style-type: none"> 1. Люмінісцентний матеріал: пат. 25742 Україна: МПК6 C09K11/00, G01T1/28, G21H3/00. № 200701472; заявл. 12.02.07; опубл. 27.08.07, Бюл. № 13. 4 с. 2. Спосіб лікування синдрому дефіциту уваги та гіперактивності у дітей: пат. 76509 Україна. № 2004042416; заявл. 01.04.2004; опубл. 01.08.2006, Бюл. № 8 (кн. 1). 120 с.
Препринти	<ol style="list-style-type: none"> 1. Панасюк М. І., Скорбун А. Д., Сплошной Б. М. Про точність визначення активності твердих радіоактивних відходів гамма-методами. Чорнобиль : Ін-т з проблем безпеки АЕС НАН України, 2006. 7, [1] с. (Препринт. НАН України, Ін-т проблем безпеки АЕС; 06–1). 2. Шиляев Б. А., Воеводин В. Н. Расчеты параметров радиационного повреждения материалов нейтронами источника ННЦ ХФТИ / ANL USA с подкритической сборкой, управляемой ускорителем электронов. Харьков : ННЦ ХФТИ, 2006. 19 с.: ил., табл. (Препринт. НАН Украины, Нац. науч. центр “Харьк. физ.-техн. ин-т”; ХФТИ2006–4).
Стандарти	<ol style="list-style-type: none"> 1. ДСТУ 7152:2010. Видання. Оформлення публікацій у журналах і збірниках. [Чинний від 2010–02–18]. Вид. офіц. Київ, 2010. 16 с. (Інформація та документація). 2. ДСТУ ISO 6107–1:2004. Якість води. Словник термінів. Частина 1 (ISO 6107–1:1996, IDT). [Чинний від 2005–04–01]. Вид. офіц. Київ : Держспоживстандарт України, 2006. 181 с. 3. ДСТУ 3582:2013. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги та правила (ISO 4:1984, NEQ; ISO 832:1994, NEQ). [На заміну ДСТУ3582–97; чинний від 2013–08–22]. Вид. офіц. Київ : Мінекономрозвитку України, 2014. 15 с. (Інформація та документація).
Каталоги	<ol style="list-style-type: none"> 1. Горницкая И. П. Каталог растений для работ по фитодизайну / Донец. ботан. сад НАН Украины. Донецк : Лебедь, 2005. 228 с. 2. Історико-правова спадщина України : кат. вист. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; уклад.: Л. І. Романова, О. В. Земляніщина. Харків, 1996. 64 с. 3. Пам'ятки історії та мистецтва Львівської області : кат.-довід. / авт.-упоряд.: М. Зобків та ін. ; Упр. культури Львів. облдержадмін., Львів. іст. музей. Львів : Новий час, 2003. 160 с.
Бібліографічні показники	<ol style="list-style-type: none"> 1. Боротьба з корупцією: нагальна проблема сучасності : бібліогр. покажч. Вип. 2 / уклад.: О. В. Левчук, відп. за вип. Н. М. Чала ; Запорізький національний університет. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 60 с. 2. Микола Лукаш : біобібліогр. покажч. / уклад. В. Савчин. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 356 с. (Українська біобібліографія ; ч. 10). 3. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича в

	<p>незалежній Україні : бібліогр. покажч. / уклад.: Н. М. Загородна та ін.; наук. ред. Т. В. Марусик; відп. за вип. М. Б. Зушман. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. 512 с. (До 140-річчя від дня заснування).</p> <p>4. Лисосед О. В. Бібліографічний довідник з кримінології (1992–2002) / ред. О. Г. Кальман. Харків : Одісей, 2003. 128 с.</p> <p>5. Яценко О. М., Любовець Н. І. Українські персональні бібліографічні покажчики (1856–2013). Київ : Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2015. 472 с. (Джерела української біографістики ; вип. 3).</p>
<p>Частина видання:</p> <p>книги</p>	<p>1. Баймуратов М. А. Имплементация норм международного права и роль Конституционного Суда Украины в толковании международных договоров / М. А. Баймуратов. <i>Михайло Баймуратов: право як буття вченого</i> : зб. наук. пр. до 55-річчя проф. М. О. Баймуратова / упоряд. та відп. ред. Ю. О. Волошин. К., 2009. С. 477–493.</p> <p>2. Гетьман А. П. Екологічна політика держави: конституційно-правовий аспект. <i>Тридцять лет с экологическим правом</i> : избранные труды. Харьков, 2013. С. 205–212.</p> <p>3. Коломоєць Т. О. Адміністративна деліктологія та адміністративна деліктність. <i>Адміністративне право України</i> : підручник / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. Київ, 2009. С. 195–197.</p> <p>4. Алексеев В. М. Правовий статус людини та його реалізація у взаємовідносинах держави та суспільства в державному управлінні в Україні. <i>Теоретичні засади взаємовідносин держави та суспільства в управлінні</i> : монографія. Чернівці, 2012. С. 151–169.</p>
<p>Частина видання:</p> <p>матеріалів конференцій (тези, доповіді)</p>	<p>1. Антонович М. Жертви геноцидів першої половини ХХ століття: порівняльно-правовий аналіз. <i>Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації</i> : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 4 жовт. 2016 р. Київ, 2017. С. 133–136.</p> <p>2. Анциперова І. І. Історико-правовий аспект акту про бюджет. <i>Дослідження проблем права в Україні очима молодих вчених</i> : тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24 квіт. 2014 р.). Запоріжжя, 2014. С. 134–137.</p> <p>3. Кононенко Н. Методологія толерантності в системі суспільних відносин. <i>Формирование толерантного сознания в обществе</i> : матеріали VII міжнарод. антитерорист. форуму (Братислава, 18 нояб. 2010 г.). Киев, 2011. С. 145–150.</p> <p>4. Микитів Г. В., Кондратенко Ю. Позатекстові елементи як засіб формування медіакультури читачів науково-популярних журналів. <i>Актуальні проблеми медіаосвіти в Україні та світі</i> : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 3–4 берез. 2016 р. Запоріжжя, 2016. С. 50–53.</p> <p>5. Соколова Ю. Особливості впровадження проблемного навчання хімії в старшій профільній школі. <i>Актуальні проблеми та перспективи розвитку медичних, фармацевтичних та природничих наук</i> : матеріали III регіон. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 29 листоп. 2014 р. Запоріжжя, 2014. С. 211–212.</p>
<p>Частина видання:</p> <p>довідкового видання</p>	<p>1. Кучеренко І. М. Право державної власності. <i>Великий енциклопедичний юридичний словник</i> / ред. Ю. С. Шемшученко. Київ, 2007. С. 673.</p> <p>2. Пирожкова Ю. В. Благодійна організація. <i>Адміністративне право України</i> : словник термінів / за ред.: Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова. Київ, 2014. С. 54–55.</p> <p>3. Сірій М. І. Судова влада. <i>Юридична енциклопедія</i>. Київ, 2003. Т. 5. С. 699.</p>

Частина видання: продовжуваного видання	<ol style="list-style-type: none"> 1. Коломоець Т. О. Оцінні поняття в адміністративному законодавстві України: реалії та перспективи формулювання їх застосування. <i>Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.</i> Запоріжжя, 2017. № 1. С. 36–46. 2. Левчук С. А., Хмельницький А. А. Дослідження статичного деформування складених циліндричних оболонок за допомогою матриць типу Гріна. <i>Вісник Запорізького національного університету. Фізико-математичні науки.</i> Запоріжжя, 2015. № 3. С. 153–159. 3. Левчук С. А., Рак Л. О., Хмельницький А. А. Моделювання статичного деформування складеної конструкції з двох пластин за допомогою матриць типу Гріна. <i>Проблеми обчислювальної механіки і міцності конструкцій.</i> Дніпропетровськ, 2012. Вип. 19. С. 212–218. 4. Тарасов О. В. Міжнародна правосуб'єктність людини в практиці Нюрнберзького трибуналу. <i>Проблеми законності.</i> Харків, 2011. Вип. 115. С. 200–206.
Частина видання: періодичного видання (журналу, газети)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Кулініч О. О. Право на освіту в системі конституційних прав людини і громадянина та його гарантії. <i>Часопис Київського університету права.</i> 2007. № 4. С. 88–92. 2. Коломоець Т., Колпаков В. Сучасна парадигма адміністративного права: генеза і поняття. <i>Право України.</i> 2017. № 5. С. 71–79. 3. Коваль Л. Плюси і мінуси дистанційної роботи. <i>Урядовий кур'єр.</i> 2017. 1 листоп. (№ 205). С. 5. 4. Біленчук П., Обіход Т. Небезпеки ядерної злочинності: аналіз вітчизняного і міжнародного законодавства. <i>Юридичний вісник України.</i> 2017. 20–26 жовт. (№ 42). С. 14–15. 5. Bletska D. I., Glukhov K. E., Frolova V. V. Electronic structure of 2H-SnSe₂: ab initio modeling and comparison with experiment. <i>Semiconductor Physics Quantum Electronics & Optoelectronics.</i> 2016. Vol. 19, No 1. P. 98–108.
Електронні ресурси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Влада очима історії : фотовиставка. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/photogallery/gallery?galleryId=15725757& (дата звернення: 15.11.2017). 2. Шарая А. А. Принципи державної служби за законодавством України. <i>Юридичний науковий електронний журнал.</i> 2017. № 5. С. 115–118. URL: http://sej.org.ua/5_2017/32.pdf. 3. Ганзенко О. О. Основні напрями подолання правового нігілізму в Україні. <i>Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.</i> Запоріжжя, 2015. № 3. – С. 20–27. – URL: http://ebooks.znu.edu.ua/files/Fakhovivydannya/vznu/juridichni/VestUr2015v3/5.pdf. (дата звернення: 15.11.2017). 4. Яцків Я. С., Маліцький Б. А., Бублик С. Г. Трансформація наукової системи України протягом 90–х років ХХ століття: період переходу до ринку. <i>Наука та інновації.</i> 2016. Т. 12, № 6. С. 6–14. DOI: https://doi.org/10.15407/scin12.06.006.

Збірник наукових праць

Вісник Запорізького національного університету

Філологічні науки

№ 1, 2018

Коректор: *О. В. Меркулова*

Технічний редактор: *Л. А. Браженко*

Верстка, дизайн–проробка, оригінал–макет і друк виконані у видавництві
Запорізького національного університету
тел. (061) 289–12–98

Підписано до друку 13.12.2018 Формат 60 × 90/8.

Папір Data Copy. Гарнітура “Таймс”.

Умовн.–друк. арк. 21,5

Замовлення №. 267 Наклад 100 прим.

Запорізький національний університет

69600, м. Запоріжжя, МСП–41

вул. Жуковського, 66

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників

і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 5229 від 11.10.2016 р.